

2000. 3. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
TARDOS RÓBERT

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 3423–130/27, 28

Tördelés és sokszorosítás: Osiris Kft.

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

ÚJ KOMMUNIKÁCIÓS TECHNIKÁK

Krajcsi Attila: AZ INTERNETTEL KAPCSOLATOS RÉGI PROBLÉMÁK	3
Pintér Róbert: A GLOBÁLIS INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM: CASTELLS – THE INFORMATION AGE	11

MÉDIA

Urbán Ágnes: LES, AVAGY KIK NÉZIK MAGYARORSZÁGON A LABDARÚGÁS-KÖZVETÍTÉSEKET?	27
Zelenay Anna: A „TREND NEMZEDÉKE” ÉS A TELEVÍZIÓ	37

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

Barczy Magdolna – Rudas János – Szamos Erzsébet: NYELV, KULTÚRA, VALLÁS: IDENTITÁSŐRZÉS ÉS ASSZIMILÁCIÓ MAGYARORSZÁGI KISEBBSÉGEKNÉL	47
Némedi Dénes: NEMZET, EURÓPA, NATO (Az államfői beszédek elemzése 1991–1997)	63
Varga Károly –Sárdy Péter: KOMMUNIKATÍV CSELEKVÉS STRATÉGIKUS KÖZEGBEN II. A VITA EDDIGI FORDULÓI A JEL-KÉP-BEN ÉS MÁSUTT	85

A JEL-KÉP-nek ez a száma
a GFK Hungária Kft. támogatásával jelent meg.

Krajcsi Attila

AZ INTERNETTEL KAPCSOLATOS RÉGI PROBLÉMÁK*

Néhány éve a sajtóban és a médiában egyre gyakrabban olvashatunk, hallhatunk az Internetről. Ezekből a tudósításokból az derül ki, hogy egy teljesen új világ küszöbén állunk. Az internet megváltoztatja hétköznapijainkat, sőt megváltoztatja az embereket. Ez a megközelítés érthető. Mert egyrészt valóban így is van: sokkal gyorsabban és egyszerűbben juthatunk információhoz. Érthető ez akkor is, ha a média szemszögéből nézzük a dolgokat: nem számolhatnak be arról a lapok, hogy íme, megjelent egy újabb számítógép, de semmi különös nincs benne, csak éppen gyorsabb, mint az előzőek. Vagy azt sem mondhatják, hogy összekötöttük a számítógépeinket, és tudunk leveleket küldeni, amit persze eddig is tudtunk, csak sokkal lassabban. A dolog természeténél fogva érthető, hogy az újdonságok kapnak kiemelt szerepet (és figyelmet), némiképp eltúlozva az újdonság erejét.

Most viszont, amikor már a csapból is az folyik, hogy egy újabb technikai forradalmat élünk át, hírértéke lehet annak is, hogy nincs is igazán semmi újdonság az Internetben. Amellett fogok érvelni, hogy mindezek az új funkciók egyáltalán nem olyan újak. (Hasonló szellemű, de más tartalmú írás például: Z. Karvalics 1999.) A dolgozat másik fontos üzenete az, hogy mindazok a sokak által hangoztatott káros és ártalmas mechanizmusok, amelyeket az internet veszélyeként szoktak egyesek emlegetni, egyáltalán nem az internet veszélyei, hanem régen velünk élő veszélyek, amelyek az Interneten is megjelennek. Elsősorban a negatív hangokra koncentrálok, és megpróbálom bemutatni, hogy a gondok nem az internettel születtek, vagy éppen a problémák nem is problémák igazán. (Természetesen nem csak negatív hangok hallatszanak az internet jellemzésekor. A sokszínűségről lásd például Fehér 1999.)

* A tanulmány alapja a Szent Ignác Szakkollégium „A számítógépes kultúra küszöbén” című szimpóziumának „Miként hat az Internet és a nem személyes kommunikáció a személyiségre?” kerekasztalán elhangzott hozzászólás.

Megbízhatóság

„Nem tudhatjuk, hogy ki van a túloldalon, kivel levelezünk, kivel beszélgetünk” – hangoztatják azok, akik óvatosságra intenek az internettel kapcsolatban. Amikor 30 évvel ezelőtt levelet írtunk, nem tudhattuk, hogy kik néznek még bele, hogy cenzúráznak-e, hogy a kapott levél hiteles-e. Amikor manapság egy e-mailt küldünk valamelyik ismerősünknek, az esetek döntő többségében valóban az fogja megkapni, akinek küldtük, és valóban ő is fog válaszolni. Persze, sokan mondhatják erre, hogy számtalan történetet hallhattunk már, miszerint valaki más címével visszaélve komoly galibát okozott. Ez így is van, de nem mutatna nagyon jól egy olyan hír az újságban, hogy „K. J. elküldte elektronikus levelét N. P.-nek. A levelet valóban N. P. kapta meg, és válaszolt rá. A választ valóban K. J. olvasta.” Ez nem túl izgalmas, pedig általában ez a helyzet, még akkor is, ha a csalások és hamisítások gyakoribbak is az Interneten. Ez utóbbi azt is jelenti egyben, hogy csalások és hamisítások korábban is voltak. Az internet annyiban változtatta meg a dolgot, hogy könnyebb hamisítani levelet, és főként most, egy korai korszakban hiszékenyebbek vagyunk – gondoljunk csak azokra a hagyományos levelekre a postaládánkban, amelyeken értesítenek bennünket, hogy 2 000 000 forintot nyertünk. Ezeknek nem nagyon szoktunk hinni, és nem okoz fejtörést a hitelesség problémája.

Hitelesség

„Nem lehetünk biztosak abban, hogy az internetről szerzett információ hiteles információ-e.”

Mint ahogyan nem lehetünk biztosak a könyvekben olvasottakban vagy a tévében hallottakban sem. Azonban megtanulunk olyan eljárásokat, amellyel ez a bizonytalanság csökkenthető: megnézzük, hogy melyik kiadó adta ki a könyvet, ki volt a lektor, a sorozatszerkesztő, ki a szerző, ki ír utószót a műhöz, melyik tévécsatorna melyik műsoráról van szó stb. Mindezek szerint értékeljük a kapott információt. Az Interneten (főként a weben) elérhető információkat sem kell fenntartások nélkül kezelnünk. Ugyanúgy megnézhetjük, hogy ki nek a weblapján találjuk az adatokat, ki ajánlotta, honnan jutottunk el oda.

Valóságérzék elvesztése

„Azok, akik sok időt töltenek az interneten, a virtuális valóságban, elveszítik realitásérzéküket.”

Amikor egy kisgyerek mintha-játékot játszik (például a banán, amit a kezében fog, a játék során telefonként funkcionál), nem szoktuk azt mondani, hogy ez nincsen jó hatással rá, mert a gyerekeknek meg kellene tanulnia, hogy a banán az banán, és nem telefon. Nem félünk attól, hogy elveszíti realitásérzékét. Ez egy természetes és szükséges módja a tanulásnak.

Vagy egy teljesen más példa: számos terápia és tréning arra épít, hogy egy mesterséges és védett környezetben eljátszhatunk dolgokat. Ha nekem problémám van a főnökömmel, de nem tudom neki elmondani, akkor egy védett helyzetben (ahol a főnök nincs ott) eljátszhatom, hogy mit mondanék neki, megtagasztalhatom, hogy miért nehéz erről beszélni, hogy vajon hogyan érezném magam utána, mit kellene másként mondanom. Ha problémáim van-

nak a párkapcsolatok kialakításában, akkor egy virtuális környezetben kipróbálhatom magam, hogy milyen lehet, ha elengedem magam, hogyan reagálnak erre mások stb. Ebben a virtuális valóságban kipróbálhatok tehát olyan dolgokat, amelyeket később majd a valóságban hasznosíthatok. Nem állítom azt, hogy az internetnek terápiás hatása van, pusztán azt, hogy lehet – de ennél többet a kritikusok sem állíthatnak. A választ empirikus munkák adhatják meg.

A probléma tisztázásához azt is érdemes szem előtt tartanunk, hogy az internet nagyobbik része egyáltalán nem virtuális. Amikor a korábbról ismert barátomnak írok, nem egy bármilyen szerepet felvevő személyként írom és nem egy bármilyen szerepet felvevő személynek. Ha egy másik egyetem professzorának írok levelet, nem fogok vele játékba keveredni, mint egy csevegő csatornában tehetném, mert tudom, hogy kinek mi a szerepe. Ha meg akarjuk határozni, hogy a virtualitás hol érvényesül, első körben két területet találhatunk: az egyik a chat, a másik a hálózati játékok. Mindkét esetben a résztvevők tudják, hogy nem valóságról van szó. A csevegők tisztában vannak azzal, hogy a csatornában jelen lévő 6 nő közül talán csak 4 valóban az, és hogy a személyiség bizonyos részei nem fontosak, és nem is kell úgy értenünk, ahogyan azt nem virtuális közegben értenénk. Vagyis ahol a virtualitás valóban megjelenik, ott a résztvevők tudják, hogy virtualitásról van szó, és ekként is kezelik. (Ez nem túl nehéz dolog: kisiskolások nagyon pontosan tudják, hogy az esti híradóban látott vér valódi, míg az utána következő filmben látható vér csak „virtuális”).

Elidegenedés

„A számítógép előtt ülők egyre több időt töltenek virtuális kapcsolataikban, megfelelkezve a valós világról.”

Hasonlóképp, amikor valaki könyvet olvas, akkor egy sarokban gubbaszt, egy fekete tintás fehér lapra mered, és teljesen megelégedezik magáról. Ahelyett, hogy valódi társaságot keresne, valódi beszélgetéseket folytatna, mások történeteire rágódik, és más gondolatait fogadja be. Sőt, tovább is mehetünk. Amikor a számítógép előtt ül, akkor legalább aktívan részt vesz a cselekményben (egy kalandjátékban vagy egy interaktív szappanoperában), míg a könyv felett ülve csak passzívan fogadja be az eseményeket. Talán ez a példa mutatja a legérzékletesebben, hogy az internettől való félelmeink mennyire irracionálisak. Azok, akik ódákat zengenek az olvasás örömeiről, és kárhoztatják a számítógépet, hogy elveszi az időt az olvasástól, ugyanazok kárhoztatják az internetet, mert fantáziátlanná, csökevényessé, magunkba fordultá teszt. Az érvekben semmi ráció nincs, hiszen ugyanazok az érvek a könyv hasznosságát is alátámaszthatják, de ugyanúgy érvényesek lehetnek a számítógépre. Ha néhány száz évvel korábbra tekintünk, akkor valóban azt láthatjuk, mint arra Pléh Csaba is felhívta a figyelmet a kerekasztal vitájában, hogy a könyv megjelenése akkor ugyanolyan ellenállást váltott ki (ha nem hevesebbet), mint ma az internet és számítógépek széles körű használata.

Azonkívül hogy hamis az érvelés, megint elmondható, hogy nem új jelenségről van szó. A televíziózás sok időt elvett más időtöltéstől, kevesebbet olvasunk, járunk társaságba. A könyvolvasás ugyanígy elvett időt attól, hogy másokkal beszéljünk, hogy például az öregektől tanuljunk stb. Talán csak annak örülhetnek a tévéellenzők, hogy az internet megjelenésével kevesebbet tévézünk.

Más példák egyébként épp az ellenkezőjét mutatják: azok az emberek, akik valamilyen

levelezési listán, fórumon, csevegőben ismerkedtek meg, később a valódi világban is találkozni akarnak (lásd például Turóczy (1999) beszámolóját, vagy az Internet Love Story (1999) sorozatot az internet Kalauzban a virtuálisan induló, de annál valóságosabban folytatódó párkapcsolatokról). Mindezzel ismét nem akarom azt állítani, hogy az internet illetően használatának egyértelmű előnyei vannak. Csak azt állítom, hogy elképzelhető (és valóban létezik is) ellenkező eredményű hatás, és a tapasztalatnak kell eldöntenie, hogy mi valójában a helyzet.

Identitás elvesztése

„Az Internetet használók, mivel valóban bármilyen szerepet felvehetnek, egy idő után elveszítik valódi identitásukat.”

Amikor e-maill írok, nem szoktam más nevében aláírni, vagy üzenetet kiküldeni, és a többségünk valószínűleg szintén így van ezzel. Kétségtől könnyebb az interneten nem a saját nevünkkel írni, de a névtelen levelek és csalások (lásd Hitelesség) nem új problémák.

Az identitás „elvesztése” mindazonáltal elsősorban a csevegőkben, fórumokon, levelezési listákon fordul elő. Számos megfigyelés viszont azt mutatja, hogy a résztvevők nagyon is érzékenyek az identitásukat kifejező jelzésekre. Így például a név, amit a csevegő csatorna használatához felvesznek, fontos kellékké válik az identitás kifejezésében. Vagy azokban a csatornákon, ahol a néven kívül egy kis ikont (avatart) is választhatnak magunknak, amit a többiek látnak, ott ez az ikon szintén az identitás fontos kifejezőjévé válik. Egyáltalán nem örülnek ilyenkor, ha valaki ugyanazzal az ikonnal jelenik meg, amit az eredeti „tulajdonos” saját magának dolgozott ki, rajzolt meg (Suler 1999).

Tovább is vihetjük ezt a gondolatot. Saját mélyebb, igazi identitásunk (már ha feltesszük, hogy van ilyen) a hétköznapi helyzetekben nem nyilvánulhat meg, mert nem olyan szerepben, munkakörben vagyunk, vagy nem rendelkezünk az ahhoz megfelelő külsővel. Ezzel szemben egy virtuális közegben tulajdonképpen csak a belsők számítt. Vagyis éppen az interneten lehetünk „igaziak”, míg a valós életben ezt csak bizonyos megkötésekkel tudjuk megvalósítani.

Agresszió

„Az internetes játékok (és általában a számítógépes játékok) agresszívvé tesznek.”

Számos vizsgálat azt mutatja, hogy ez valóban így lehet (lásd például Sindelyes 2000 összefoglalóját). Számos vizsgálat azonban korábban azt is kimutatta, hogy a televízióban látott erőszak is agresszívvá tehet. Nem állítom tehát azt, hogy nincs ilyen veszély, pusztán csak azt, hogy ez sem új probléma, és nem az internettel jelent meg. Egyébként a védekezés is hasonló tendenciákat mutat, mint a televízió esetében. Egyes agresszív játékokat egyes államokban betiltanak, vagy csak egy „lágyabb” változatát engedik megjelenni (például emberek helyett csak robotokat gázolhatunk el az autónkkal). Az interneten megoldást jelentenek a webböngészőkbe beépített szűrők, vagy a helyi hálózatokban a szűrő szerepét is betöltő proxyk, esetleg ideológiai megfontolásokból való korlátozások (például Kínában vagy egyes iszlám államokban). Másik megoldás lehet, ha a játéknak együtt érhető el az agresszív és a szelíd változata, és egy kód segítségével lehet az egyikről a másikra átkapcsolni, amelyet jó esetben a szülő kontrollálhat.

Patológiák és szélsőségek

„Az interneten veszélyes gyorsasággal terjed a gyermekpornográfia, a szexuális patológiák egyéb formái, a szélsőséges politikai nézetek vagy éppen az internetfüggők száma emelkedik meredeken.”

Mint ahogy a hagyományos módokon is történik. Nem újdonság, hogy a szex csevegő csatorna résztvevői beszélgetés közben éppenséggel önkielégítést végeznek. Ugyanez már ismert a telefonnál is (és nem csak a kifejezetten erre a célra szánt szexvonalak esetében, amint arról a pszichológiai segélyvonalak munkatársai időnként beszámolnak). Szélsőséges politikai nézetek egyébként is jelen vannak, csak éppen nekik is könnyebb például egy összejövetelt és masírozást az interneten megszervezni. A gyermekpornográfia hasonlóképp korábban is virágzott. Az internetnek talán lehet olyan előnye is, hogy a társadalomra veszélyes csoportokat könnyebb lefűlelni – bár a titkosszolgálatok és állami intézmények csak mostanság kezdenek felocsúdni.

Az is jól ismert, hogy a paranoiások mindig megtalálták az éppen divatos technikai újdonságot, amelyen keresztül őket irányítják: rádió, radar, televízió, manapság pedig mobiltelefon és internet.

Vádolják az internetet azzal is, hogy sokan függővé válnak. Mint a tévénezők vagy egyes hobbik „szerelmesei”. Amint azt a szimpóziumon Purebl György is említette, a veszélyeztetettek köre azonos a hasonló függőségre hajlamosak körével: fiatalok, elsősorban férfiak, akik introvertáltak és szociálisan képességeik részben gyengébbek. Tehát ismét egy régi probléma új köntösben.

A kommunikáció elembertelenedése

„Az elektronikus kommunikáció nem teszi lehetővé, hogy az egyébként gazdag kommunikációs rendszerünk minden csatornáját kihasználjuk, elvesz a nem verbális kommunikáció.”

Csakúgy, mint korábban a hagyományos levélnél, a könyveknél vagy éppen a telefonnál. Mégis egy regény, egy könyv számtalan érzelmet tud átadni. Ezenkívül az interneten is megjelennek a nem verbális jelzések pótlásának mechanizmusai. Ilyenek például a csak az elektronikus kommunikációra jellemző smile-ok. Ha nem tudjuk az egyéb csatornákat használni, akkor egyértelműbben fogalmazunk vagy egyéb mechanizmusokat keresünk.

Információs tenger

„Az interneten fellelhető információtengerben nem tudunk eligazodni, belefulladunk.”

Hasonlóképp nem szoktuk az összes folyóiratot, tévécsatornát és könyvet végignézni, ha valamit keresünk, hiszen megvannak a megfelelő kereső eljárásaink: a könyvtárban a katalógus, a tévében a műsorajánlók és a műsorfüzetek, a folyóiratok közt a kedvenc vagy minden médiánál az ismerősök vagy egyéb (megbízható) forrás ajánlásai. Az Interneten is kezdünk megtanulni hasonló eljárásokat: egyetemek honlapjai, tematikus kereső portálok (amit igen intenzíven használunk, különben nem lenne hatalmas üzlet), ismerősök vagy szakmai közösségek (például levelezőlisták) ajánlásai. Szó nincs arról, hogy elveszve bolyonganánk a világhálón.

Negatív utópiák

„Az internetezés, a távmunka és távoktatás és e-kereskedelem következményeként néhány évtized múlva az emberek már csak otthon fognak ülni a számítógépük előtt a monitorra meredve, minden kapcsolatuk ezen keresztül bonyolódik majd, igazi zombikká válnak (válunk).”

Nem ez az első negatív utópia, amely az emberiség jövőjét sötét színekkel festi le. Mindezzel együtt sok biztató jelet láthatunk magunk körül, ami azt mutatja, hogy az emberek hosszú távon tömegesen nem hajlandók ilyen körülmények között élni, mert az evolúció olyan késztetéseket épített belénk, amelyek arra ösztökélnek bennünket, hogy keressük mások társaságát, és anélkül nyomorultul érezzük magunkat (magyarul lásd például Csányi (1999) vagy Diamond (1997) könyvét).

Nem számítógépes példa a diszkó, az étterem vagy a sörözők. Semmi olyat nem csinálunk elvileg ezeken a helyeken, amelyet otthon ne tudnánk megtenni: hallgathatunk otthon is zenét, a közértben megvehetnénk a vacsoránkat a sörrel egyetemben. Mégis az egyik fontos tényező, amely az elidegenedett városi kultúránkban az ilyen helyeket tömegével tartja fenn, a szociális kapcsolatok igénye. Talán nehéz azoknak elképzelniük, akik nem járnak diszkókba vagy hasonló helyekre, hogy ugyan milyen szociális kapcsolat jöhet létre a fülsiketítő zajban, ahol egyszerre vonaglanak az emberek, mégis a résztvevők motivációja főként a társas kapcsolatokra vonatkozik. Vagy a táncsal és zenével kapcsolatban utalhatunk ismét Csányi (1999) elemzésére a csoporton belüli szinkronizációról.

Számítógépes példaként a távmunka és távoktatás kerülhet terítékre. Tölgyesi János a kerekasztal-beszélgetés során egy fóliát mutatott, melyen városok listáját láthattuk, amely azokat a helyeket sorolta fel, ahol egy új technikai szabvány kidolgozói találkoztak. Vajon miért van szükségük a high-tech szakértőknek arra, hogy személyesen találkozzanak, és igen drágán utazzanak, amikor ha valakiknek, akkor nekik kisujjukban van a virtuális konferencia lebonyolításának technikai ismerete. Egy másik példát a szimpóziumon Pléh Csaba említett. Az olyan híres egyetemeken, mint a stanfordi, a hallgatók nem arra kíváncsiak, hogy az oktatók mit tesznek a weblapjukra, hanem személyesen szeretnének a neves szakértőtől tanulni, ezért fizetnek horrorális összegeket a szülők. A Stanford Egyetemen egyébként távoktatással is találkozhatunk, de azt csak műszaki embereknek tartják, akik nem otthonról, hanem a munkahelyükről követik a kurzusokat! Ha nem idegenkednénk nagyon attól, hogy otthon dolgozzunk és tanuljunk, elvágva más emberek társaságától, valószínűleg nagyobb karriert futott volna be mostanáig a távmunka és távoktatás.

Megemlíthetjük az internet hőskorát is: köztudott, hogy a kezdet kezdetén, amikor az USA a hadászati alkalmazásból kiterjesztette a kutatásra-oktatásra az új technológiáját, eredetileg arra szánták az új hálózati megoldást, hogy a kutatók információt cserélhessenek. Hamarosan azonban túlsúlyba került az informális csevegés. Mert mi, emberek ilyenek vagyunk.

Bemutattam néhány ellenérvet és ellen-ellenérvet a számítástechnikával és az internettel kapcsolatban. Az ellenérvek nagy részénél arra próbáltam rávilágítani, hogy a károsnak vélt hatás nem egyszerűen az internet „bűne”. Miért gondolják akkor mégis sokan így? Az egyik ok vélhetően ugyanaz, amely megerősíti a más csoportok elleni előítéleteket.

Kisebbségi csoportokkal szemben az egyik mechanizmus, amely az előítéletet megerősíti, azon alapszik, hogy amikor a csoport tagjánál valamilyen tulajdonságot vagy viselkedést fellelnek, akkor ezt a csoporthoz kapcsolják, míg ha más, csoporton kívüli személlyel

történik ez, akkor nem kapcsolják másik csoporthoz. Például Magyarországon, ha egy roma származású ember bűncselekményt követ el, akkor sokan azt gondolják, azért történt ez, mert az illető roma, míg ha nem roma követi el a bűncselekményt, akkor az azért történt, mert „bűnöző”, nem azért, mert „magyar”. Hasonló dolog történik ilyen szempontból az Internettel kapcsolatban: ha valamilyen negatív eseményről hallunk (például gyermekpornográfia az interneten), hajlamosabbak vagyunk azt gondolni, hogy mindez az internet hibája, és nem azért jelentkezik, mert az internettől független, az embereket általában érintő probléma.

A fentebb felsorolt ellenérvekre adott válaszok jó része csak spekuláció, és csak annyit mond, hogy gondolhatjuk az internetet legalább olyannyira jogosan „ártatlannak”, mint amennyire „bűnösnek”. Azt sem szeretném állítani, hogy a fent felsorolt veszélyek nem léteznek. Azt gondolom, hogy léteznek, csak éppen ez nem az internet specialitása, amiért azt kárhoznatni kellene. Ugyanúgy foglalkozni kell velük, mintha nem az interneten lennének, és időnként speciális választ kell adni rájuk (például elektronikus aláírás vagy a tartalmak szűrése és ellenőrzése). Hogy az érvek közül melyik áll közelebb a hétköznapi tapasztalt eseményekhez, azt majd az idő és további empirikus kutatások dönthetik el.

IRODALOM

Internet Love Story. *Internet Kalauz*, 1999/4.

Z. Karvalics László (1999) Nincs új a Net alatt. *Internet Kalauz*, 1999/4.

Csányi Vilmos (1999) *Az emberi természet*. Budapest, Vince Kiadó

Fehér Katalin (1999) Metaforák a virtuális valóság jellemzésére a magyar sajtóban. *JEL-KÉP*, 1999/4.

Jared Diamond (1997) *Miért élvezet a szex?* Budapest, Kulturtrade Kiadó.

Sindelyes András (2000) Számítógépes játékok és erőszak. *Pszichológia Online*, web:

<http://www.pszichologia.hu/cikk/jatero.htm>

John Suler (1999) The Psychology of Avatars and Graphical Space in Multimedia Chat Communities, web: <http://www.rider.edu/users/psycyber/psyav.html>

Turóczi Attila (1999) Baráti csevegés, *Pszichológia Online*, web:

<http://www.pszichologia.hu/cikk/tv2sms.htm>

Pintér Róbert

A GLOBÁLIS INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM: CASTELLS – THE INFORMATION AGE

BEVEZETÉS

Manuel Castellsnek az információs társadalomról írt monumentális trilógiája (1996, 1997a, 1998a) megjelenése óta az információs társadalomkutatás középonti értelmezési keretét adja, hatásában sokan Weber *Gazdaság és Társadalom* című művéhez mérik. Bár ez az összehasonlítás a szerzőre nézve hízelgő, mégis bizonyos időnek kell elteltie, hogy Castells műve klasszikussá váljon, vagy kihulljon a szociológiai köztudatból, mint divatos sikerdarab. Ennek az időnek a során egyre-másra összegzések, elemzések jelennek meg, melyek Castells munkájának-megközelítésének leíró erejét próbálják tesztelni (Giddens 1996, Barney 1997, Cisler 1998, Fuller 1998, Stalder 1998, Csorba 1999, Nyíri 1999, Z. Karvalics 1999)¹. Céлом, hogy szociológia doktoris hallgatóként, illetve a BMGE-UNESCO Információs Társadalom és Trendkutató Központ (ITTK) kutatójaként a magam szerényebb elméleti eszközeivel megpróbáljak hozzájárulni ehhez a munkához, azaz, hogy röviden vázolom Castells fogalmi keretét, majd a mű, a recenziók és a hazai-nemzetközi információs fejlődés ismeretében egy-két fontosabb kérdés megfogalmazásának erejéig alkalmazom Castells apparátusát a magyar információs fejlődésre.²

Anélkül, hogy kényszerűen belefutnánk néhány tudományos (ál)problémába, nehéz az információs társadalom kérdését tisztázni. Mégis megpróbálom ezt, amikor a következőkben megkísérelem elkerülni az álvitákat. Ilyen, minket a későbbiekben hidegen hagyó álproblémának tekintem az evolucionizmus csapdáját, amely szerint eleve meghatározott, milyen utat *kell* bejárni a szegény, fejlődő államoknak, hogy eljussanak a fejlettek szintjére. De ilyen a technológiai determinizmus kérdése is, amely a társadalom fejlődése kapcsán a technológiai jellemzőket tartja elsőrendűnek; de nem jobb a párja sem, amely egyszerűen megfordítja a tyúk-tojás problematikát, amikor azt állítja, hogy a társadalom határozza meg a technológiát, és nem fordítva. És ugyancsak rossz kérdésnek tűnhet az információs társadalom kapcsán azt firtatni, hogy vajon szükségünk van-e az információs fejlődésre, jó-e nekünk egyáltalán ez az egész? Ugyanis az információs társadalom itt van, nem opcionális, azaz választható/ nem választható. Ez pedig az új technológiáknak „köszönhető”.³

Az információs társadalomnak csak a globalizáció korában van igazán értelme – annak ellenére, hogy az emberi történelemben már korábban is léteztek globalizációs tendenciák – a globális társadalom az információs társadalom maga, és viszont. A globalitás és az információs forradalom nem elválasztható egymástól. A globális információs társadalom persze felveti az elméleti kérdést, hogy vajon egyetlen információs társadalmi modell vagy infor-

mációs társadalmak sokasága létezik-e? Fogadjuk el kiindulópontunkul, hogy a lokális-regionális-nemzeti-globális keretben gondolkodva földrajzi értelemben és a közösségméret szempontjából is mind „lefelé”, mind „felfelé” eltérhetünk a nemzeti modellektől, így egyszerre beszélhetünk egyedi és általánosítható tapasztalatokról, pontosan ez teszi annyira fontossá a globális információs kihívást, a megerősödő/meggyengülő lokalitással, a nemzeti szint sokszoros inadekvátságával és a globális szint részleges ellenőrizetlenségével.

GAZDASÁGI ÉS TECHNOLÓGIAI GYÖKEREK

Az 1970-es évek elejétől új gazdaság jelent meg a világban. Ez a gazdaság egyrészt információs, másrészt globális, harmadrészt pedig egyszerre információs és globális. Ahogy Manuel Castells fogalmaz a globális gazdaságról szóló fejezetében (1996: 66–150), az új gazdaság elsősorban *információs*, mert a szereplői versenyképessége, így profitabilitása nagyban függ attól, hogy mennyire képesek a tudás alapú gazdaságban hatékonyan információt és tudást létrehozni, kezelni és alkalmazni. Másrészt ez a gazdaság *globális*, mert a középpontjában álló termelési és fogyasztási tevékenységek, akár csak a legfontosabb összetevők – úgy mint tőke, munka, tiszta nyersanyagok, irányítás, információ, technológia, piac – globális szinten szerveződnek. Harmadrészt pedig ez a gazdaság egyszerre *információs és globális*, mert a termelés és a fogyasztás, illetve az annak háttérében álló verseny egy globális információs hálózatban folyik, aminek létrejöttét az 1970-es évektől zajló információs technológiai forradalom tette lehetővé. Az új információs technológia szerves alapját képezi a globalizációnak. Persze az információ, kommunikáció és a tudás mindig is fontos szerepet játszott az emberi társadalmak és gazdaságok működésében, de ami új, hogy maga az információ válhatott a termelés folyamatává és végtermékévé egyaránt, méghozzá globális szinten.

Ennek az új gazdaságnak a működését sokáig igen nehéz volt statisztikailag szignifikánsan kimutatni, mivel az elsősorban nemzeti ipari termelés mérésére kitalált mutatók rejtetten hagyták az információs gazdaság tudás alapú és magas kutatási/fejlesztési költségekkel dolgozó globális fejlődését. Valójában az 1970-es évektől egyre inkább stagnáló ipari termelést napjainkra jelentősen felrázta a felgyorsuló új gazdaság fellendülése, bár egyelőre még korai lenne a rendelkezésre álló adatokból tartós, hosszú távú trendeket jóslni.

Ennek az új gazdasági modellnek a háttérében az 1970-es évektől válságban lévő gazdasági szereplők profitnövelési stratégiái állnak. A termelők célja az új piacok meghódítása mellett (extenzív fejlődés) a szükséges egységnyi részre eső – egyre dráguló – felhasznált nyersanyagok mértékének csökkentése lett (intenzív fejlődés). Az új termékekkel új piacok irányába mutató kereskedelem fontosabbá tette a kereskedelem szerepét, és hozzájárult a befektetési piac globalizációjához is: a cégek jobb feltételeket keresve terjeszkedtek-terjeszkednek a világon, akaratlanul is elősegítve a nemzetközi befektetési tőke megnövekedését. Ahhoz azonban, hogy a cégek és a tőke nemzetközi működése magának a vállalkozásnak-banknak a központjából továbbra is ellenőrizhető legyen, hatékonyabb kommunikációra volt szükség, és flexibilisebb tőkére (elektronikus pénz). Így az infokommunikációs technológia (ICT) fejlődése egyrészt kiváltója, másrészt velejárója, harmadrészt eredménye volt ennek a fejlődési folyamatnak. Az egyre inkább nemzetközi jelleget öltő gazdaság szabá-

lyozásába azonban az állam is beleszólt, ennek eredménye a ma is ható deregulációs-liberalizációs politika, amely támogatta a piaci versenyt, és felszámolta a korlátozásokat, például a távközlési, számítástechnikai és médiapiacra.

Ez a folyamat hamarosan globális versenyt hozott. Ezen a globális szinten igen gyorsan egy rendkívül összetett függőségi és munkamegosztási rendszer alakult ki. A globális térben új kihívások érték a korábban vezető szerepet betöltő gazdaságokat (Észak-Amerika, Nyugat-Európa), elsősorban az újonnan fejlődő ázsiai államok felől. Az éleződő globális versenyben az államok kiemelten támogatták az új technológiák fejlesztését, mint amelyek használata versenyelőnyhöz vezet. *Végeredményben a globális verseny fűzi fel egyetlen láncra az ICT fejlesztését, a gazdasági-szervezeti változásokat és a produktivitás növekedését.*

Az éleződő versenyben a korábban elsősorban nemzeti gazdasági politikát folytató államok új szerepbe kényszerültek: egyre kevesebb hatással bírtak a nemzeti jövedelem alapját jelentő termelési, gazdasági folyamatokra, és hagyományos gazdasági eszközeik – például az árfolyam-politika, a kamatláb-politika, a vámszabályozás – veszítettek erejükből. Az új sikeres állami gazdaságpolitika lényeges elemei ehelyett a dereguláció és a korábban stratégiai, állami kézben lévő ágazatok privatizációja lett, az energiaszektorról a távközlésig.

TÁRSADALMI BIZONYTALANSÁG

Az 1970-es évek elejétől – a változás kezdetétől – 15-20 év telt el, mire az elsősorban technológiai és gazdasági jellegű változások közvetlen társadalmi, politikai és kulturális hatása is megmutatkozott. A korábban létező társadalmi-gazdasági intézményi keretek ugyanis sok esetben nem tudtak mit kezdeni a megváltozott körülményekkel, ami bizonytalansághoz és ellenreakciókhoz vezetett. Az 1990-es évektől nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalomba beágyazott gazdaság globalizációjával társadalmi, politikai változásokra is szükség van, mégpedig azért, mert a globalizáció hatása alól nem lehet kivonni egyetlen országot, régiót vagy települést és azok közösségeit sem. A tudás alapú termelés általánossá válása globális szinten kulturális, társadalmi és intézményi változásokat igényel, ami tanulva a korábbi technológiai forradalmak történetéből, időbe telik – olyan kulturális késésről (cultural lag) lehet beszélni, ami a társadalmi értékek és normarendszerek működésének hatékonyságát nagyban rontja. Bár a modern géprombolók mozgalma (neo-ludditák) „befulladt”, az ellenállás érthető: az egyes társadalmakban elfogadott és követett, bizonyos szituációkban kielégítően működő viselkedésminták többé már nem adnak megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy az adott helyzetben mi a jó, illetve mi a rossz, és ez elsősorban a globalizáció hatásának tekinthető, amit emiatt sokan a világon inkább veszélyforrásként érzékelnek, semmint felszabadító erőként.

Ennek ellenére napjainkra már globális gazdaságról beszélhetünk, ami minőségileg más, mint a korábbi termelési rendszer: „[a globális gazdaság] olyan gazdaság, amelynek megvan a kapacitása, hogy valós időben [real time] egységes egészként működjön planetáris szinten.” – állítja Castells oly sokat idézett tézisével (Castells 1996: 92)⁴. Ennek a valós idejű, egyidejű működésnek a technikai alapját a legújabb információs technológiák jelentik, amelyek ténylegesen lehetővé teszik, hogy a XXI. század küszöbén globálisan

funkcionáljon a gazdaság. Hogy például a nap huszonnégy órájában az egyetlen, integrált pénzpiacra mozogjon a tőke.

Ez a működésmód azonban nem konfliktusmentes, a tőke szabad áramlása mellett ugyanis biztosítani kell(ene) a munkaerő, az áruk és a szolgáltatások szabad áramlását is, ami jelentős korlátokba ütközik. Egy nagyon szűk elitmunkaerőtől eltekintve például nem áramlik szabadon a munkaerő, még az információs szektorban, még a távmunka segítségével sem. Mégis, egyre növekvő mértékben globalizálódik és szabadul fel a munka: egyrészt a cégek szinte szabadon dönthetnek arról, hogy hol termelnek és így vásárolnak munkaerőt (ami függ annak képzettségétől, költségétől és társadalmi ellenőrzésétől), másrészt a legképzettebb munkaerőt utaztatják a világban, mindig ott vetve be a szakértelmet, ahol arra a legnagyobb szükség van. Így az nem helyhez, hanem feladathoz és céghez kötött – mindez egészen mostanáig nem öltött ennyire meghatározó méreteket az emberi gazdaság története során. Azonban az ebből fakadó konfliktusokat sem szabad figyelmen kívül hagyni: a képzetlen munkaerő és ezáltal akár egész közösségek, régiók, országok elértéktelenedését és kizáródását a termelési hálózatokból; az elköltöző cégek által hátrahagyott „felégetett” területet, munkaerőt és annak szociális problémáit; az elköltözők által egykor befizetett állami adók kiesését, miközben az állami kiadások a munkanélküliség növekedése miatt szintén jelentősen megnőnek. Más oldalról: a beköltöző cégek által megváltoztatott közösségi és környezeti teret; a bevándorló munkaerő által gerjesztett társadalmi feszültségeket, szélső esetben a fundamentalista, xenofób mozgalmakat-reakciókat; valamint a globalizációból fakadó bizonytalanságot a munkaerőpiacon. Hol van az a munkás, aki egyetlen cégnél tölti el élete munkás éveit, és biztonsággal tudja, mi vár rá a munkaerőpiacon? – még ha ez nem is mindenki álma, nagyon sok ember számára közvetve vagy közvetlenül valós egzisztenciális fenyegetést jelent az információs fejlődésből eredő bizonytalanság.

HÁLÓZATI TÁRSADALOM ÉS A KIZÁRTAK NEGYEDIK VILÁGA

Ez az új emberi létezés a hálózati működésmód mentén szerveződik meg. Természetesen az új globális információs kor hálózati működésmódja nem redukálható csupán az internetre, hanem az emberi együttélés egészét érinti, de a technológia – leginkább az ICT – tette lehetővé, hogy ez kialakulhasson. Castells állítása szerint bár korábban is léteztek már hálózatok, nem volt azonban ekkora hatásuk – ahogy egy 1997-es interjúban a hálózati logika mibenlétét meghatározta: „Nos, azt mondanám, hogy számomra nagyon is egyszerű mi a hálózati társadalom, elsősorban egy társadalmi típus, amiben már benne élünk, ez nem a jövő társadalmi szerkezete. [A hálózat] az információs korszak társadalmi struktúrája, amit az a tény köt össze, hogy minden, ami számít – értve ezalatt, hogy hatalmat hordoz, pénzt vagy információt termel – a hálózatban, csereáramlásokon keresztül történik.” (Castells 1997b) Vagyis ma lassan minden hálózatban termelődik újjá, a hatalom, a pénz, az összes információ és maga a társadalom is.

Ugyanakkor hiba volna azt feltételezni, hogy a hálózati logika mint az emberi együttélés formája teljesen új volna. Az emberi hálózatok eddig is léteztek, valójában „[...] nem a hálózatok újak, hanem az új technológiáknak köszönhetően a hálózati struktúra bonyolultsága vált kezelhetővé, és ez lehetővé teszi, hogy a különösen összetett, bármilyen két hely

között létrejövő cserékben [és hálózatukban] élhessünk, így minden benne lehet a hálózatban úgy, hogy még kezelhető. Tehát a hálózatoknak mára megvan a technikai lehetőségük, hogy mindent magukba fogadjanak.” (Castells 1997b). A probléma elsősorban nem is technológiai eredetű – állítja Castells –, hanem nagyon is emberi, társadalmi. Egyesek ugyanis a technológiai lehetőségek ellenére is a hálózaton kívül rekednek: nincs értékük a hálózatban lévők számára, ami azért különösen kétségbeesítő, mert a hálózatiság az információs társadalomban maga a létezés módja. Ahogy Castells Shakespeare-t parafrázálja: *to be in the network, or not to be* – azaz benne lenni a hálózatban, vagy nem létezni. (Castells 1998b).

A vezető triád – Észak Amerika, Nyugat-Európa és a fejlett Ázsia – mellett a globális gazdasági hálózatban minden más – az aszimmetrikus hierarchiába bekapcsolódó – szereplő sokadlagos szerepet játszik. És még ezen sokszoros kapcsolódások ellenére is, ez a globális gazdaság mégsem keverendő össze a planetáris gazdasággal, mivel ennek az új gazdaságnak nem mindenki a részese, nem mindenki vesz részt abban a termelési és befektetési rendszerben, amely globális. Míg ugyanakkor nincs olyan hely a Földön, ahol ne lehetne érezni a globalizáció hatását. Vagyis miközben nincs mindenkinek hatása a folyamatokra, a folyamatoknak mindenkire hatása van. Azaz nincs mindenki benne a hálózatban, de akit kizártak a hálózathoz, annak számára is meghatározó a hálózathoz való viszonya. Így emelkedik ki az információs fejlődés hatására a „negyedik világ” (Castells 1998a: 70–166), ami elsősorban nem a hagyományos térben szegmentálódik, hanem a virtuális hálózati tér negatív lenyomataként jön létre, mindazokat megjelenítve, akik nem részesei az értéket termelő cseréhálózatoknak, hanem abból kizártak, így a képzetlenek, az idősek, a hajléktalanok, a gyerekek, a fejlődő régiók hagyományos közösségei, különösen, akik Dél-Amerikában, Ázsia fejletlenebb részein, Kelet-Európában és Afrikában élnek. De a negyedik világ, a kirekesztettek minden társadalomban jelen vannak kisebb-nagyobb mértékben: ők a tartós munkanélküliek, a leszakadók és az alul lévők, akik számára a globális hálózati fejlődés nem jelent többet, mint a kapitalista kizsákmányolás egy új módját (Castells 1998b).

Castells globális információstársadalom-képe tehát korántsem optimista, sokkal inkább „realista”, különösen a társadalmi egyenlőtlenségeket, a fejlődési módot és a technológiában rejlő felszabadító potenciálok kérdését tekintve, amikor összefoglalóan megállapítja, hogy: „[a] globális gazdaság az információ alapú termelésből fejlődött ki, és a versenyt meghatározza a [gazdaság] *interdependenciája*, az *asszimetriája*, a *regionalizációja*, a *minden egyes régió belül növekvő diverzifikációja*, a *szelektív magába fogadása* [inclusiveness], a *kizáró szegmentációja* és mindezen tulajdonságok közös eredőjeként egy különösen *változékony geometria*, ami egyre inkább feloldja a történelmi, gazdasági földrajzot.” (Castells 1996: 106, kiemelés az eredetiben). Tehát ez a globális gazdaság miközben újrarajzolja a térképeket, nem szünteti meg az alá- és fölérendeltségeket – ellentétben azzal, mint amit a Castells által is oly sokszor kritizált futurológusok hangoztatnak az információs folyamat szinte kizárólag pozitív hatásairól.

A FELEMELKEDÉS ZÁLOGA: TUDÁSTÁRSADALOM?

A globális gazdasági rendszerbe betagozó országok azonban változtathatnak – javíthatnak és ronthatnak is – saját korábbi helyzetükön. Erről Castells egy, a trilógia megjelenését követő, a globalizáció és technológia összefüggéseit a szegénységgel kapcsolatosan feszegető – fentebb is idézett – 1998-as konferencián beszélt, ahol az emberi fejlődés sarokpontjának a technológiai eszközökhöz való viszonyt, illetve az azt meghatározó kulturális fejlettséget nevezte: „A társadalmi fejlődés ma attól a képességtől függ, hogy a technológia és az emberi értékek közötti szinergikus kapcsolatot sikerül-e megalapozni. [...] Az információs és kommunikációs eszközök kritikus szerepe a fejlődés stimulálásában kétélű fegyver. Egyrészt lehetővé teszi az országok számára, hogy a gazdasági fejlődésben fokokat ugorjanak át azáltal, hogy modernizálják a termelési rendszerüket, és gyorsabban növelik a versenyképességüket, mint a múltban. [...] Másrészt azon gazdaságok számára, amelyek képtelenek alkalmazkodni az új technológiai rendszerhez, halmozottan jelentkezik a lemaradás. Az Információs Korszakba való belépés sikere azon a képességen múlik, hogy az egész társadalom iskolázottá tehető-e, valamint, hogy képesek-e befogadni és kezelni a komplex információkat. [...] És mindez természetesen erősen kötődik a kulturális fejlődés teljes folyamatához, beleértve a funkcionális analfabétizmus szintjét, a média tartalmát és az információ széttörését a nemzeten mint egészen belül.” (Castells 1998b). Egy olyan folyamatos kört kapunk tehát, amelyben a kulturális és oktatási fejlődés meghatározza a technológiai fejlődést, ami meghatározza a gazdasági fejlődést, ami meghatározza a társadalmi fejlődést, ami meghatározza a kulturális és oktatási fejlődést, és ezzel teljesen körbeértünk.

Ez a kör azonban mindkét irányba vezethet, a fejlődés egyre erősödő kis köreit leírva felfelé vagy a hanyatlás spirálját elindítva tartósan lefelé. Az irányt pedig nem a technológia, hanem a társadalom és a társadalmi célkitűzések, illetve a politikai-gazdasági elit rövid és középtávú érdeke-stratégiája, valamint helyzetfelismerő-érdekérvényesítő képessége dönti el. Ezek alapján a rövidtávú produktivitást és profitabilitást szem előtt tartó, az intézményi stabilitást és társadalmi szolidaritást feláldozó politika egyértelműen lefelé vezet. A társadalmi folyamatok iránt érzéketlen, kizárólag gazdasági szempontokat figyelembe vevő, költségcsökkentő politika a fürdővízzel együtt kiönti a gyereket is – mint ahogy például tőlünk keletre megfigyelhető, a társadalmi intézmények nélküli, szabályozatlan gazdaság a rendszerváltó Oroszország hosszan tartó válságát idézi elő. Hosszú távon és a társadalmi újratermelés szempontjából ugyancsak veszélyes lehet a szintén Oroszországban (is) megfigyelhető szervezett globális bűnöző gazdaság térnyerése, ami társadalmi bizonytalansághoz és így ugyancsak a lefelé spirálba vezet. De lehet más példát is találni: hiába volt az 1980-as években – egyedüli dél-amerikai orszádként – Kolumbia gazdasági növekedése pozitív, ha annak alapja a kokaintermelés illegitim agrárstratégiája volt, erre nem lehet tartós növekedést és társadalmi jólétet építeni. (Castells 1996: 125, 1998a: 190–201).

Jól látható tehát, hogy a globalizációs jelenség alapját jelentő elsődleges – gazdasági – alapviszonyok tisztázása után a (technológiai) fejlődés alaposabb megértéséhez a társadalmat ért (vissza)hatásokat kell megvizsgálni. Castells trilógiájában külön kötetet is szentel a kérdésnek (Castells 1997), és szisztematikusan foglalkozik a technológiai fejlődés, globalizáció társadalmi hatásaival. Gondolatmenetét a Net és a Self, azaz a Hálózat és az Én dichotómiájára építi, aminek alapja a hálózati működésmód meghatározta világban az identitását kereső Én odisszeája, és végletes szembenállása a hálózattal. Ennek lényegét a modernitásban széttöredező identitás újrakonstruálása jelenti, a vallási mozgalmakkal (helyenként fundamentalizmussal), a globalizáció-ellenes nacionalizmussal, az etnikai hovatartozás meghatározó szerepével, a lokális közösség erejének megerősödésével, az új társadalmi mozgalmakkal a középpontban: a politikai „felszabadító” mozgalmaktól – mint például a legendás, ICT használó zapatisták – a környezetvédelmi mozgalmakon át a társadalmi nem (gender) központú mozgalmakig – feministák, leszbikusok, gay-ek és tradicionális patriarchalisták. Ezek a mozgalmak alapvetően két nagy csoportra oszthatóak (Castells 1998b): a *reaktív mozgalmak* elutasítják a globalizációt és az új technológiák használatát, kizárják a közösségből az őket a hálózattól kizárókat (a kizárók kizárása), és egy soha nem létezett ideális aranykor értékei alapján próbálják meg újraépíteni zárt világukat, vallási és tradicionális értékek mentén (pl. vallási fundamentalisták). A *proaktív mozgalmak* ezzel szemben bár kritizálják az információs fejlődést és a globalizációt, a hatékony fellépés érdekében ugyanis használják az új technológiai eszközöket (l. például a Seattle-ben lezajlott globalizációellenes tüntetéssorozatot) és főként az 1960-es évek mozgalmainak értékei mentén szerveződnek meg, úgy, mint a béke, az egyenlőség, a természet védelme, a szexuális szabadság, illetve a nemek közötti egyenlőség.

Az identitásukat és a bizonyosságukat, a helyüket kereső emberekről-közösségekről szóló kötetben Castells igen közel kerül népszerű posztmodern szerzőkhöz, mint például az újbolos, többek között a modernitásról is író Anthony Giddens (1991). Giddens (1999) a BBC szervezte ötrészes előadásában foglalta össze röviden az elszabadult világ (runaway world) problémáit, ami sokban összecseng Castells gondolatmenetével. Ezek szerint a mai fejlődés azzal okozza a legnagyobb társadalmi problémát, hogy senki sem érti és látja át pontosan a mélyszerkezetét, miközben minden egyes ember mindennapi életére hatással van. Éppen ezért a társadalmi gondolkodás és vita középpontjában áll mindenhol az egész világon. Miközben a *skeptikusok* egyáltalán még a változások létét is megkérdőjelezik – a politikai paletta mind jobb, mind bal oldaláról támadva a globalizációt, az információs forradalmat és az új gazdaságot –, a *radikálisok* mindent alárendelnek a globalizációnak. További törést okoz, hogy míg egyesek kizárólag negatív, sötét erőként ragadják meg, mások pozitív hatásaira teszik a hangsúlyt. Giddens – akárcsak Castells – a radikális oldalra teszi le a voksát, amikor elfogadja, hogy a folyamatok hatása alól senki sem tudja kivonni magát. Ennek persze elsősorban gazdasági és technológiai okai vannak, de mindennapi szinten, például az új médiakultúra megjelenésében is tetten érhető, hatása van a tradíciókra, az értékvilágra, a családi szerkezetre, még az intim párkapcsolatra, sőt a szexuális szokásokra is. A változások hatásrendszere multidimenzionális – miközben a folyamatra egyre nehezebb visszahatni, és változtatni az irányán. A „fejlődés” politikai hatása ugyanis az, hogy a korábban olyannyira meghatározó nemzeti politikai szint elgyengült, a lokális autonómia és a glo-

bális szint pedig megerősödött, de továbbra is a nemzeti szinten maradt a politikacsinalás. Daniel Bell szavaival a nemzetállam túl kicsi lett, hogy megoldja a nagy (globális) problémákat, és túl nagy, hogy megoldja a kicsi (lokális) konfliktusokat.

Eközben a lokális közösségek és társadalmi mozgalmak sokszor igen hatékonyan használják a technológiai forradalom nyújtotta új eszközöket, hogy gyakran éppen az általa okozott kihívásokat kezeljék. Ez ugyanis életre hívott egy új kommunikációs és intézményi kultúrát, ami lehetővé teszi a közösségek sokkal hatékonyabb megszervezését. Eközben a nemzetek szembe kell, hogy nézzenek egy új helyzettel: megszűntek a hatékony ellenségek és a valós alternatívák, amelyek segítségével jól körvonalazható volt a fenyegető más-ság – a kapitalista és a szocialista államok képében, kinek melyik –, és mozgósítható volt a társadalom. Ennek helyére belépett a globalizáció jelentette állandó veszély, hogy lemarad-nak a versenyben, hogy rossz fejlődési pályára állnak, ami végül is állandósította a kockáza-tot a társadalmi újratermelésben.

INFORMÁCIÓS RENDSZERELMÉLET – ERÉNYEK ÉS GYARLÓSÁGOK

Tehát az új globális információs világ megértéséhez három folyamatot és azok egy-máshoz való viszonyát kell átlátni: az információs *technológia* forradalmát, a *ka-pitalizmus megújulását* és az új társadalmi-kulturális *mozgalmak* megjelenését: a társadalmi értékek újradefiniálását (Castells 1998b). Ennek a három faktornak sajátos egymásra hatása eredményeképpen állt elő a globális információs társadalom mai arca, az egyedi eltérések-kel (nemzeti információs társadalmak, intelligens régiók, intelligens települések) és az álta-lánosítható tapasztalatokkal (globális információs társadalom).

Hagyományos társadalomtudományi értelemben Castells információs korszakról szóló könyve egy átgondolt rendszerelméleti keretet alkot meg, amire már a trilógia címe is utal: *The Information Age: Economy, Society and Culture* – azaz *Információs Korszak: Gazda-ság, Társadalom és Kultúra*. Így egy rendkívül összetett fogalmi hálót, illetve egy mikro-makro problémák kezelésére is alkalmas keretet kapunk. A címben felsorolt három alrend-szer – gazdaság, társadalom és kultúra – nélkül elképzelhetetlen volna a castelli gondolat-rendszer részeinek összeillesztése, de csupán ezek segítségével sem lehetne rekonstruálni az Információs korszakban leírtakat. Mert a MAKROszintet kiegészíti egy MEZO- és egy MIKROszint is. Mezoszinten találjuk a network köré szerveződő társadalmi intézményeket, a hálózati államot, vállalatot és társadalmat. A mikroszinten a self (és az identitás) a fő szer-vező fogalom, azaz a hálózati logikával szemben álló, identitását kereső „én”.

Azonban Castellsnek köszönhetően a három kötet lényegét egy bekezdésben is össze lehet foglalni: főbb szervező fogalmaival vázlatosan jól megragadható az egész elmélet-rendszer – lényegében egy-két fogalmat kihagyva erre tettünk kísérletet a korábbiakban. Ez a fogalmi csontváz: Net és Self, a fejlődés-termelés módja (modes of development – modes of production), globalizáció és új gazdaság (globalisation – informational economy), tudás-társadalom (knowledge society), hálózati társadalom-állam-vállalat (network society-state-enterprise), új társadalmi mozgalmak (new social movements), negyedik világ (fourth world), globális bűnöző gazdaság (global criminal economy), áramlások tere (space of

flows), valós virtualitás (real virtuality) és időtlen idő (timeless time). Lényegében a három kötet jól követi a hálózat-én szembenállására épülő érvelést. Az első kötet a hálózat témakörét járja körbe (The Rise of the Network Society – A hálózati társadalom kiemelkedése); a második az identitás-én, a self témakörében írja le a hálózati alapú változásokra adott válaszokat (The Power of Identity – Az identitás hatalma); a harmadik pedig azt öleli fel, ami ebből a dichotómiából kimaradt, valamiért mégis fontos volt Castells számára, hogy a teljes képet le tudja írni (End of Millennium – Az évezred vége). Ilyen fontos, csak látszólag a „futottak még” témakörbe esik például a globális bűnöző gazdaság összefüggéseinek a feltárása, a Szovjetunió (a statism) összeomlása, a negyedik világ kiemelkedése, az európai egysülési folyamat és az ázsiai változások – valójában ezek nélkül nem lehetne megérteni a globális információs társadalom kialakulását, főleg annak árnyoldalait és politikai vonatkozásait.

Persze, ami Castells nagy erénye – hogy átfogó, minden társadalmi változást kontextualizáló elméleti keretet alkotott –, az egyben a legnagyobb hiányossága is. Minden nagy kép közelről nézve kidolgozatlan – ahogy egyre kisebb rész kérdésekre fókuszálunk, úgy tűnik ki, hogy az adott probléma bonyolultsági foka jócskán túlmutat azon, mint amit Castells megmutatott. Ennek oka, hogy az egyes fogalmakhoz tartozó kérdéseknek külön-külön is könyvtárnyi irodalma van – amihez ugyan hozzá lehet férni az új technológiáknak köszönhetően, de feldolgozni már nem igazán lehet egyedül, kivéve persze, ha Castells módszerét módunkban áll követni. Azaz kiterjedt kutatói asszisztensi hálózat dolgozik a kezünk alatt, akik az általunk nem beszélt, első látásra előlünk elzárt nyelven is olvasnak, és referálnak nekünk az olvasmányélményeikről – Castells részben közvetett Ázsia-képe így született. Azonban ennek ellenére is találhatunk bosszantó felületességet a munkában – főleg abban a témában, amiben már jobban jártasak vagyunk. Például a Finnország információs fejlődése iránt érdeklődő kutató izgatottan veti össze az egymásnak teljesen ellentmondó, az észak-európai fejlődésre vonatkozó kitételeket: a jóléti modell tarthatatlan, a magas szociális költségekkel dolgozó társadalmi újratermelés tarthatatlan, az európai fejlődés nem tudja utolérni az amerikaiét, mivel a munkaerő túl drága, a költségmegszorítás már középtávon is inkább lefelé, mintsem felfelé vezet. Míg ugyanakkor a másik oldalon ott áll, hogy az északi jóléti államok magas társadalmi szolidaritása jó, mivel egyedül itt nem széles a negyedik világot jelentő kizártak rétege, de ettől függetlenül a magas szociális költségek ellenére az északi államok információs fejlődése az egyik legsikeresebb modell. Castells nem tudja tehát az általános képbe beleygőmoszolni az egyéni eltéréseket.

De nemcsak a globális modell területi eltérései jelentenek érthető problémát, hanem a fogalmi láncnak is vannak gyengébb tagjai. Például az itt nem tárgyalt reális virtualitás fogalma egyszerűen a 20-30 évvel ezelőtti médiaelméletek színvonalán és feltevéseinek szintjén mozog – nos, éppen ezért nem tartottuk érdemesnek, hogy helyet vesztegensünk a túl nagy magyarázó erővel nem bíró castells-i médiaelmélet taglalására.

Az is érdekes azonban, hogy Castells fejlődési mód-termelési mód modellje – amire szintúgy nem vesztegettünk szót – az általa gyakran csempült Alvin Toffler (1981) és más futurológusok közkedvelt képére húz tudományos mezt. Megismételve ezáltal az agrár-ipari-információs fejlődési szentháromságot – az elmélet persze ettől még tartható, csak Castells futurológusokkal szembeni viszolygása válik hiteltelenebbé, mikor ugyanazt alkalmazza, mint a bírált áltudósok.

Lényegében tehát, ha a castells-i fogalmi rendszert arra használjuk, amire való, amire megalkották, akkor nem lehet vele baj. Ez pedig az általánosabb információs változások

kontextusának és fogalmi keretének leírása. Ebből következik, hogy ha azonban másra szeretnénk használni – azaz nem generális, hanem nemzeti vagy regionális folyamatok-helyzetek feltárására, esetleg részletesebb elméleti probléma meghatározására –, nem árt sok más, az adott témával részletesebben foglalkozó szerzőt is segítségül hívni.

MIT ÜZEN CASTELLS A MAGYARORSZÁGI INFORMÁCIÓSTÁRSADALOM-ÉPÍTŐKNEK?

A(z ál)kérdés most – 2000 elején – az, hogy az internet és az információs társadalom a sötét vagy a fényes jövőt jelenti-e számunkra, Magyarország számára? Mert abba a hibába látszik beleesni az egész magyar diskurzus az információs társadalomról, hogy ami jön, az kizárólag jó lehet nekünk, akkor, ha végre lesz magyar információs társadalmi tudatosság a politikai szférában. Vagy ha ez nem lesz, akkor itt a vég. Annak ellenére, hogy jómagam is így gondoltam mindeddig, valljuk be, hogy mindez egyáltalán nem biztos, hogy így van: az is elképzelhető, hogy az elkészülő jó stratégia-stratégiák végrehajtása ellenére is lesznek jól körülhatárolható társadalmi csoportok idehaza, akik a rövidebbet húzzák ezzel az egész információs társadalmassal, míg mások jól járnak ugyanazzal.

Nem kell messzire menni, ha az információtársadalom-felfogás két végletét szeretnénk „megfogni”, hogy megmutassuk az (ál)kérdés egészét. Éppen a friss (akár online) sajtóban böngészve is megtalálhatjuk, mit érthetünk a rendkívül pozitív felfogás és a rendkívül negatív felfogás és jövőkép mögött.

A pozitív felfogás ábrázolására és hibás előfeltevéseinek kimutatására vegyük egyszerűen – szinte a tartalomtól függetlenül! – példaként Magyar Bálint Népszabadságban megjelent írását (Magyar, 2000), melyben vázolja, mi az internet: „Az Interneten mindenki szabad. Senkit nem korlátoznak mások privilégiumai, ugyanazt az információt szerezhethjük meg mindannyian. Nem számítanak a származási és vagyoni különbségek. Nincs centrum és nincs periféria. A világ legnagyobb könyvtárai és adatbázisai egyformán elérhetők New Yorkból és egy szatmári kis faluból. A világhálón találkozó személyek nem nézik egymás bőrszínét, vallását, politikai meggyőződését. Az Interneten mindenki egyenlő.” Bár a SZDSZ elnöke éppenséggel nagyon helyesen a digitális szakadék problematikájával folytatja az írását, mégis szemére vethető, hogy kiindulópontként nem a valóságról ír, hiszen ha jobban megvizsgáljuk, nem egészen erről szól az Internet. Egyrészt az Internethez, mint nyilvános szférához való **hozzáférés**, másrészt a **hozzáférést követő(!) művelet** (adatkeresés, kommunikáció...) igenis függ privilégiumoktól, származástól, vagyoni különbségtől, bőrszíntől, nemtől, életkortól és vallási hovatartozástól. Ha nem függne, nem beszélhetnénk digitális szakadékról és a régi társadalmi egyenlőtlenségek újfajta köntösben való újratermelődéséről sem.

Így tehát megoldásként sem elég egyszerűen a hozzáférést biztosítani. Amire hosszú távon igazán szükség van, az az információs készségek elsajátíttatása, hogy ténylegesen is használni tudják az emberek a világhálót. Ez azonban szinte biztos, hogy nem lehet mindenkinek egyaránt sikeres. Vagyis a nyelvismereten túl – ami ugye szintén korlátozó a tartalomhoz való hozzáférésben – a készségek és tudások szintjén kezd el igazán szétválni a társadalom, akárcsak az oktatási rendszerben, itt is a műveltebb, vagyonosabb, több tőkével (kap-

csolati, kulturális, anyagi, tudástőkével) rendelkező, jól körülhatárolható csoportoknak van nagyobb esélye a túlélésre. Egyesek egyenlőbbek a többieknél – az internetre kapcsolódva is. Ezért mondhatjuk, hogy az információs politikai stratégiáktól és tudatosságtól függetlenül – igaz, hogy valószínűleg kevesebben –, de mindenféleképpen lesznek vesztesei az információs változásoknak idehaza is. Számoljunk le egy nagy illúzióval: a társadalmi egyenlőtlenségeket az információs társadalom sem fogja tudni teljesen felszámolni. Éppen ezért még a jó politikai programoknál is többre van szükség az élre töréshez – mindazon túl, hogy nem lehet minden problémával a politikai szereplőkhöz szaladni –, elsősorban társadalmi szolidaritásra van szükség. Ez az, amiről Manuel Castellt (meg)idézve Dessewffy Tibor írt a Népszabadság egyik hétfői mellékletében (Dessewffy, 2000): „a társadalmi fejlődés motorja a kulturális felemelkedés, amelyből az innovációs készségek növekedése fakad, amely a gazdaság sikereinek kulcsa. A növekvő jólét erősíti a társadalmi stabilitást és bizalmat.” Ezzel szemben áll, ha „a költségcsökkentés formulája az irányadó, ahol a teljesítmény és hatékonyság növekedése érdekében félresöprik az intézményi stabilitást, és eltűnik a társadalmi bizalom.” Ha már létezik a politikai tudatosság, akkor tehát a társadalmi szolidaritás az igazi kulcs az információs társadalomhoz. Így eljutunk az első valódi kérdéshez is, hogy hogyan lehet az információs társadalomban újratermelve megőrizni a társadalmi szolidaritást?

Mielőtt tovább mennénk, és a kérdések még magasabb szintjére ugrnánk, vizsgáljuk meg az internetről szóló negatív forgatókönyveket is, melyek csak annyiban egyeznek meg egymással, hogy az internet negatív, sőtét erő. Így lehet vallási okokból elítélni az internetet, mint az ördög találmányát, vagy csak egyszerűen a közhelyes nézőpontot szajkózni, mint a legtöbb kereskedelmi tévé műsor teszi előszeretettel: az internet a pornó, az erőszakos anyagok, a bombagyártás, a gyűlöletkeltés eszköze, a pedofília melegágya; elvonja az embereket a „normális élettől: magányossá és kommunikációképtelenné tesz; továbbá függőséget és magányt alakít ki, hosszú távon pedig valóra váltja az orwelli víziót az ember totális ellenőrzésével. Ebben persze vannak (rész)igazságok, és igaztalan volna nem odafigyelni a veszélyekről szóló hangokra, de abba a hibába nem szabad(na) beleesni, amire ez a diskurzus sarkall: az elutasítás látszattmegoldásába. Az internet nem opcionális, nem választható – vagy nem-választható. Ennek pedig az oka a kérdések és válaszok egy magasabb szintjén található meg.

Ugyanis nem is ez a pozitív-negatív dichotómia az igazi baj ebben az (ál)vitában, hanem a tárgy leegyszerűsítése. Mindenki az internetről beszél, idehaza igen sokan egyszerűen egyenlőségjelet tesznek az információs társadalom és az internet fogalma közé, pedig a kettő egyáltalán nem ugyanaz. Sőt, sokkal fontosabb volna már végre az internettől jóval távolabb információs társadalom problémakörére koncentrálni és nem az internet fogalmával megtalálni a nem valódi, csupáncsak vélt megoldásokat. Mert például az internethez való hozzáférés biztosítása nem oldja meg az információs társadalom problémáit. De az információs forradalom miatt álságos az internet negatív képével riogatva azt a látszatot kelteni, mintha az internet okozta veszélyeket úgy el lehetne kerülni, hogy egyszerűen nem hagyjuk az internetet elterjedni. Anélkül, hogy lélektelen, modernista haladáselvűnek tekinteném magam, bátran állítom, hogy a haladást nem lehet megállítani: az információs forradalom okozta változások nem egyszerűen az internet következményei, hanem az emberi együttélés egy új módját jelzik, amely felváltja a modern ipari korszakot, ennek csupáncsak egyik jelensége és okozója-velejárója az internet, de nem az egyetlen. Logikus javaslat tehát, hogy ne használjuk ott az internet kifejezést, ahol a társadalmi együttélés új, információs módjára utalunk.

Egyúttal ez azt is jelenti hogy sokkal többről van szó, mint az internet tömegesítéséről. Amelyik politikai megoldás csupáncsak ezt tudja válaszolni az információs kihívásra, az elveszett. Az új információs korszak hálózati logikája nem csak az internetet jelenti, hanem a létezését magát: minden hálózatba szerveződve termelődik újjá, a hatalomtól kezdve a pénzen át a kultúráig és a tudásig.

Mindezek miatt a valódi kérdés az, hogy *számon lehet-e kérni az információs forradalom bármiféle megváltás-forgatókönyvet?* Meg tud-e oldani minden társadalmi problémát az információs társadalom? Az én válaszom és Castells válasza szerint nem. De nem is kell neki, nem is szabad azt hinni, mint sokan, hogy ez olyan csodaszer, ami mindenre jó. Akkor viszont az a kérdés, hogy mikor, milyen megoldással lehetünk már elégedettek? Az igazi társadalmi vitának arról kellene tehát szólnia, hogy az információs pesszimisták mivel lennének elégedettek.

TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁGOT

De hát ha a megváltás-forgatókönyvet nem lehet számonkérni az információs társadalmon, akkor mégis mi az, amit igen? Vagyis az infitárs építésének projektje mint a modern emberi társadalom legújabb kihívása mennyiben és hol, mikor, milyen szinten tekinthető már sikeresnek? Mivel lehetünk már elégedettek?

John Rawls (1997) a társadalmi igazságosság elméletéről írt könyvében – amely sok várakozás után néhány éve magyarul is megjelent – a társadalom igazságosságának kérdését mint az egyik legfontosabb problémát állítja a modern emberi együttélés középpontjába. Javasolható, hogy az információs társadalmat is nézzük a társadalmi igazságosság szemüvegén keresztül. Ha a kialakuló információs társadalom igazságossága igazolható, akkor – az eredeti kérdésünknek megfelelően – már elégedettek lehetünk. Anélkül, hogy úgy gondolnánk, hogy egy recenzióban teljességgel tisztázható lenne a kérdéskör, próbáljuk meg megtermékenyítően használni Rawls meglátásait.

Rawls egyik központi javaslata a „tudatlanság fátyla” mögötti döntés: vagyis, hogy az emberek egy hipotetikus szituációban döntsenek arról, hogy milyen társadalomban élnének, úgy, hogy nem tudják az általuk elképzelt társadalomban hol és milyen társadalmi pozíciót fognak betölteni: „fent” lesznek-e vagy „lent”? Ezek után Rawls ésszerűen érvel amellett, hogy egy ilyen szituációban minden ember úgy döntene, hogy még ha a későbbiekben a legrosszabb pozícióba is kerül, az a lehető legjobb legyen a számára.

Vagyis képzeljük el, hogy mi magunk most nem tudjuk – mint ahogy pontosan tényleg nem tudható –, milyen helyet foglalunk majd el az információs társadalomban, nem tudjuk pontosan, melyik lóra is kellene tenni, vagy felülni. Ebben az esetben az lehet az ember legértelmesebb célja, hogy biztosítsa magát: esetleg, ha nagyon rosszul is jönne ki számára az egész információs fejlődés, még mindig élhető pozícióban legyen, a lehető legrosszabb szituáció is biztosítsa számára az elfogadható életet. Belátható, hogy ebben az esetben például a tömegével jelen lévő hajléktalanok társadalmi helyzete ma nem igazolható.

Mindezen túl a probléma nyilvánvalóan persze az, hogy a rawlsi elképzelés merőben hipotetikus – így igen sok kérdés felvetődik jelen esetben, amivel tágítani kell(ene) az igazságosság kérdéskörét:

1. A legelső és legnagyobb problémánk, hogy a globalizálódó társadalomban nem létezhet biztonságos bebiztosítás. A mai kockázattársadalom (ld. Replika, 1998), a bizonyosság végét jelenti: az eddig létező intézmények válságban vannak, az egyéni identitástól kezdve a családon át a munkahelyi közösségeken keresztül a nemzetállamig és a politikáig. Vagyis maga a tervezhetőség, előrelátás lehetősége kérdőjeleződik meg (Giddens, 1999).
2. A másik igazán nagy probléma – amire Castells is nagy hangsúlyt fektet – a globalizáció. Rawls elmélete és az igazságosság még „normális” társadalmakról beszélt. De a mai információs társadalom csak globális szinten értelmezhető. Bár nem beszélhetünk még egy globális társadalomról, mégis nehezen igazolható az információs fejlődés igazságossága, amíg igaz ellenvetésként felmerül, hogy a világ fejlett része és fejlődő része teljesen elszakad(t) egymástól. Amíg egyes helyeken az élelmezés, a tiszta ivóvíz, az alapvető egészségügyi ellátás is problémát jelent, addig nem igazán lehet beszélni az információs társadalom dilemmáiról a fejlődő világ éhezőinek úgy, hogy ne kérdőjeleznék meg az ember jóhiszeműségét.
3. A harmadik probléma ugyancsak szétfeszíti a rawlsi keretet. Ez pedig a zöld gondolat: nem elég a társadalmat bevonni az igazságosság elméletébe, be kell vonni az épített és természeti környezetet is, valamint a következő generációkat, akiknek az emberi együttélésre alkalmas környezetre van szüksége. Sükösd Miklós szociológus közkedvelt képe a virtualitásba menekülő emberről (Sükösd, 2000), aki miután elpusztította a természetet, a virtualitást is tönkreteszi, bár helyenként igaztalan – hiszen nem az információs, hanem sokkal inkább az ipari társadalom pusztította-pusztítja a környezetet, és az információs változások inkább enyhíteni látszanak ezen a környezeti kizsákmányoláson – mégis felvet olyan kérdéseket, amikre tudni kell válaszolni. Azaz, milyen az információs társadalom viszonya a természethez, milyen a virtuális környezet viszonya a valós világhoz ebben a kérdéskörben.

Lényegében, ha végiggondoljuk mindezt a problémakört – amit az igazságosság kérdése felszínre hoz –, oda lyukadunk ki, hogy az információs társadalom igazságossága, mint igazoló elv, diskurzus-szervező erővé válhat, és összekötheti a probléma statikus és dinamikus részeit, a társadalom-természet viszonyrendszerében beállt változásokat és a globalizációs tendenciákat.

BEFEJEZÉS: MIFÉLE HÁLÓZATISÁG?

De az információs társadalommal mint az emberi együttélés új módjával kapcsolatosan a jó kérdéseket feltenni és a közelítőleg helyes válaszokat megadni mégiscsak a hálózatosodás logikájának feltárása mentén lehet – ha mást nem is, de ezt az egyet érdemes Castelltől megtanulni. Az új globális információs kor hálózati működésmódja azonban – ahogy korábban már láttuk – nem redukálható csupán az internetre, hanem az emberi együttélés egészét érinti. A probléma, hogy Castells fogalmi tisztázásának dacára valójában nagyon keveset tudunk a hálózat, így az emberi létezés mód új működési logikájáról, a kapcsolatok-hálózatok dinamikájáról. Például, hogy hogyan alakul ki a hálózat, hogyan jön el a „hálózatosodás világa”, főleg a hétköznapi ember számára, akit körülvesznek családtagjai,

rokonai, barátai, ismerősei és maga a társadalom, amiben benne él – hiszen ezek eleve egy hálózatot formálnak körülötte. Ezért ez a téma mint logikus kutatási irány kijelölhetőnek tűnik, mint az információs társadalom-építés központi kérdése.

A kétségek ellenére azonban egy újabb oldalról bővíthetjük ki előző kérdésünket – az az hogy mit lehet számonkérni az információs társadalmon, milyen információs társadalommal lehetünk már elégedettek? Válaszunk, hogy az az információs társadalom az elfogadható, amiben nincs kirekesztő logika, amiben mindenki tagja lehet a társadalmi cserehálózatnak, amiben mindenki részese lehet ennek az új létezési módnak. Ebben az esetben persze felmerül a kérdés, hogy hogyan lehet egy hálózat befogadó, ami visszavezet minket a korábban megfogalmazottakhoz: a társadalmi egyenlőtlenség, szolidaritás és a társadalmi igazságosság konfliktusaihoz, valamint a globalizáció, a kockázat(társadalom) és a természeti kizsákmányolás óhatatlanul is felmerülő dilemmáihoz.

Mindez azt jelenti, hogy az információs kihívásra adott lehetséges válaszoknál – nem csak politikai szinten – jóval többről van szó, mint az Internethez való hozzáférés megteremtéséről. Ezt támasztja alá a következő, pusztán az Internetre korlátozott kutatás is, ami elkezdheti az optimista megváltás-várók hitét. Ezek szerint az Internet, mint információs szupersztráda, nem is olyan szabad, mint amilyennek a hívószó feltünteti: „Az internet sokkal inkább egyirányú utca, semmint információs adatsztráda; túlságosan gyakran végződik zsákutcában – összegezhető az IBM <http://www.ibm.com/>, a Compaq <http://www.compaq.com> és az AltaVista <http://www.altavista.com> tanulmánya.” A 200 millió megvizsgált oldal közötti másfél milliárd link azt mutatta, hogy a „weboldalnak nem egészen negyede (24%) tartalmaz az internet magvába vezető linkeket; ugyanennyit lehet linkek révén a »magból« elérni. A barátok és érdekcsoportok által teljes egészében elszigetelt oldalak aránya 22 százalék. Ez azt jelenti, hogy a weboldalak 46 százaléka sehová sem vezet tovább.” (Origo, 2000) Az oldalak közel egynegyedét csak úgy lehet elérni, ha pontosan tudjuk a címét – vagyis fellelhetők ugyan az Interneten, de a korábbi castellsi értelemben nem részesei egy (csere)hálózatnak, azon kívül működnek, valójában tehát a legtöbb ember számára nem léteznek. Mint ahogy a való életben az Internet egészéről is elmondható, hogy az oldalak között különbségek találhatók: egyeseknek jobb a „kapcsolati tőkéjük”, könnyebb fellelni őket, mivel más site-ok „ismerik”, számontartják őket, és kapcsolatot ápolnak velük, míg más oldalaknak a létezéséről sem lehet tudomást szerezni.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy az információs társadalom legrosszabb (ál)kérdéseit – jó-e ez az információs változás nekünk, kell-e ez nekünk, szükség van-e az Internetre egyáltalán –, félre kell söpörni. Ezután lehet végre elkezdenni azon gondolkodni, hogy milyen információs társadalomban akarunk és fogunk élni. És ebben az esetben persze a hangsúly a milyenen van. Manul Castells munkája lényegében ahhoz segíthet minket hozzá, hogy jobban megértsük a jelent formáló erőket, és elébe tudjunk menni az általuk jelentett kihívásoknak.

JEGYZETEK

¹ Különösen jó kiindulópont lehet a másodlagos Castells-irodalom tanulmányozására Cliff Barney működvelő Castells-kritikus újságíró internetoldala: <http://www.netfront.to/>, ahol az általam felhasznált nem magyar nyelvű recenziók részben vagy teljesen fellelhetők (Giddens 1996, Barney 1997, Cisler 1998, Fuller 1998, Stalder 1998).

² Eme recenzió nem titkolt további célja, hogy hozzásegítsen a saját kutatásomban való elmélyedéshez, ami a fogalmi háttér tisztázását és a gyakorlati témákat, a finn információs társadalmat illeti (Élő – Pintér 1999).

³ (Ál)vitákat írok, mivel elsősorban olyan hitvitákról van szó, amelyek tudományos érveléssel nem eldönthetők, a vitázó felek értékalapon állva nem meggyőzhetők. De még ha be is lehetne fejezni őket, túlságosan sok energiába kerül, ahhoz képest, hogy kevesebb befektetéssel sokkal több eredményre juthat az ember, ha más kérdésekkel-vitákkal foglalkozik. Ebben az értelemben nem kívánok ezekkel a problémákkal foglalkozni, mivel véleményem szerint elfedik a jelenleg fontosabb kérdéseket. Ezeket a fontosabb kérdéseket a későbbiekben pozitíve is megfogalmazom.

⁴ A szövegben szereplő Castells-szövegek mind angol eredetiből saját magam által fordított anyagok. Ahol nem adok meg pontos oldalszámot, ott online forrásról van szó, így az oldalszám megadás nem lehetséges egzakt módon.

IRODALOM

Amin, Ash – Robins, Kevin (1991): „These are not Marshallian times” in: Roberto Camagni (ed.) *Innovation Networks: Spatial Perspectives*. Bellaven Press, London, 105–120.

Balassy Zsolt (szerk.) (1997): *Intelligens város, telefalú, teleház – Tartalomszolgáltatási projekt-tanulmány*. Nemzetközi Technológiai Intézet, Budapest. (kézirat)

Barney, Cliff (1997a) Bewildered New World: Castells and the Network Society. (egy hosszabb 1997-es interjúból készült cikk, az interjút ld. Castells 1997b, Upside, October 1997: <http://www.netfront.to/upsidelede.html>)

Barney, Cliff (1997b) *The Network Society in a Nutshell* (<http://www.netfront.to/Netshell.html>)

Castells, Manuel (1989) *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban Regional Process*. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.

Castells, Manuel (1996) *The Rise of the Network Society*, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.

Castells, Manuel (1997a) *The Power of Identity. The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. II*. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.

Castells, Manuel (1997b) Q&A WITH MANUEL CASTELLS. (Interjú, készítette Cliff Barney, az Upside számára 20th of May, 1997.)

http://www.netfront.to/full_transcript.html

Castells, Manuel (1998a) *The End of the Millennium*, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. III. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.

Castells, Manuel (1998b) Conference Paper – Info Tech Project, Information Technology, Globalization and Social Development. (Paper prepared for the UNRISD Conference on Information Technologies and Social Development, Palais des Nations, Geneva, 22–24 June 1998.)

Castells, Manuel (1998c) A Rejoinder: On Power, Identities and Culture in the Network Society. *New Political Economy*, November 1998.

Cisler, Steve (1998) *Renaissance Man*. (<http://home.inreach.com/cisler>)

Csorba József (1999) Az információs társadalom irodalma: Castells az Információ Koráról. in: INCO, 1999/1. (www.inco.hu)

Dessewffy Tibor (2000): Ero és Erény – Félelem és szorongás a posztkommunizmusban. *Népszabadság*, 2000. május 13.

Élő Gábor–Pintér Róbert (1999) *Finnország – Út az információs társadalomba*. Kossuth, Budapest.

- Fuller, Steve (1998) *The Information Age: A New Brand of Dialectic*.
(<http://www.netfront.to/fullerrevue.html>)
- Giddens, Anthony (1996): *A Time for Renewal*. The Times Higher Education Supplement, December 13, 1996.
- Giddens, Anthony (1999) *Runaway World*.
http://news.bbc.co.uk/1/hi/english/static/events/reith_99/
- Magyar Bálint (2000) Átkelünk-e a digitális szakadékon? *Népszabadság*, 2000. május 15.
- Nyíri Kristóf (1999) Castells – The Information Age. *Replika*, 36, 157–181,
<http://www.c3.hu/scripta/replika/36/13nyiri.htm>)
- Rawls, John (1997) *Az igazságosság elmélete*. Osiris, Budapest.
- Kockázat és kultúra. *Replika*, 31–32. 1998 szeptember (a folyóirat megújult internetes oldalát l. www.replika.c3.hu)
- Stalder, Felix (1998) The Network Paradigm: Social Formations in the Age of Information. *The Information Society Journal*, <http://www.slis.indiana.edu/tis/articles/stalder.htm>)
- Sükösd Miklós (2000) *Mit nevezünk információs társadalomnak, hol állunk most?* (előadás, elhangzott a Szent Ignác Szakkollégium VII. szimpóziumán, a vitablokkban felszólalt még Z. Karvalics László, Ropolyi László és Pintér Róbert, www.szentignac.hu)
- Toffler, Alvin (1981, először 1980) *The Third Wave*. Pan Books Ltd., London.
- A világháló negyedét a „sötét anyag” teszi ki. *Origo*, 2000. május 15., 17.33.
<http://www.origo.hu/internet/web/000515avilaghalo.html>
- Z. Karvalics László (1999) A hálózatiság, mint elméletsszervező modell. *Internet Kalauz*, 1999. szeptember,
<http://www.prim.hu/kalauz/cikk.prm?id=4209&akt=3>)

Urbán Ágnes

LES, AVAGY KIK NÉZIK MAGYARORSZÁGON A LABDARÚGÁS-KÖZVETÍTÉSEKET?*

A 2000. évi Labdarúgó Európa-bajnokság után a magyar sajtóban több cikket is lehetett olvasni arról, hogy milyen nézettséggel mentek a mérkőzések, és ez miként alakította át – ha csak időlegesen is – a televíziós piac szerkezetét. Fejlettebb sport- és médiaiparral rendelkező országokban már régóta ismert, hogy a két iparág kölcsönösen tudja segíteni egymás fejlődését, Magyarországon azonban ez volt az első olyan eset az országos kereskedelmi csatornák beindulása óta, amikor a Magyar Televízió jelentősen növelni tudta a nézettségét a kereskedelmi adókkal szemben. Az Európa-bajnokság nálunk is bizonyította, hogy egy kompetitív televíziós piacon a látványsport-közvetítés versenyelőnyt jelenthet egy csatorna számára, és így érthetővé vált a jogdíjak szüntelen emelkedésének közgazdasági háttere. Érdekes megvizsgálni, hogy a közel egy hónapig tartó Európa-bajnokság alatt tapasztalható tendencia egyszeri jelenségnek tekinthető-e, avagy éppen ellenkezőleg, magában hordozza a magyarországi televíziós sportpiac – elsősorban a labdarúgó-mérkőzések közvetítésének – üzleti típusú modelljét. A tanulmány célja, hogy a tavaszi Profi Nemzeti Bajnokság (PNB), a magyar válogatott mérkőzések, a Bajnokok Ligája (BL) és az Európa-bajnokság (EB) adatait összehasonlítva megvizsgálja, hogy miként alakult a különböző versenysorozatok nézettsége, ugyanazok nézik-e a külföldi mérkőzéseket, mint a hazaiakat, illetve kellőképpen nagy-e a látványsport iránt megnyilvánuló kereslet ahhoz, hogy Magyarországon is átalakítsa a televíziós ipar és a sportipar szerkezetét.

* A tanulmány az Ifjúsági és Sportminisztériumban folyó kutatás keretében készült. Az adatok a Telemonitor Pro szoftver felhasználásával az AGB Hungary adatbázisából származnak. Köszönettel tartozom Gálik Mihálynak, a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem tanszékvezető egyetemi tanárának és Vörös Csillának, az AGB Hungary ügyvezető igazgatójának a cikk kéziratához fűzött hasznos megjegyzéseikért, tanácsaikért.

A SPORTMÉDIA IPARÁG MŰKÖDÉSE

Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a sportmédia az üzleti logika szerint működik, a két érintett iparág együttes hasznát maximalizálja, a profit megoszlása pedig a jogtulajdonos és a médiatársaságok mindenkor tárgyalásain dől el. A sokcsatornás televíziós modellben a látványsport mint tartalom olyan értéket képvisel, amelyet más műsortípus nem vagy csak elvétve képes elérni. Egy labdarúgó világbajnoki döntő vagy két sztár-csapat közötti Bajnokok Ligája mérkőzés nem reprodukálható, szemben más népszerű televíziós műfajokkal, a szappanoperákkal, szórakoztató műsorokkal, kvízműsorokkal vagy filmekkel. (Részben kivételt jelent az utóbbi műfaj, hiszen a filmek dömpingje mellett minden évben születik néhány olyan alkotás, amely a mozikban óriási üzleti sikert arat, és így a televíziós forgalmazásban nagy értéket képvisel, megszerzéséért csillagászati jogdíjat kell fizetni.) A látványsport-események kínálata igen szűkös, hiszen még a legjobb futball-csapatok is csak korlátozott számú mérkőzést tudnak lejátszani, vagy – más sportágból hozva a példát – szervezési okokból erősen limitált az egy évben megrendezhető Forma-1-es versenyek száma. Míg a televízió nézők egy időpontban több tucat film vagy szórakoztató műsor közül választhatnak, és így a megnövekedett kínálat miatt csökken az egyes műsorok nézettsége, a látványsport-közvetítéseknek gyakorlatilag nincs helyettesítő terméke, tehát a sokcsatornás modellben sem csökken a nézettség. Emiatt a televíziótársaságok egyre többet hajlandóak fizetni a jogokért, gyorsabban nő a kereslet, mint a kínálat, és így a piac logikájának megfelelően folyamatosan emelkedik a jogok ára.

A televízió számára ma már nemcsak a jogdíjak, hanem a műsorkészítés is komoly költséggel jár. Az igényes, sok nézőt vonzó közvetítéseknél alapkövetelmény a magazin-szerű közvetítés, amely a pályán történetek mellett a háttéreseeményeket is bemutatja, interjúkkal, bejátszásokkal teszi még élvezetesebbé a műsort. Úgyszintén elengedhetetlen a magas műszaki színvonal, az újszerű kameraállások, grafikus megjelenítések (például statisztikák) illetve szakkomentátorok alkalmazása, amely egy sportközvetítés hozzáadott értékét adja, ugyanakkor jelentős költségnövekedés von maga után.

A televíziótársaságok számára a kiadások emelkedése ellenére is jövedelmező a sportközvetítések megvásárlása, hiszen a növekvő nézettség növekvő reklámbevétellel jár együtt. Ráadásul többéves időtávban már számolni lehet a nézői hűség kialakulásának hosszú távú hatásával, azzal, hogy a színvonalas sportközvetítések pozitívan hatnak egy csatorna imázsára. Ki kell hangsúlyozni azonban, hogy ennek hatása csak valóban hosszú távon, egy állandó műsorstruktúra mellett érezhető. Egy-egy rangadó vagy egy néhány hetes eseménysorozat közvetítési jogának megvásárlása a sugárzás időpontjában növelheti ugyan az adott csatorna nézettségét, de nem alkalmas a nézői szokások megváltoztatására, a nézői hűség kialakítására.

Magyarországon elmaradt a sportközvetítések mennyiségének és minőségének az a szerves fejlődése, amely a nyugati országokban jellemző volt. A sportközvetítésekkel kapcsolatban az „üzlet” kifejezés a kilencvenes évek közepéig gyakorlatilag még említés szintjén sem hangzott el, akkor azonban Bodnár György megjelenése felkavarta az állóvizet. Külön tanulmányt érdemelne a Bodnár-érát jellemző üzleti konstrukció jogi és közgazdasági hátterének elemzése, itt legyen elég annyi, hogy néhány év viszonylagos nyugalom után a kilencvenes évek végét botrányok sorozata jellemezte, bírósági perekkel, elmaradt közvetítésekkel és a mérkőzésekről kitiltott tévések tiltakozásával. A 2000. év azonban jelentős változást hozott a sportközvetítések, elsősorban a labdarúgás-közvetítés rendszerében.

Egyrészt hosszú idő után először nagy mennyiségben, állandó időszámban, azonos minőségben voltak láthatóak a különböző versenysorozatok, amely elsősorban a hazai bajnoki mérkőzések közvetítésében volt új elem. A Bajnokok Ligája, illetve az Európa-bajnokság esetében a közvetítő társaságok nem térhetnek el a jogtulajdonos által meghatározott magas standardektől, garantált a kiszámíthatóság és az egységes megjelenés. Biztató tendencia, hogy a magyarországi mérkőzések esetében is egyre inkább teljesülnek ezek az alapkövetelmények.

Másrészt az érintett felek 2000 júliusában hozták nyilvánosságra, hogy a Magyar Televízió és a UPC kábeltársaság jelentős összegért, három évre 3,125 milliárd forintért megvásárolta a hazai labdarúgó-bajnokság közvetítési jogát, és további két évre opciót szerzett a vásárlásra. Az MTV rendelkezik heti két mérkőzés sugárzásának, illetve az összefoglalók elkészítésének jogával, a UPC pedig az ősztől induló fizetős sportszórónáján adhatja a mérkőzéseket. Ez a konstrukció, illetve a sportipar és a médiaipar jelenlegi helyzetéhez képest kiugróan magas összeg már azt mutatja, hogy a magyar sportmédiapiac is kezd az üzleti modell felé elmozdulni, és ekkor már felvetődnek azok a kérdések, amelyek elengedhetetlenül fontosak egy ilyen piac távlati lehetőségeinek megítéléséhez. A két kulscs kérdés, amely ebben az esetben felmerül, hogy mekkora az egyes eseménytípusok nézettsége, illetve, hogy milyen – mennyire hasonló, illetve különböző – ezek nézői összetétele.

A LABDARÚGÓ-MÉRKŐZÉSEK NÉZŐKÖZÖNSÉGÉNEK NAGYSÁGA

A korábban nyilvánosságra hozott adatok már többször megmutatták, hogy egyes labdarúgó-mérkőzések kiugróan magas nézettséget képesek elérni. A különböző eseménysorozatok átlagnézettségének kiszámolása azt a célt szolgálja, hogy megmutassa a labdarúgás jelenlegi helyzetét a magyarországi televíziózásban. Egyelőre még kérdés, hogy Magyarországon is kialakulhat-e a nyugati országok egy részében jellemző tendencia, vagyis az, hogy a legnézettebb labdarúgó-mérkőzések egyre előkelőbb helyet foglalnak el a nézettségi listákon, és a televízióipar egyik húzótermékévé válnak, mindenesetre a 2000. év első félévének nézettségi adatai már lehetőséget adnak bizonyos következtetések levonására. Érdemes azt is megvizsgálni, hogy mekkora az egyes közvetítéstípusok egymáshoz viszonyított nézettsége, vagyis milyen eltérés tapasztalható a nyugati látványfutball és a magyarországi mérkőzések vonzereje között.

Az elemzéshez használt mutatószámok jelentése a következő: a **nézettség** (rating) megmutatja, hogy mekkora egy esemény közönségének egy percre jutó átlagos száma (AMR) vagy százalékos aránya (AMR%) a célcsoporton belül. A **közönségarány** (SHR%, share) százalékszám megmutatja, hogy az esemény ideje alatt az összes tévé nézővel töltött időnek mekkora részét fordították a nézők a vizsgált esemény nézésére. Az **egy nézőre jutott nézett idő** (ATS%) megmutatja, a célcsoport közönsége átlagosan az esemény hány százalékát nézte meg [AGB Kézikönyv, 2000].

Röviden összefoglalva, az AMR-adat a teljes lakosságon belüli nézettséget, a SHR az adott időszakban televíziót nézők körében mért nézettséget mutatja, míg az ATS-ből meg tudhatjuk, hogy egy átlagos néző a közvetítés hány százalékát nézte.

Az elemzésben a 2000. februártól júliusig tartó időszakban lejátszott összesen 27 PNB-, 5 válogatott-, 12 Bajnokok Ligája és 27 Európa-bajnoki mérkőzés adatai szerepelnek. A PNB, a Bajnokok Ligája és a válogatott mérkőzések esetében a mérkőzések nettó, tehát reklámok nélkül mért nézettsége jelenik meg, míg az Európa-bajnokság esetében – adatfelvételi okokból – a bruttó, tehát reklámidővel együtt mért adatok kerültek kiszámításra.

1. táblázat

A különböző eseménysorozatok mérkőzéseinek átlaga a teljes népesség (4 évesnél idősebb), illetve a 18–49 éves korosztály körében

	Teljes népesség				18-49 év			
	AMR (fő)	AMR%	SHR	ATS%	AMR (fő)	AMR%	SHR	ATS%
PNB	558 669	6,0	19,4	44,2	224 407	5,0	19,1	42,9
Válogatott mérkőzések	1 041 081	11,3	24,1	45,7	467 403	10,4	23,1	43,4
Bajnokok Ligája	847 959	9,2	20,1	43,9	421 959	9,3	20,9	43,3
Európa-bajnokság	1 162 995	12,6	30,7	47,9	549 438	12,2	30,7	46,9

Forrás: AGB Hungary, Ifjúsági és Sportminisztérium

Az 1. táblázat adataiból jól látható, hogy a Professzionális Nemzeti Bajnokság mérkőzéseinek átlagos nézettsége illetve közönségaránya a legalacsonyabb mind a teljes népesség, mind pedig a hirdetői szempontból különösen értékes 18–49 év közötti korosztály körében. Az is megállapítható azonban, hogy a nézettség nem annyival alacsonyabb, mint azt a minőségbeli különbség indokolná, hiszen az Európa-bajnokság illetve a Bajnokok Ligája mérkőzések szórakoztató érték szempontjából nem is hasonlíthatók a hazai bajnoki mérkőzésekhez, a nézettségi adatok azonban csak részben tükrözik ezt a különbséget. Feltűnő, hogy a szintén nem túlságosan magas színvonalú, tét nélküli barátságos válogatott mérkőzések magasabb nézettséget érnek el, mint a Bajnokok Ligája, sőt még a listavezető Európa-bajnokság adatait is megközelítik. Ez azt sejteti, hogy a tévénezők nem kizárólag a szórakoztató érték miatt néznek meg egy-egy mérkőzést, hanem ennél összetettebb döntési mechanizmusról van szó.

Ez utóbbi állítást igazolják az ATS-adatok is, amelyek azt mutatják, hogy a nézők átlagosan a közvetítés hány százalékát tekintik meg. Jól látható, hogy az eltérés minimális, vagyis a minőségbeli különbségek ellenére a nézők valamennyi eseménnytípus estében a mérkőzések közel felét kísérték figyelemmel. Feltételezhetően a szurkolói kötődés képes sok néző számára ellensúlyozni a gyengébb színvonalat, és ez különösen a válogatott mérkőzések esetében jelentős tényező.

A vizsgált események a Magyar Televízió 1-es csatornáján mentek, fontos különbség azonban, hogy míg a Bajnokok Ligája és válogatott mérkőzések kivétel nélkül, az Európa-bajnokság pedig jelentős részben az esti főműsoridőben került adásba, addig a PNB mérkőzések a kevésbé kedvező délutáni időszámban kaptak helyet. Ezzel együtt különösen magasnak tűnik az elért nézettség és közönségarány, amely egyébként jelentősen meghaladja a Magyar Televízió más délutáni műsorainak nézettségi adatait. A közönségarány (SHR)-adatot tekintve – amely az adott időszámban tévénézők körében mért nézettséget méri – kevésbé

jelentős a PNB hátránya a többi eseménysorozattal szemben, amely azt bizonyítja, hogy a bajnoki mérkőzések relatíve alacsony nézettsége nem kizárólag a színvonalnak, hanem a kedvezőtlen időpontnak, az ekkor televíziót nézők alacsonyabb számának is betudható. Nem igaz tehát az a – különösen a laikusok részéről – sokat hangoztatott sztereotípia, hogy ma már senki nem néz magyar focit, és nálunk a labdarúgás nem tekinthető televíziós szempontból értékes sportágnak. A magas közönségarány ugyanakkor annak is köszönhető, hogy a konkurens csatornák kínálata sokkal egységibb a délutáni időszávban, mint a főműsoridőben, így a labdarúgó-mérkőzés mint egyedi termék valóban sok néző számára vonzó alternatíva lehet.

2. táblázat

Az egyes eseménysorozatok legnézettebb és legkevésbé nézett mérkőzései a teljes népesség körében

			AMR	AMR%	SHR%
PNB	min	UTE – Haladás	336 201	3,6	14,2
	max	MTK – Ferencváros	901 634	9,8	24,9
Válogatott mérkőzés	min	Észak-Írország – Magyarország	932 602	10,1	23,2
	max	Magyarország – Ausztrália	1 192 627	12,9	24,9
Bajnokok Ligája	min	Real Madrid – Dinamo Kijev	658 150	7,1	15,1
	max	Real Madrid – Valencia (döntő)	1 090 551	11,8	25,8
Európa-bajnokság	min	Törökország – Olaszország	704 123	7,6	29,7
	max	Franciaország–Olaszország (döntő)	2 233 209	24,2	46,7

Forrás: AGB Hungary, Ifjúsági és Sportminisztérium

A 2. táblázat adataiból kiolvasható, hogy a legnézettebb hazai érdekeltségű – válogatott, illetve bajnoki – mérkőzések versenyben vannak a külföldi csapatok legkevésbé vonzó mérkőzéseivel, és különösen a válogatott meccsekről mondható el, hogy stabilan és jól kiszámíthatóan magas nézettséget hoznak. (Ebben az esetben a kis ingadozás az alacsony elemszámnak is betudható, hiszen a tavaszi idényben öt válogatott mérkőzést játszottak.) A 2. táblázat adatai között két szélsőséges érték található: a PNB esetében a minimumérték tekinthető kirívónak, míg az Európa-bajnokság esetében a döntő ért el egészen kiemelkedő eredményt. Az összes többi adat relatíve szűk tartományban mozog, ami azt sejteti, hogy a labdarúgásnak mint sportágnak meglehetősen stabil nézői bázisa van.

A közönségarányok csak részben követik a nézettségi adatokat: három mérkőzés (UTE–Haladás, MTK–Ferencváros és Törökország–Olaszország) délutáni időpontban került képernyőre, ezért az alacsony nézettség relatíve magas közönségarányjal jár együtt. A főműsoridőben játszott mérkőzések esetében nem jelentősek az eltérések, a közönségarány hozzávetőleg kétszerese a nézettségnek.

AZ EGYES ESEMÉNYSOROZATOK NÉZŐI VONZEREJE

Elemzésünk szempontjából a nézettség nagyságánál még érdekesebb a nézőközönség összetétele. Ismert tény, hogy a hirdető és szponzorok számára a nézők társadalmi státusa és jövedelmi helyzete a leginkább meghatározó tényező, így a sportág üzleti átalakulásának sikerességét is nagymértékben befolyásolhatja a televíziós közönség összetétele.

Médiaszakmai szempontból is legalább ennyire érdekes a közönség összetételének, illetve a hazai és külföldi mérkőzések közötti eltéréseknek az elemzése. A magyar labdarúgás legelvakultabb szerelmesei is elismerik, hogy egy hazai bajnoki mérkőzés és egy színvonalas külföldi klub- vagy válogatott rangadó nem ugyanaz a termék. Érdeemes megvizsgálni, hogy a korábban bemutatott, relatíve stabil nézettségi adatok mögött ugyanaz a nézői réteg áll-e a magyar és a külföldi mérkőzések esetében. Ezzel párhuzamosan az a kérdés is felvethető, hogy a televízió által hozzáadott érték (egységes látvány, magazin-műfaj, exkluzív információk, igényes képi megjelenítés, stb.) képes-e ellensúlyozni a magyar mérkőzések kétségkívül gyengébb minőségét.

A nézői vonzerő elemzéséhez használt mutatószám az ún. affinitás. Ez a vizsgált célcsoportnak az esemény közönségében levő aránya a célcsoportnak a mintabeli arányához viszonyítva [AGB Kézikönyv, 2000]. A 100 százalékos index jelenti azt, amikor a célcsoport éppen olyan mértékben képviselteti magát a műsor közönségében, mint a teljes mintában, a 100 feletti index a célcsoport felülreprezentáltságát, a 100 alatti index pedig a célcsoport alulreprezentáltságát mutatja.

3. táblázat

Az egyes eseménytípusok nemek szerinti affinitási átlaga a teljes népesség körében

	Férfi	Nő
PNB	148	56
Válogatott mérkőzések	136	67
Bajnokok Ligája	137	66
Európa-bajnokság	136	67

Forrás: AGB Hungary, Ifjúsági és Sportminisztérium

A 3. táblázat azt mutatja, hogy a nemek szerinti összetételt vizsgálva a Professzionális Nemzeti Bajnokság mérkőzésein nagyobb a férfiak felülreprezentáltsága, mint a többi eseménytípus közvetítésekor. Ebben az esetben nem állja meg a helyét a hazai–nemzetközi kategorizálás, hiszen a válogatott mérkőzések affinitási mutatói gyakorlatilag megegyeznek a rangos nemzetközi versenysorozatok hasonló értékeivel. Ismét ki kell emelni azonban azt a tény, hogy a PNB-mérkőzések a késő délutáni órákra estek, ami a nők esetében gyakran a házimunka elvégzésének idejét jelenti, így az alulreprezentáltságuk ennek a tényezőnek is betudható.

Ezt a megállapítást alátámasztja, ha külön számoljuk az Európa-bajnokság délutáni és esti mérkőzéseinek affinitási mutatóját. A délutáni időszámban 141% és 62% a férfiak, illetve a nők reprezentáltsága (tehát közelíti, de nem éri el a hazai bajnokság adatait), főműsoridőben pedig 133% és 70% a megfelelő értékek (az összes eseménytípust tekintve

itt a legkiegyensúlyozottabb a két nem aránya). Ez azt jelzi, hogy a délutáni időpont valóban kedvezőtlen a nők nézése szempontjából, ugyanakkor az is kiderül, hogy a külföldi látvány-futball egyértelműen népszerűbb a gyengébb nem körében, mint a sportág hazai változata.

4. táblázat

Az egyes eseménytípusok korcsoportok szerinti affinitási átlaga a teljes népesség körében

	4–17 év	18–29 év	30–39 év	40–49 év	50–59 év	+60 év
PNB	41	66	71	110	141	170
Válogatott mérkőzések	37	73	93	112	128	158
Bajnokok Ligája	41	72	121	120	128	131
Európa-bajnokság	46	69	110	117	123	142

Forrás: AGB Hungary, Ifjúsági és Sportminisztérium

A labdarúgó-mérkőzések nézettsége korcsoportok szerinti bontást tekintve megegyezik azzal az általános televíziópiaci tapasztalattal, hogy az idősebb korosztályok televízió-nézési hajlandósága nagyobb, mint a fiatalabb korosztályoké. (4. táblázat) Ez más országokban is jellemző tendencia, és jól magyarázható szociológiai okokkal: az idősebb korosztályokban nő a gazdaságilag inaktívak aránya, ez együtt jár a szabadidő növekedésével, ennek eltöltése azonban egysíkúbb, dominánssá válnak az otthon végezhető tevékenységek.

A labdarúgó-mérkőzések nézettsége sem mond ellent ennek az általános tendenciának, azonban az adatokat vizsgálva elmondható, hogy a PNB, illetve a válogatott mérkőzéseken nagyobb a fiatalabb korosztályok alul- és az idősebbek felülreprezentáltsága, mint a külföldi versenysorozatok esetében. A korosztályok szerinti bontást tekintve tehát a minőségi látványfutball nézői összetétele valamelyest különbözik a hazai mérkőzésektől. Amellett, hogy eltérő maga az alaptermék, és ez más típusú fogyasztói kört feltételez, a korcsoportok szerinti különbözőségben valószínűleg az érzelmi kötődés játszik kiemelt szerepet. Azok a korosztályok nézik nagyobb arányban a magyar mérkőzéseket, akikben még élnek a régi sikerek emlékei. Akik azonban koruknál fogva nem lehettek ezek részesei, azokban kisebb a magyar labdarúgás iránti elkötelezettség, és inkább a külföldi versenysorozatok minőségi sporttermékét részesítik előnyben.

Ismét külön vizsgálva az Európa-bajnokság délutáni és esti mérkőzéseit, elmondható, hogy a délutáni időszámban nagyobb a fiatalok és kisebb az idősek reprezentáltsága, mint este, a különbség azonban nem számottevő.

5. táblázat

Az egyes eseménytípusok iskolai végzettség szerinti affinitási átlaga a teljes népesség körében

	Alapfokú	Szakmunkás	Középfokú	Felsőfokú
PNB	95	119	96	103
Válogatott mérkőzések	91	100	107	140
Bajnokok Ligája	88	93	111	162
Európa-bajnokság	87	105	114	141

Forrás: AGB Hungary, Ifjúsági és Sportminisztérium

Az iskolai végzettséget tekintve megállapítható, hogy a magasabb végzettségű csoportok jellemzően túlréprezentáltak. (5. táblázat) A mérkőzésekhez kapcsolódó rendbontások itthon és külföldön egyaránt sokat ártnak a sportág imázsának, így – összehasonlítva például a tenisszel vagy az atlétikával – a tipikus futballszurkolóról nem a magas társadalmi státus, sokkal inkább a gyakori botrányok jutnak eszünkbe. Annak ellenére, hogy a kedvezőtlen asszociáció nagy részben a média egyoldalúságának, a botrányos események kihangsúlyozásának köszönhető, és jól sejthető, hogy a kép ennél sokkal árnyaltabb, némiképp meglepő a magas iskolai végzettségű nézők erős vonzódása a labdarúgó-mérkőzésekhez. Sajnos nem áll rendelkezésre olyan adat, amely képet adna a magyarországi mérkőzésekre kilátogató nézők iskolai végzettség szerinti összetételéről, elképzelhető azonban, hogy a felsőfokú végzettségűek körében inkább a „médiaszurkolás” jellemző, tehát nem vagy csak elvétve járnak ki a stadionokba, inkább a médián keresztül kísérik figyelemmel a sportág eseményeit.

Az adatsor másik érdekessége, hogy a magasabb végzettségűek túlréprezentáltsága sokkal kevésbé jellemző a PNB esetében, mint a többi eseménysorozatnál. A magyar bajnoki mérkőzések átlagát tekintve a szakmunkás-végzettséggel rendelkezők affinitási mutatója a legnagyobb, az összes többi esetben a felsőfokú végzettségűek a leginkább túlréprezentáltak.

Az Európa-bajnokság részletesebb vizsgálatakor csak a felsőfokú végzettségűek affinitási mutatójában van jelentős eltérés a két időszáv között. A délutáni órákban „csak” 130% a felsőfokú végzettségűek reprezentáltsága, az esti mérkőzéseken azonban 146% ugyanez az érték. A különbség feltehetően annak köszönhető, hogy a felsőfokú végzettségűek között magas a gazdaságilag aktívak aránya, és így kevésbé van lehetőségük a délutáni tévézésre.

6. táblázat

Az egyes eseménytípusok vásárlóerő szerinti affinitási átlaga a teljes népesség körében

	Vásárlóerő A	Vásárlóerő B	Vásárlóerő C	Vásárlóerő D	Vásárlóerő E
PNB	84	85	112	108	97
Válogatott mérkőzések	105	91	105	107	85
Bajnokok Ligája	118	98	103	98	83
Európa-bajnokság	102	102	98	110	83

Forrás: AGB Hungary, Ifjúsági és Sportminisztérium

A vásárlóerő szerinti szegmensek kialakítása a 6. táblázaton némi magyarázatot igényel. A legmagasabb az A kategória, amely a nézők vásárlóerő szerinti felső 10 százalékát foglalja magában. A B kategóriába a következő 15 százalék, a C-be az azt követő 25 százalék, a D-be pedig az utána jövő 25 százalék tartozik. Végül az E kategória jelenti a nézők vásárlóerő szerinti alsó 30 százalékát. A hirdető számára érthető módon a magas vásárlóerejű nézők a fontosak, tehát a televízióknak különösen előnyös ezen nézői csoportok hatékony elérése.

Az adatsorok nem mutatnak egyértelmű tendenciát, az azonban elmondható, hogy a PNB esetében valamelyest kisebb a magas vásárlóerőt képviselő nézők aránya, mint a többi eseménynél, a Bajnokok Ligája mérkőzésein azonban éppen a magas vásárlóerejű nézők erőteljes túlréprezentáltsága jellemző. A válogatott mérkőzések, illetve az Európa-bajnokság nézői összetétele vegyes képet mutat, az azonban feltétlenül pozitív a hirdető számára, hogy az alacsony vásárlóerővel rendelkező csoportok reprezentáltsága a legkisebb.

Az Európa-bajnokságon a kezdési időpont nem befolyásolta jelentősen a nézők vásárlóerő szerinti összetételét, de az esti időszámban valamelyest magasabb az A, illetve B, és alacsonyabb az E kategória aránya, mint késő délután.

7. táblázat

Az egyes eseménytípusok társadalmi státus szerinti affinitási átlaga a teljes népesség körében

	ESOMAR A	ESOMAR BC1	ESOMAR C2	ESOMAR D	ESOMAR E
PNB	95	122	98	118	85
Válogatott mérkőzések	129	129	82	111	89
Bajnokok Ligája	136	121	86	111	85
Európa-bajnokság	124	116	87	126	88

Forrás: AGB Hungary, Ifjúsági és Sportminisztérium

Az ESOMAR társadalmi kategória egy igen bonyolult mechanizmus alapján felállított rendszer, amelyet a fő kereső foglalkozása és iskolai életútja alapján képeznek. (7. táblázat) A képzettségi és foglalkoztatási hierarchia csúcsát képviseli az ESOMAR A kategória, a társadalmi státus szempontjából legalacsonyabb réteget pedig az ESOMAR E kategóriában találhatjuk.

Az egyes ESOMAR kategóriák tartalma:

A magasan képzett topmenedzserek és értelmiségiek, felső és középvezetők viszonylag sok beosztottal, magasan képzett önálló értelmiségiek

BC1 kevésbé képzett menedzserek vagy menedzserek kevesebb beosztottal, magasan képzett alsó és középszintű vezetők vagy magasan képzett beosztott értelmiségiek és munkafelügyelők, „tülképzett” szakmunkások, kisvállalkozás-tulajdonosok

C2 jobban képzett fizikai munkások és nem fizikai alkalmazottak, jobban képzett munkafelügyelők, mérsékelten jól képzett nem fizikai munkások és kivállalkozás-tulajdonosok

D szakmunkások és szakképzetlen munkások és alacsonyan képzett nem fizikai munkások, „menedzserek”, kisvállalkozás-tulajdonosok

E kevésbé képzett szakmunkások, alacsonyan képzett nem irodai nem fizikaiak vagy munkafelügyelők, szakképzetlen fizikai munkások, kisvállalkozás-tulajdonosok, mezőgazdasági termelők [AGB Kézikönyv 2000].

Összehasonlítva a négy különböző versenysorozatot, meglepően hasonló, sokszor egyező az egyes ESOMAR-kategóriák reprezentáltsága. Az egyetlen látványos kivétel a PNB esetében az ESOMAR A alulreprezentáltsága, amely arra utal, hogy a hazai bajnoki mérkőzések kevésbé kedveltek a felsővezetők és a magasan képzett értelmiségiek körében. Általánosságban elmondható, hogy a labdarúgás igen népszerű az alsó- és középvezetők, a beosztott értelmiségiek, a szakmunkások és az alacsonyan képzett kisvállalkozás-tulajdonosok között. Az Európa-bajnokságon az esti mérkőzéseken érezhetően nagyobb volt a magasabb státusú, vagyis az ESOMAR A, illetve ESOMAR BC1 csoportok reprezentativitása, mint a késő délutáni időszámban.

ÖSSZEFOGLALÁS

Összességében megállapítható, hogy a labdarúgásnak relatíve stabil nézői bázisa van, sőt, egy-egy rangos mérkőzés önmagában véve jelentős televíziós eseménynek tud válni. A hirdetők számára nemcsak a nézőközönség nagysága, hanem összetétele is lényeges, és a labdarúgás ebből a szempontból is kedvező jellemzőkkel rendelkezik. A sportág kedvelt a felsőfokú iskolai végzettséggel, magas vásárlóerővel rendelkező nézők körében, és a társadalmi státust tekintve is kedvező a nézői összetétel. Ez már csak azért is fontos, mert napjainkban a televíziónézők között jellemző az alacsony végzettségűek és alacsony státusúak túlréprezentáltsága, amiből arra lehet következtetni, hogy a mérkőzések képek a képernyő elé ültetni olyanokat is, akiket más műsorral nehéz elérni.

Mindezek mellett elmondható, hogy a hazai bajnoki mérkőzések nézőközönsége számosságában és kereskedelmi értékében is kisebb, mint a külföldi versenysorozatok nézői bázisa. Ahhoz, hogy ez megváltozzon, egyaránt szükség van a sportipar és a média inputjára, hiszen az adatokat vizsgálva kiderül, hogy magasabb színvonalú alaptermékkel (jobb mérkőzések) és kedvezőbb sugárzási időponttal (főműsoridő) lehet a nézettséget növelni, illetve a nézői összetételt javítani.

Az írás célja az volt, hogy rámutasson néhány olyan nyilvánvaló és kevésbé nyilvánvaló összefüggésre, amely alapját adhatja a magyarországi sportmédia további fejlődésének. Igazán értékes azonban akkor válik ez a kérdés, ha a jelenlegi keresztmetszeti vizsgálat, amely a 2000. tavaszi helyzetet tükrözi, kibővül egy többéves longitudinális elemzéssel. Valószínűsíthető, hogy a közelmúlt eseményei jelentős változásokat generálnak a hazai labdarúgás és a televízió közötti viszonyban, és a jövőben a bírósági tárgyalások helyett már csak üzleti tárgyalásokon találkozhatnak az érintett felsővezetők. A Magyar Televízió stratégiaváltása, a labdarúgás üzleti átalakulása és az MTV–UPC konzorcium által kifizetett jelentős összegű jogdíj már mutatja azt az elmozdulást, amelynek során a magyar piac várhatóan egyre közelebb kerül a nyugati modellhez. Egyelőre még nem tudható, hogy ezek a változások elegendőek-e ahhoz, hogy az eddigi ördögi kör (alacsony színvonal, alacsony jogdíjak) pozitív spirálba forduljon át (emelkedő színvonal, emelkedő jogdíjak), de valószínűleg egy-két éven belül kiderül, hogy jelentkeznek-e az átalakulás jelei, avagy éppen ellenkezőleg, látványos kudarcba fulladnak a próbálkozások. Középtávon nem elképzelhetetlen, hogy a sportág felemelkedésének éppen a televízió lesz a fő hajtóereje, ugyanakkor az éleződő médiapiaci versenyben a labdarúgó-mérkőzések közvetítési jogának tulajdonosa lesz csak képes tartós versenyelőnyt elérni. Mindenkinek egyéni vérmérsékletétől függ, hogy ebben az esetben kisebbfajta csodának vagy csak a piaci logika törvényszerű érvényesülésének tartja majd az esetleges változásokat.

IRODALOM

AGB Kézikönyv 2000.

Misovicz, T. (1997): Mi megy a tévében? A sportműsorok átváltozása. *Jel-Kép*, 1997/1.

Whannel, G. (1992) *Fields in Vision. Television and Cultural Transformation*. Routledge, London.

Zelenay Anna

A „TREND NEMZEDÉKE” ÉS A TELEVÍZIÓ

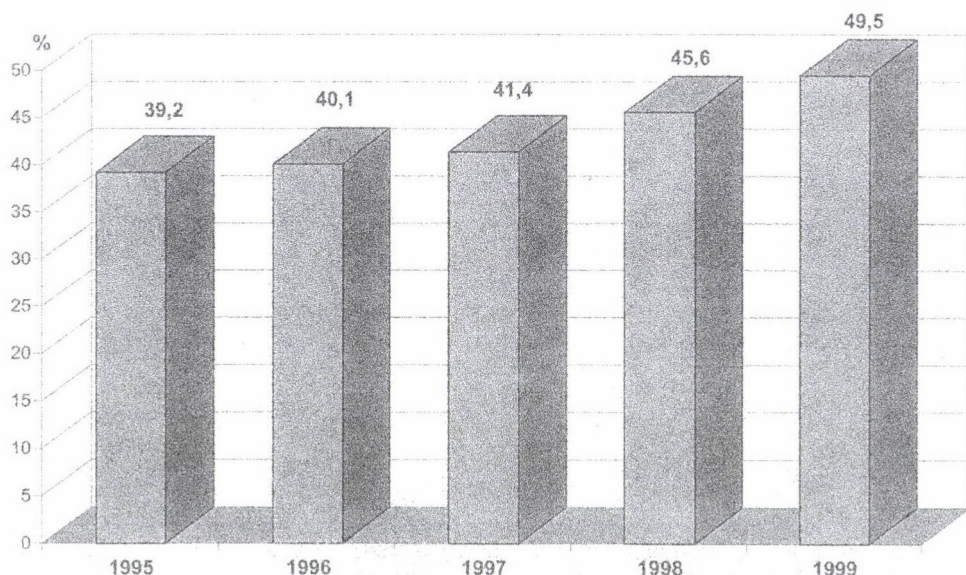
MIT NÉZNEK A KÁBELESEK?

A televíziós programválaszték növekedésével párhuzamosan papírforma szerint nálunk is nőtt a televíziózásra fordított idő szinte minden társadalmi csoportban. Az országos kereskedelmi csatornák indulásuk percétől növelni tudták közönségüket, akiket egyre hosszabban voltak képesek a képernyőhöz kötni. Versenyük a teljes tévénézési időt illetően 1997 márciusa és 2000 márciusa között napi 40 perces növekményt eredményezett.

A kábelhálózatok expanziójának és a magyar nyelv kínálat bővülésének következményeként azonban a nézési idő szerkezete finoman elmozdulni látszik. Ez az elmozdulás még nem érzékelhető valamennyi közönségrétegben, de a kábelt vagy AM mikrózt fogni tudó háztartásokban már szignifikánsan kimutatható. Az egyéni vagy közösségi parabolaantennákat nem vontuk be ebbe a körbe, mert maximum csak két plusz magyar adót hoz be a földi antenna kínálatához képest, a többi idegen nyelvű. A tévéfogyasztás mérhető nagyságrendben viszont a hazai nyelvi elszigeteltség és az alacsony idegen nyelvtudás aránya miatt nálunk a magyar nyelvű, de legalábbis magyar feliratozású csatornákra koncentrálódik. Ezért az a társadalmi réteg, amely modellezheti a várható változásokat a kábelcsatlakozással vagy AM mikró vétellel rendelkező közönség köréből kerül ki. Arányuk 2000 márciusára már eléri a háztartások felét. (1. ábra)

1. ábra

Kábeles vagy AM mikró vétellel rendelkező háztartások aránya

A változások érzékeléséhez öt éves idősor alapján elemeztük a tévézési idő mennyiségét és megoszlását aszerint, hogy milyen vételi lehetősége, mekkora csatornaválasztéka van az egyes háztartásoknak. (2. ábra)

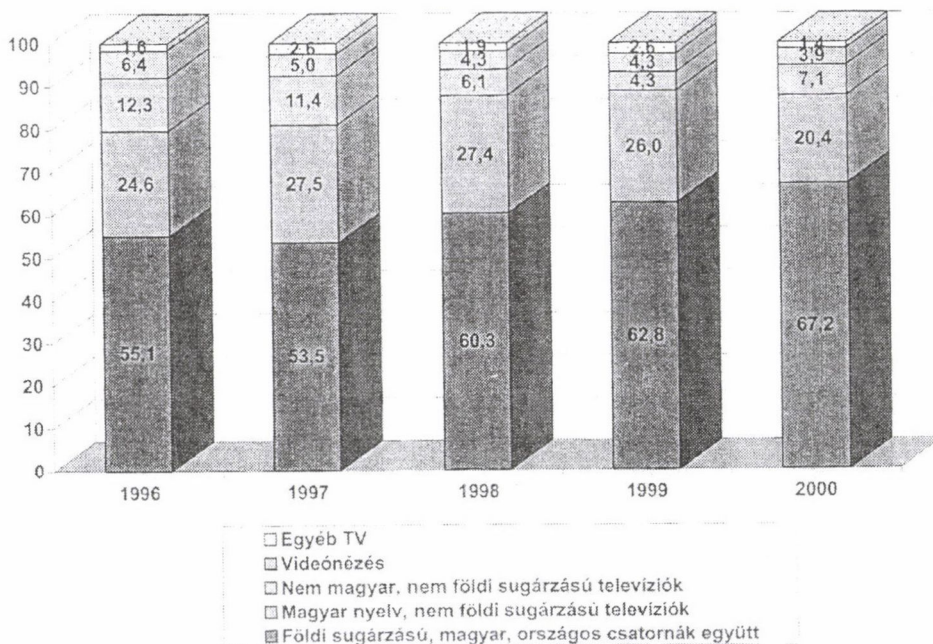
Az egyes összevont csatornatípusok tartalma természetesen minden évben változik. Míg 1996-ban a földi sugárzású, magyar, országos csatornákon az MTV1 és MTV2 volt érthető, addig 2000-ben az m1, a tv2, az RTL Klub.

A magyar nyelvű, nem földi sugárzású televíziókon a kábelén vagy AM-en terjesztett vagy közvetlenül műholdról elérhető, éppen aktuális tévéadók értendők. Különböző időszakokban a kategória tartalma az azóta megszűnt A3, TOP TV, TV47 ATV47, Msat, Szív TV, TV3 stb., hogy csak a nagyobbakat említsük, illetve végig a Duna TV, és műholdra kerülésétől az MTV2. Jelenleg ennek a kategóriának a tartalma a következő: ALFA TV, BUDAPEST TV, DUNA TV, HBO, HUNGAROSPORT, JOKER TV, MAGYAR ATV, MINIMAX, MTV2, MUSIC BOX, NICKELODEON, OMEGA TV, REALITY, ROMANTICA, SPEKTRUM, Z+TV, ZENIT TV, +209 városi, helyi kábeltévé.

A nem magyar, nem földi sugárzású televíziók az idegen nyelvű, műholdas adókat jelentik, függetlenül attól, hogy kódoltak-e. Ez a kategória nem tartalmazza a szomszédos országok földi adóit. A nagyobbak szerepelnek a bővebb kábelcsomagokban. A teljesség igénye nélkül ezek a következők: ANIMALPLANET, ARTE, BBC, CARTOON/TNT, CNBC/NATGEOG, CNN, D WELLE, DISCOVERY, DSF, EURONEWS, EUROSPORT, Extrém sportok, FASHION, HALLMARK, MCM, MUSIC TV, MUZZIK, N3, PRO7, RTL PLUS, RTL2, SAT1, SKY NEWS, TF1, TM3, TV TRAVEL, TV5, VH-1, ZDF és valamennyi egyéb fogható műholdas csatorna (kb. 70-80).

2. ábra

Tévézési idő megoszlása tévécsatornák típusai között a sokcsatornás háztartásokban

A 2. ábra tanúsága szerint a földi sugárzású televíziók folyamatosan növelni tudták részesedésüket még a sokcsatornás háztartásokban is. A kábelcsatornák részesedése viszont 97-től 2000-ig fokozatosan csökkent. **A műholdas csatornák részesedése tavalyig szinte megfordíthatatlanul csökkenni látszott, míg az idén márciusban már 3 százalékponttal magasabb a tévézési időből való részesedésük, mint 1999 márciusában.** Ebben nyilván szerepet játszottak azok a tematikus csatornák, amelyek nem igényelnek különösebb nyelvtudást, (pl. Fashion TV, Extrém sportok), de a változás egy része minden bizonnyal az angol nyelven is fogyasztóképes fiataloknak köszönhető. **Úgy tűnik, hogy amíg a kilencvenes évek nagytal ratingjeit „szállító” és egyre népesedő 50 éven felüliek elérése elég a piacvezető szerephez, a 2000-es évtizedre már differenciáltabb műsorkínálattal kell a bevételt hozó fizetőképes korosztályt a televízióhoz kötni.** Nehezen jósolható persze, hogy az arányok finom átrendezése vagy visszarendeződése várható. A folyamat egyfelől a kínálati oldal függvénye, és ennyiben a kábelszolgáltatók piaci terjeszkedése, koncentrációja és csatornakinálatti stratégiája határozza meg. Másfelől azonban a market share-t a kereslet alakulása, a csatornák által újonnan „előállított” tv-fogyasztó-nemzedékek igényei, saját perszonalizált fogyasztási struktúrája eredményezi. A közel- és távolabbi jövő tendenciáinak prognosztizálásához ezért olyan társadalmi csoportok tévézését vizsgáljuk, akik már az információs társadalomban szocializálódnak.

Azokból a – helyhiány miatt itt bővebb kifejtést nélkülöző – premisszákból indulok ki, amelyek a televízió hagyományos funkcióira vonatkoznak. Az első, hogy az ingergazdag

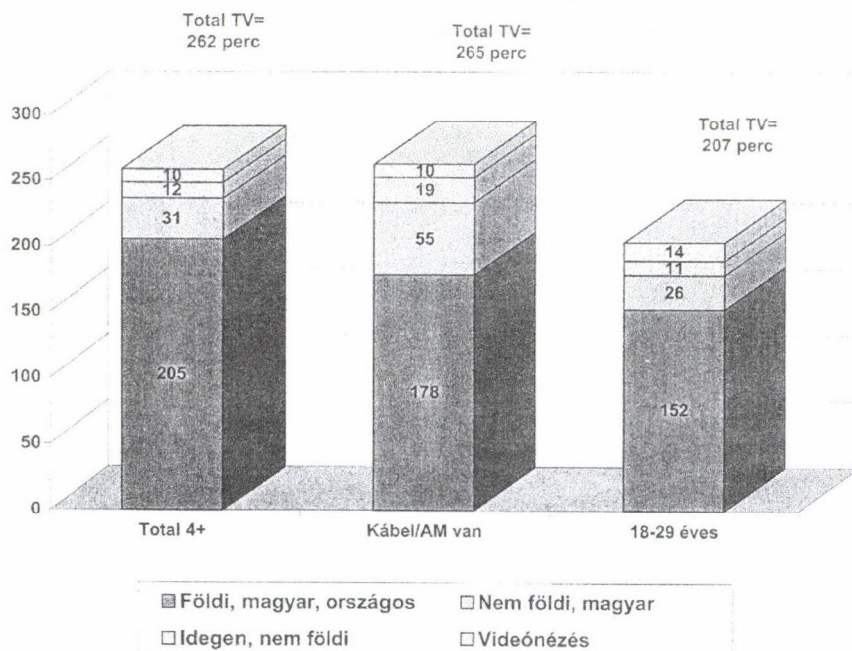
városi környezetben élő fiatal fogyasztók kevésbé vevők a részükről passzivitást feltételező médiumokra, igénylik az **interaktivitást**. A második kiindulási pontom, hogy számukra a fogyasztás tárgyát nemcsak a hirdetési információk kínálta fogyasztási cikkek tömege képezi, hanem egyre inkább az **információ** maga. Harmadik premisszám, hogy a szórakozás célja az információktól túlterhelt agy időleges tehermentesítése, amely a hagyományos drogok és fizikai aktivitások mellett (helyett?) egyre inkább újabb és egyre gyakrabban virtuális **ingerbombák**kal történik. A három „I” összegének az eredménye nem véletlenül a negyedik „I”, vagyis az **internet** a – nevezzük így – „*Trend nemzedéke*” számára. Mi következik mindebből a televízióra vonatkozóan? Szerintem a nyolcvanas, kilencvenes évek fiatal nemzedékéhez képest a Trend nemzedékének a tévé hagyományos információkínálata és szórakoztató programjai csak a diétás napokra lesz elég. A konvergáló médiumok párhuzamos vagy egyidejű fogyasztása várható részükről, és a szórakoztatásban minimum annyi interaktivitás, hogy ön maga választhassa ki egy bővebb, esetleg menüpontos kínálatból az aznapra rendelt multimédia-élményt.

Ennek a magatartásmintának még kevés reprezentánsát találjuk az AGB panelben. De az otthoni internethasználó háztartások alacsony (2,5 százalékos) elterjedtsége miatt még a nagyobb alapozó mintákban is kevés az elemezhető számosság. Azoknak a bővebb társadalmi csoportoknak a műsorfogyasztási szerkezete, amelyekbe a trendkövető fiatalok tartoznak, azonban már használható előrejelzést nyújt.

Elsőként a kábelesek és a fiatalok bő közösségeiretégét hasonlítottuk a teljes népességhez. A teljes 4 éven felüli közönséghez viszonyítva a kábelesek tévénézési időtartama nem, de a nézett csatornák szerinti összetétele jelentősen különbözik. A huszonévesek kohorsza pedig struktúrájában követi a totált, de a fiatalok átlagosan egy órával kevesebbet tévéznek (3. ábra).

3. ábra

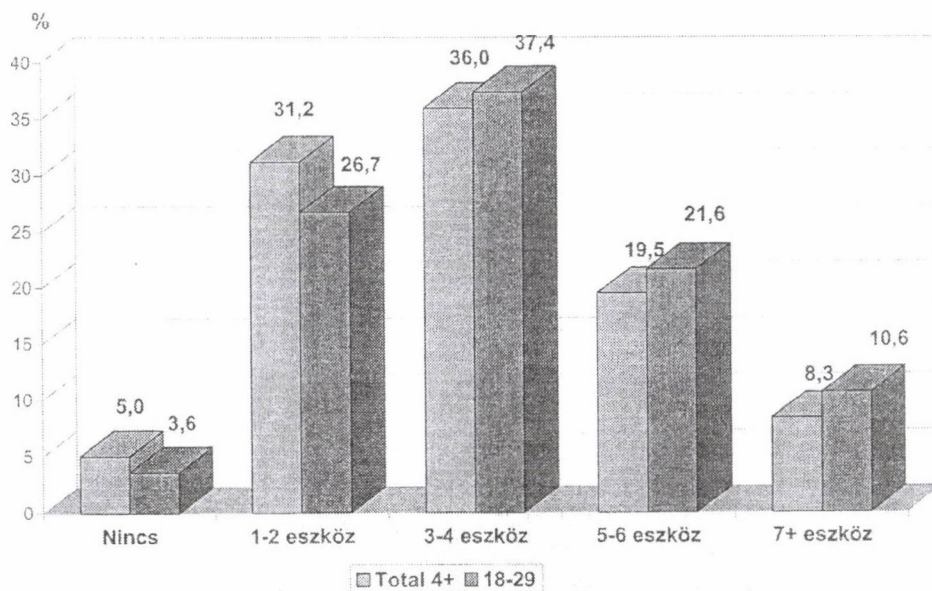
Tévénézési idő és struktúra társadalmi csoportonként

Az életciklus változásával a családok és gyermekes állapot bekövetkezésével ez az idő növekedhet, de az is lehet, hogy a trendkövető csoport ebből a generációból is más médiára viszi majd otthoni többlet idejét. Az otthoni szórakoztató, információs, kommunikációs elektronikus eszközök mindenestre elterelhetik a televíziótól a fogyasztókat. Ebből a szempontból már most sem közömbös, hogy hány ilyen eszközt birtokol a háztartás a következő tíz közül: távirányítós tévé, második tévé, CD, hifi berendezés, vezetékes telefon, üzenetrögzítő, mobiltelefon, PC, videó, Internet-csatlakozás. (4. ábra)

4. ábra

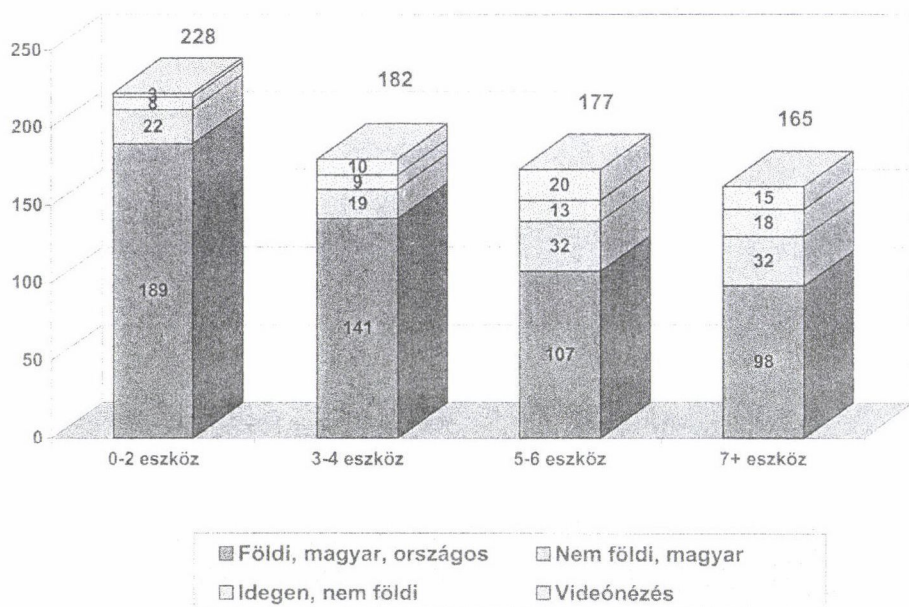
Háztartások megoszlása a szórakoztató, információs, kommunikációs eszközök száma szerint

A 4. ábra illusztrálja, hogy a fiatalok körében mennyivel elterjedtebbek ezek az eszközök, és hogy a televíziónézésről mennyi időt vonnak el, azt az 5. ábrán mérhetjük le.

5. ábra

18–29 évesek tévénézési struktúrája szórakoztató, kommunikációs eszközellátottság szerint

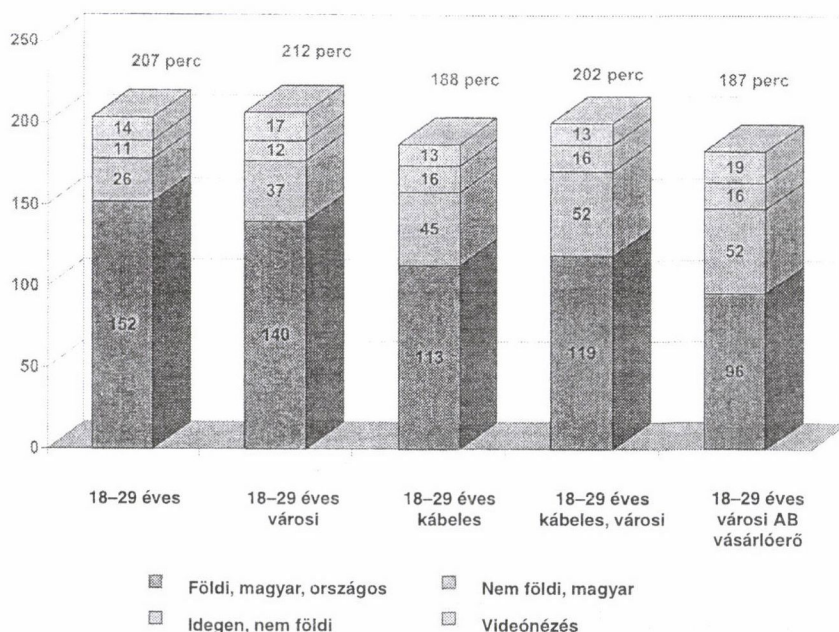

Jól érzékelhető, hogy az eszközök számának növekedésével fordított arányban csökken mind a teljes tévénézési idő, mind pedig a földi magyar adók fogyasztása. Az AGB-standard adatbázisához kifejlesztett szoftverekben a háztartás felszereltség szerinti mutatói nem szerepelnek. Van azonban egy olyan változónk, amely az anyagi javak és fogyasztási eszközök mennyiségéből épül fel, és ez a vásárlóerőt jelképező mutató. A felső két kategóriába tartozók birtokolják legnagyobb valószínűséggel a vizsgált kommunikációs eszközöket. A modellezéshez ezért célszerű kombinálni az életkori, a csatornaválaszték szerinti és a vásárlóerő szerinti kiválasztási ismérveket, és ennek a szűkebb társadalmi csoportnak a jelenlegi tévéfogyasztásából következtetni a jövő tendenciáira.

A 18–29 évesek mintegy 1,7 milliós csoportján belül e célból további három közönség-reteget definiáltunk, és a tévécsatornák aggregált típusai szerinti tévéfogyasztásukat kalkuláltuk az AGB eszközeivel. (6. ábra)

1. 18–29 éves városi (bő 1 millió)
2. 18–29 éves kábeles (szűk 1 millió)
3. 18–29 éves kábeles, városi (700 és 800 ezer között)
4. 18–29 éves kábeles, városi, A+B vásárlóerő (A „Trend”, 360-380 ezer között)

6. ábra
18–29 évesek tévéfogyasztása

A mennyiséget illetően a városi fiatalok tévézési többlete mutatkozik mind a szélesebb, mind a kábeles közönségcsoportban. Legkevesebbet a negyedik csoportba tartozók tévéznek, de azért az a napi három óra sem lebecsülendő idő, amelyet a trendkövető fiatalok a tévé nézésére fordítanak. A tévézés struktúráját a csatornaválaszték határozza meg, erősebben, mint a lakóhely városias jellege vagy az eszközellátottság. Legkevesebb földi adást – mintegy mozifilm hossznyit – a legszűkebben definiált, jól szituált fiatalok közönségcsoportja néz.

MELYIK MŰSORTÍPUST VÁLASZTJÁK?

Kiválasztottunk öt csatornán hét műsortípust, és a Trend közönségcsoport nézettségének átlagát kalkuláltuk öt márciusi hét folyamán (AMR%). A legtöbb műsornál 20 perces alsó határt szabtuk, az ennél rövidebbeket nem elemeztük. A játékok, vetélkedők és a pop-rock zene esetén a 10 perces limitet engedték meg. A táblát rating százalék szerint rangsoroltuk, és feltüntettük a műsorok számát, amelyből az átlagot képeztük.

Mivel a teljes minta negyedrésze lakik csak olyan háztartásban, ahol több tévékészülék van, a közös családi televíziózás miatt nehéz elkülöníteni a más kedvéért nézett műsortól a néző saját választását. Némi támpontot nyújt a kedveltséghez az affinitási index. Hiszen ha egy műsor közönségében a saját országos arányukat messze meghaladó mértékben vannak

jelen egy csoport tagjai, és ezért affinitási indexük 100 felett van, akkor feltételezhető, hogy erre a műsorra jellemzően ők voltak kíváncsiak. Míg ha a nézettségük esetleg magasabb is, de az affinitásuk jóval kisebb 100-nál (ami azt jelenti, hogy a közönségbeli arányuk lényegesen kisebb az átlagnál), joggal gondolhatjuk, hogy ők nem tipikusan a műsor miatt nézik, hanem a körülmények miatt választották éppen ezt a programot.

Legnézettebbnek a talk show bizonyult, ezt követik a játékok, vetélkedők. De a trend ifjú nemzedéke számára legkedveltebb a pop-rock zenei kínálata, amely nézettségi versenyben utolsó helyen áll ugyan, de affinitása a legmagasabb. A sport hatodik helyét is magasabb affinitása kompenzálja.

Elkészítettük a vizsgált hét műsортípus toplistáját, hogy megválaszoljuk a kérdést: ha ilyen alacsonyok a rating átlagok, mégis mit néznek abban a két és fél órában a magyar műsorok közül ezek a fiatalok? Valamennyi műsorcímet rangsorba szedtünk a vizsgált időszakban, amelynek a nézettsége a 18–29 éves kábeles, városi, A+B vásárlóerőt képviselők körében legalább 3 százalék, és affinitása minimum 100 volt. Az ismétlődő műsorokból a legnézettebb epizódot vettük figyelembe. (1. táblázat)

1. táblázat

A legkedveltebb műsorok darabszáma

Műsортípusok nézettsége a nap folyamán 2000. Március, 02:00-25:59 5 csatorna átlaga: m1, tv2, RTL Klub, m2, Duna TV 18-29 éves, kábeles (vagy AM), városi, A+B vásárlóerő kategória			
Műsортípusok	Adásidő minimuma	Műsorok száma	AMR %
Talk show	20'	25	6.8
Játékok, vetélkedők	10'	80	5.8
Mozifilm	20'	242	2.9
Híradók, Tények	20'	163	2.9
Sorozat	20'	1022	2.4
Sport	20'	234	2.3
Pop, rock, jazz, egyéb könnyűzene	10'	77	1.1

Talán nem meglepő, hogy e szerint a mutató szerint a filmek bizonyultak legnépszerűbbnek, az összes film 5,4 százaléka felelt meg a feltételeknek, legkevésbé a hírműsorok kategóriája kedvelt.

Mindössze egyetlen MTV2-es Híradó maradt a filterezés után. Ennek a Híradónak a nézettsége vizsgált közönségcsoportunk körében, kiugróan magas (4,5 AMR%, 386 AFI), a többi hírműsor messze lemaradt mind nézettségben, mind affinitásban. A műsorkörnyezetet nem találtuk felelősnek, feltehetően a tartalom vonzotta a fiatal közönséget, ezért végignéztük a felvételt, hogy megtudjuk, mi okozhatta a relatíve nagy érdeklődést. Mivel ez a műsor az MTV1 fél nyolcas Híradójának ismétlése, a fiataloknak családtagjaiktól lehetett a tartalomról előzetes információja. A headline a következő híreket emelte ki: ciánkatasztrófa, halászok kártalanítása, ORTT-esküdtel, mozambiki árvíz, amelyben egy asszony a fán szülte meg gyermekét. A többi híradás közül említésre méltó még a Békés megyei demonstrációs hullám, a legfőbb ügyész lemondásával kapcsolatos feltételezések, a Nemzetbiztonsági szolgálat ünnepe (Orbán, Kövér beszéde), a vajdasági ellenzékiek letartóztatása. Mivel

az ORTT elnökségének eskütétele az Aktuális c. műsorban is szerepelt, és annak is kiemelkedő affinitása volt, nézettsége pedig szintén 4,5%, feltehető, hogy ugyanaz a kör érdeklődött a Híradó iránt is.

Az itt nem részletezett TOP-listák tanúsága szerint a Trend nemzedéke ízlésében korának megfelelő, azon belül azonban kényes és szelektív. Interaktivitását tévézés közben is kiéli, ha módja van rá, e-mail üzenetével megjelenik az internetes szavazással kombinált műsorokban, vagy – mint más forrásból ismeretes – autóvezetés közben mobilról betelefonál a Tilos rádióba. De ha másként nem teheti, akkor a távirányítóval szavaz, amit az mutat, hogy elkapcsolási gyakorisága kétszerese az átlagnak.

Barcy Magdolna – Rudas János – Szamos Erzsébet

NYELV, KULTÚRA, VALLÁS: IDENTITÁSŐRZÉS ÉS ASSZIMILÁCIÓ MAGYARORSZÁGI KISEBBSÉGEKNÉL

Elöljáróban rögtön le kell szögeznünk: az itt következő adatok, információk és következtetések egy, a Bar Kochba Intézet által hosszabb távra tervezett kutatás első, célját és lényegét tekintve problémafeltáró szakaszából valók. Anyaggyűjtésünk fő szempontja nem a reprezentativitás, hanem régi-új témák körüljárása volt, ahol lehetett, a szokásostól eltérő nézőpontból. Ez utóbbit segítette, hogy megpróbáltunk túllépni a többségi társadalom tipikus reakcióin, megismerve és, ha lehet, megértve a vizsgált néhány nemzeti és etnikai kisebbség sajátos történelmét, gondolkodását, helyzetét és panaszait.

A kutatás témája az volt, hogy milyen mértékben őrzik identitásukat, illetve milyen mértékben asszimilálódnak a többségi társadalomba a magyarországi kisebbségek. Mivel az első szakasz fő feladata a problémafeltárás volt egy majdani hazai reprezentációjú s később a határokon túlterjedően összehasonlító szakasz előkészítéseként, módszerként ezúttal a csoportos (fókuszcsoportos) interjút választottuk. Az interjűkat 1998 novemberében-decemberében vettük föl tíz, átlagosan 15 fős fókuszcsoportban.

A tíz csoport nyolc kisebbséget képviselt. Úgynevezett „történelmi” kisebbségként vettünk föl a mintába ötöt:

- szlovákok/tótok (Erdőkürt),
- románok (Kétegyháza),
- horvátok/sokacok (Mohács),
- szerbek (Csobánka),
- németek/svábok (két fókuszcsoport: Bátaszék és Pomáz),
- valamint három úgynevezett „diaszporikus” kisebbséget:
- örmények (Budapest),
- görögök (Budapest),
- zsidók (két fókuszcsoport: Budapest).

A roma/cigány kisebbséggel szándékosan nem foglalkoztunk a többiekéhez képest nagyságrenddel nagyobb létszáma, valamint eltérő problematikája miatt.

A fókuszcsoportokat úgy választottuk ki, hogy a fővárosiakat, a kisvárosiakat és a falubélieket egyaránt képviseljük, s az ország különböző tájain helyezkedjenek el. A „történelmi” nemzeti kisebbségeket a kisebbségi önkormányzatok segítségével értük el. (A kiválasztott öt nemzeti kisebbség a hazánkban regisztrált tizenkét nemzeti kisebbség közül a legnagyobb létszámú.) A „diaszporikusak” közül az örmény fókuszcsoport az ún. erdélyi ör-

mény gyökerűeket képviseli (az ún. „keleti” örmények ezúttal kívül maradtak), míg görögökön a második világháború utáni görög emigráció tagjai és azok leszármazottjai értendők. A két zsidó csoport a Bálint Zsidó Közösségi Ház leginkább szekuláris látogatóiból állt össze: az egyik nyugdíjas korú idősékből, a másik húsz év körüli fiatalokból. (A róluk való információgyűjtést jelentőségük miatt fontosnak tartottuk annak ellenére, hogy a zsidók nem tartoznak a Magyarországon hivatalosan regisztrált nemzeti és etnikai kisebbségek közé.)

A csoportos interjúk egy részletesen kidolgozott strukturált vázlat alapján történtek. A másfél-két órás beszélgetéseket, amelyet két-két szakképzett interjúer irányított, magnószalagra vettük, majd az írásba áttett jegyzőkönyveket további elemzésnek vetettük alá. (Ez 1999 első felében történt.)

Az interjúk és a helyszínen összegyűjtött kiegészítő anyagok (cikkek, tanulmányok, helyszíni megfigyelések stb.) kitértek az adott kisebbség történetére (nem-egyszer több évtizedre vagy évszázadra visszamenően), a ma működő közösségek helyzetére, a rendszerváltás okozta változásokra, a hagyományörzés eszközeire és formáira, a egyes házasságok problematikájára, a kisebbségek környezetére, ideértve a többségi társadalmat, az államot, a kisebbségi és települési önkormányzatokat, valamint az anyaországhoz való viszonyra, úgyszintén az egyes közösségek jövőképre. Elemzéseink és következtetéseink tengelyében mindig az identitásörzés és az asszimiláció problematikája állt.

Az itt következő oldalakon egy jól körülhatárolható témakört szeretnénk kiemelni a ka-
pott gazdag anyagból. Ez: a nyelvi, kulturális és vallási hagyományok szerepe az adott kisebbségek fennmaradásában, a közelmúlt, a jelen és a belátható jövő tendenciáiban, az identitás megőrzésében.

MILYEN NYELVEN BESZÉLNEK?

A nyelv mint hagyomány és egyúttal a hagyományörzés eszköze minden bizonnyal az egyik (ha nem a) legfontosabb tényező a vizsgált közösségek identitásörzésében, legalábbis ami a nemzetiségi közösségeket illeti. Mégis: a nyelvvel kapcsolatban egy sor furcsaságot találtunk (legalábbis többségi szemmel nézve). Lássuk ezeket sorjában.

Az erdőkürti *szlovákok* magukat *tótnak* nevezik, és *tótul* beszélnek (már akik egyáltalán beszélnek még). Számukra ez nem gúnynév, hanem a nemzetiségük és főleg a nyelvük tárgyyszerű megnevezése (bár aki ismeri Mikszáth írásait, vagy éppen a korábbi évtizedekben palócföldön élt, annak számára ez nem meglepő):

„Mi tótok vagyunk, ez az anyanyelvünk, ez eltér az irodalmi szlováktól. Az idősebbek nem tanulták az irodalmi nyelvet, csak otthon a tótot. Ha kimennek Szlovákiába, nehezen értik az ottani nyelvet, mert a szókincs is más.”

A valamikori tiszta szlovák faluban élő középkorúak és idősebbek otthon még *tótul* tanultak, s bár Magyarországon éltek, gyerekkorukban még nem tudtak magyarul. A *tót* végül is a *szlovák* egyik változata, mondhatni, nyelvjárása vagy inkább amolyan „konyhanyelv”. Vele szemben a ma beszélt szlovák: irodalmi nyelv, amit az iskolában tanítanak. A kétféle nyelv egyre inkább elválik egymástól; *tótul* tudó szülők arra panaszkodnak, hogy már nem tudnak segíteni a gyermekeiknek a nyelvtanulásban, mert annak idején ők nem ezt az irodalmi szlovákot tanulták.

A nyelvi asszimiláció már az Osztrák–Magyar Monarchia idején, a századforduló körül elkezdődött, de igazán a második világháború után gyorsult föl. 1956 után merült föl, hogy egy szlovák településen ápolni kellene a nemzeti kultúrát és nyelvet. Akkoriban indult újra az iskolában a szlovák nyelv tanulása, amihez egy Budapesten, a szlovák gimnáziumban végzett tanítónőt helyeztek ide. A véletlen minden emberi szándékon túlmutató szerepét jelzi, hogy mivel a szlovák tanítónő szülés és egyéb okok miatt kilépett az iskolából, tíz éven át szünetelt a szlováktanítás. Mintegy három évtizede újra van szlovák nyelvoktatás a községi iskolában, elsőtől nyolcadikig folyamatosan: heti négy órában szlovák nyelv és irodalom. Annak ellenére, hogy ma már a szlovákok a faluban kisebbségben vannak a magyarokkal szemben, az iskolában szinte minden gyerek tanul szlovákul: jelenleg 92 iskolás közül 90-en. (A szlovák a nemzetiségi nyelv, az angol a másik kötelező idegen nyelv.) Persze, mód sincs arra, hogy a szlovákóra alatt a többieket kiküldjék. Támogatást is kapnak erre a szlovák szövetségtől, méghozzá fejkvótaként, és ez bármilyen csekély is, egy ilyen pici iskolánál sokat számít.

Az erdőkürti szlovákok nyelvi asszimilációját két tényező gyorsította föl az elmúlt évtizedekben. Az egyik a tévesz-körzetesítés, a másik a mátyásföldi Ikarus, ahová sokan eljártak (és ma is eljárnak) dolgozni. Mindkét tényező oda vezetett, hogy a munkában és ebből következően részben a munkán kívül is, a tót anyanyelvű erdőkürtiek folyamatosan magyarul kezdtek kommunikálni, mintegy „keveredtek” a magyarokkal. Arról nem is beszélve, hogy rákényszerültek a hivatalos érintkezés nyelveként is a magyart használni (munkahelyen, hatóságoknál, egészségügyben stb.).

A vallásnak ebben a faluban élő szlovákoknál nincs nyelvi hagyományörző szerepe, mivel a pap a szomszédos magyar faluból jár át, és magyarul prédikál. Az idősebbek gyerekkorában ez másként volt: a pap csehül (sic!) prédikált. Később a templomban egy darabig volt, azután megszűnt a szlovák nyelven misézés. A kitelepítések után még egy ideig volt havonta egyszer szlovák nyelvű litánia, de amikor a szlovákul tudó pap meghalt, az is megszűnt végleg, úgy 1960 körül.

A kétegyházi román kisebbség tagjai többségükben román anyanyelvűek. Az ott beszélt nyelv valamiféle archaikus román, nem azonos az irodalmi nyelvvel. A fiatalok nehezen értik meg a nagyszülők nyelvét, mert a hétköznapi életben a magyart használják, az iskolában az irodalmi románt tanulják, és ez egyre távolabb kerül a dialektustól. Az idősebbek nem értenek meg mindent az irodalmi nyelvből, a fiatalok nem értenek meg mindent a dialektusból; ezért mivel a magyar a közös, rendszerint magyarul beszélnek egymással. Vagyis, meglehetősen groteszk módon, a román nyelv kettéhasadása serkenti a nyelvi asszimilációt azoknál, akik egyébként tudnak románul.

A kétegyházi és valószínűleg a szomszéd helységekben élő románok néhány évtizede még jobban őrizték nyelvi hagyományaikat, mint például az erdőkürti szlovákok:

„Én 1946-ban kerültem Kétegyházára. Egymással magyarul akartunk beszélni, és akkor kinevettek: hohó, itt nem lehet magyarul beszélni, csak románul. Méhkeréken is voltam egyszer, nagyon régen. Ők is majdnem elkergettek, amikor magyarul beszéltem. Most már egészen más a helyzet.”

A román nyelv sorsa egyébként hasonló a tótéhoz és az egyéb kisebbségi nyelvekéhez. Amióta a románok eljárnak dolgozni akár helybe, akár a közeli Békéscsabára vagy bárhova, és együtt dolgoznak, együtt töltik hétköznapijait a többségi magyarokkal, azóta inkább a magyart használják, az a természetes; a román nyelv pedig visszaszorult a családi és helyi társasági életbe.

Adatközlőink szerint 1962 óta nincs Magyarországon olyan román nemzetiségi iskola sem, ahol több tantárgyat románul tanítanak, annak ellenére, hogy az 50-es években még volt ilyen, s az egyik csoporttag ilyenben végzett. Ma, ahol lehet románt tanulni, ott ez az egyik idegen nyelv szerepét tölti be.

Az egyházi szertartások nyelve is változik: például elmondták, hogy a baptista istentiszteleteken (Kétegyháza egyik egyháza a görögkeleti, másik a baptista) 1995-ig román nyelven folyt a szertartás, azóta viszont már egyre inkább magyarul.

A csobánkai szerbek is lényegében hasonló jelenségekről számoltak be. Ugyanolyan nyelvi asszimiláció zajlott és zajlik, mint az előzőeknél:

„Régen a családjával földet művelő kigazda együtt volt a többiekkel, használták a nyelvüket, de ez megszűnt. A téészesítés után csak este, amikor hazament, a családban használta a nyelvet, ha pedig városba kényszerült menni dolgozni, akkor még kevesebb alkalma volt a nyelvet használni. Arról nem is beszélve, hogy az a nyelv egy szűkebb nyelv, amit a családban használt, és amikor egy bonyolultabb szakmai kérdésről volt szó, kénytelen volt magyar kifejezést használni, amit ismert, mert a szerb kifejezést nem ismerte.”

Talán annyi előnyük van a hazai szerbeknek, hogy adatközlőink állítása szerint Magyarországon csak egy olyan iskola van, ahol minden tantárgyat elejétől végéig a kisebbség nyelvén tanítanak: ez a budapesti szerb általános iskola és gimnázium. Az összes többi nemzetiségi iskola maximum kétnyelvű iskola, vagy pedig az illető nemzetiség nyelvét mint egy idegen nyelvi tantárgyat tanítják.

A csobánkai fókuszcsoporthoz nem volt egységes véleményen a szerb nyelv megőrzése vagy eltűnése kérdésében, de az kiderült szavaikból, hogy itt is főképpen a nagyszülők nemzedéke tudja átadni az unokáknak a nyelvet, ha van erre mód. Az iskolai nyelvtanulás főképpen akkor eredményes, ha a korábbi otthoni nyelvtanulásra épül. Egy középkorú férfi ezt vallja:

„A mi generációnk már csak néhány szót, legfeljebb 500 szót tud, érti a nyelvet, de beszélni már nem tud szerbül, és így az ő gyerekeit sem tudja már megtanítani. Arról már nem is beszélve, hogy minden falunak, így Csobánkának is van egy tájszólása, ami olyan a szerb nyelvhez viszonyítva, mint például a magyarhoz képest a csángó.”

„Az ősi nyelvet egyedül a csobánkaiak őrizték meg, ez el van ismerve. A hangsúly. Ezért mindig kinevettek bennünket. Pedig a püspök is ugyanazzal a hangsúllyal prédikál, amivel az igazi csobánkaiak beszélnek. A többi szerb neveti ki ezt.”

A görögkeleti szerb egyházközség sokkal élőbb és sokkal jobban kapcsolódik a szerb nemzetiséghez, mint más vallási közösségek. Ezért a szerb nyelv hagyományának megőrzésében is nagyobb a szerepe. Persze, a vegyes házasságok és a modernizáció asszimilációs hatását az egyház sem tudja visszafordítani.

Mind a bátaszéki, mind a pomázi német kisebbség szavaiból az derül ki, hogy a nyelvi hagyományt nem az irodalmi német, hanem a sváb jelenti:

„A sváb és a német, ezek itt szinonimák, a sváb, az egy tájszólás, aki itt német nemzetiségű, az sváb. A sváb csak a tájszólásban különbözik a némettől. Az irodalmi németet értik, de a beszédben erős nehézségeik vannak, aki például Németországban dolgozott, annak volt némi előnye azzal szemben, aki egyáltalán nem beszélt, de nehéz volt megértetni magát.”

A Bátaszéken és Pomázon általunk lebonyolított csoportos interjúk során a résztvevők – hasonlóan más nemzetiségű fókuszcsoporthoz tagjaihoz – túlnyomórészt egymás között is magyarul beszéltek s csak alig-alig svábul. Az érzékelhető és általuk is deklarált nyelvi asszimilációt ez esetben történelmi okok is serkentették korábban: a második világháború utáni drasztikus kitelepítés ténye, valamint a németiség általánosító összekapcsolása a náciz-

mussal. Ennek folytán mind a két közösségben úgy érezték, hogy visszaszorítják nemegyszer saját családjukon belüli német (sváb) identitásukat, így nyelvtanulásukat is.

„Néhány éve még nem volt ildomos azzal dicsekedni, hogy valaki sváb, még a német nyelv tanulása is kérdéses volt. Németet azok tanulhattak, akiknek a szülei ezt kifejezetten kérték, iskola után lehetett, külön órában. Kiscsoportokban. Nem volt ebből hátrány, de tartottak az emberek egy kicsit a következményektől.”

A magyar nyelvű óvoda, majd iskola éppoly sorvasztóan hatott a nyelvtudásra, mint a vegyes házasságok magyar fele, aki nem akarta, hogy gyermekei ne magyarul beszéljenek:

„Anyukám magyar volt, nem akarta, hogy németül tanuljunk, azután amikor kikerültünk Németországba a rokonokhoz, nagyon rossz volt, hogy nem tudunk kommunikálni.”

Másrészről az utóbbi évtizedek oldottabb légkörében a nyelvtanulást kétségtelenül elősegítette az a sajátos és csak erre a nemzetiségre érvényes körülmény, hogy a német nyelv háttérbe szorult is a világnyelvek közé tartozik, s Magyarországon igen sokan tanulnak és tanítanak németet. Természetesen az is növeli a motivációt, hogy aki tud németül, az rendszerint tud is mit kezdeni e nyelvtudásával.

Ugyanakkor arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a német nyelv megőrzésével és használatával kapcsolatban eltéréseket tapasztaltunk a pomázi és a bátaszéki német csoport között. A bátaszékiek arról számoltak be, hogy amikor kimennek Németországba a rokonaihoz, bizony már szégyellniük kell, hogy nem tudnak velük németül beszélni. A pomáziak viszont azt mondták, hogy ők németül beszélnek odakint.

Ezek az ellentmondó tendenciák azután azzal járnak együtt, hogy a sváb – más kisebbségi nyelvekhez hasonlóan – kihalóban van, de a németül tudók száma mégiscsak növekszik, vagyis a nemzetiség nyelve, ha nem is az eredeti dialektusban, azért megmarad, bár nem a mindennapok privát használatára, hanem inkább „munkaeszközként”.

„A jelenlevők közül négyen beszélnek irodalmi németet. Bátaszéken kb. 30 ember él, aki beszél még svábul. Megértik a németet, de irodalmi németet nem tudnak beszélni. A jelenlevők tudnak svábul. Nagyon sajnálom, hogy a svábul beszélők is fogynak. A fiatalok már nem beszélnek svábul. Ki fog halni a nyelv.”

„A német nyelvet iskolában is lehet tanulni, meg jól lehet használni az életben. A szülők szorgalmazták, hogy a gyerekek tanuljanak. Abból lehet előnye valakinek, hogy tud németül, de abból nem, hogy milyen származású.”

„Amikor Németországban dolgoztam, hasznot tudtam húzni abból, hogy német vagyok, én lettem a csoportvezető, mert tudtam beszélni. Esténként tanítottam a kollégáimat alapnémetre. Négy évig voltam ott. Csak a főnököm tudott németül, más nem. Biztos, hogy a fiatalok külföldi munkavállalásában van előnye, ha tud németül valaki.”

A német kisebbség tagjai többségükben már belátják, hogy a német nyelv fontos eszköze lehet az egzisztenciális érvényesülésnek, bár azt az aggályukat is megfogalmazták, hogy a tiszta vagy félig német tantárgyi oktatás hátrányokat is jelenthet, különösen a továbbtanulásnál. Hangsúlyozzuk, hogy az erről folytatott vitákban mindig a német nyelvről van szó, a svábot már szinte „eltemették”, s csak kivételképpen merül fel a legújabb nemzedék sváb nyelvre tanítása, az is csak a családban.

„A nyelv attól maradt meg, hogy a fiatalok az iskolában tanulták meg. Ma már otthon nem beszélnek svábul. Sokan, elsősorban az idősebbek értik, de nem beszélnek.”

„A magyar-sváb mindig is olyan volt, hogy amit lehetett, azt megadta a gyermekeinek. Ezért mindenre megtanította, amire csak lehetett. Ezért külön németórára járatta, hogy ne svábul, hanem németül tudjon.”

„Nekem van egy dédunokám, mindig azt mondja nekem: mamikám, annyira örülök, hogy sváb vagy, légy szíves, ülj ide mellém, és tanítsál meg engem svábul. Ő négy nyelven beszél, az ötödik a magyar, de nagyon tetszik neki a sváb.”

A mohácsi horvát (sokac) nemzetiségű csoportban mondtak újabb meglepetéssel szolgálnak nyelv és nyelv közötti különbséggel kapcsolatban:

„A Mohács körüliek sokacnak vallják magukat évszázadok óta, a Dráva mentiek pedig horvátnak. Nincs olyan nagy különbség még szerb és horvát között sem. Például egy hercegszántói szerb az szerb, holott horvát. Körülbelül az a különbség, mint a palóc és a magyar között.”

„A horvátok és a sokacok Boszniából erednek. Magyarországon még Baranyában élnek sokacok, a Pécs körüliek bosnyákok, ők Bács-Kiskun megyében, Hercegszántón is vannak. A Dráva mentén élnek az úgynevezett Dráva menti sokacok.”

„A bosnyákok, sokacok, horvátok között alig van különbség, ahogy a horvát és a szerb között is csak nyelvjárási. A szavak kiejtésében.”

„A baranyai szerbek beszélik a legtisztább horvát nyelvet. Az irodalmi nyelvet.”

A közelmúlt politikai változásai (ideértve Jugoszlávia felbomlását is) erősebben befolyásolták a nyelvi helyzetet, mint más kisebbségeknél.

„Ahogy a politika változott, úgy változott a nyelvoktatás is. Az én gyerekeim speciel azért nem jártak, mert együtt tanították a két nyelvet. Nem akartam, hogy a gyerekek először a szerbet tanulják meg, a cirill ábécét, azután a horvátot.”

„Ez úgy változott a politikával, hogy először délszláv nyelvet tanítottak az én időmben (ezt mint nyugdíjas mondja). Utána lett szerb-horvát, majd horvát-szerb nyelv. Most különváltak, és van külön horvát nyelv meg szerb.”

Egy pedagógus így látja a nyelvtanítás helyzetét:

„Nekem most irodalmi horvát nyelvet kell tanítanom, de sok a bajom vele. Nekem is szótárból kell néha megnéznem az irodalmi horvát szavakat, mivel azelőtt egy összekutyult szerb-horvát nyelvet tanítottak a gimnáziumban. Sokszor bizonytalan, hogy jól mondom-e vagy az-e a jó kifejezés. Ma egyre kevesebb jut a nyelvoktatásra, tankönyvekre, meg nincsenek is jó tankönyvek, például horvátból egyáltalán nincsenek. És én is csak egy dialektust tudok, nem az irodalmi nyelvet.”

A mohácsi horvát csoport tagjai úgy látják, hogy a horvát–magyar határhoz közel, Horvátország szomszédságában lenne értelme horvátul tanulni, mert a külkereskedelemben, a határőrizetben és egyéb kapcsolatokban jól lehetne hasznosítani. Ennek ellenére az a benyomásunk keletkezett, hogy ezt éppen azok nem ismerik föl eléggé vagy legalábbis nem vonják le saját magukra vonatkoztatva a gyakorlati következtetéseket, akik tehetnének valamit ennek érdekében.

Adatközlőink emellett több olyan példát említettek, amely szerint nemcsak a rég- vagy közelmúltban, hanem a jelenben is mesterséges gátak emelkednek a horvát nyelvhasználat elé. Ezzel kapcsolatban leginkább a városi önkormányzatot és az iskolák vezetését marasztalták el.

„Itt nem igazán veszik komolyan a horvát kisebbséget vagy a kisebbségi előírásokat, még most sem. Például az itt jelen levő tanárnő személyiségén sok múlt, mert ő nem hagyta lemorzsolódni a diákokat, úgy tudta tartani a kapcsolatot a szülőkkel. Ha egy gyerek nem ment nyelvórára, rögtön utánanézett, hogy mi történt vele. Ahogy elment ez a tanárnő nyugdíjba, fokozatosan leépült az egész, elsorvadt a nyelvoktatás. Hiába vannak nagyon jó tanárok, ha valaki nem szívvel-lélekkel csinálja, nem ér semmit az egész. A mi iskolánkban szinte teljesen megszűnt a nyelvoktatás.”

Ennél a nemzetiségnél is érvényes az, amit mások is mondtak, vagyis hogy a vegyes házasságok, valamint a családon belül az anyanyelv tovább nem adása, a többségi nyelv (a magyar) magánéletbeli elterjedése felgyorsítja a nyelvi asszimilációt.

Az egyháznak a sokacoknál nincs olyan szoros kapcsolata a nemzetiséggel a nyelven keresztül, mint a szerbeknél. A helyzet inkább a szlovákokéhoz hasonlítható. Ezt mutatja egy történet a közelmúltból:

„Volt egy templom, az előtt tartottak egy búcsút. A mise a Barátok templomában folyt. Ez egy szerzetesrend birtokában volt, hozzátartozott egy kolostor is. A szerzetesek eredetileg Boszniából jöttek, ezek között mindig volt sokacul, illetve irodalmi horvát nyelven tudó pap. A misét ezen a nyelven tartotta. A kántor is, a hívők is sokacul énekeltek. Ide a környező falvakból, sőt a határon túlról is jöttek. Ez úgy szűnt meg, hogy egy éjjel jött egy teherautó, az összes papot felrakták és elvitték. És attól kezdve se búcsú, se mise nem volt. Évtizedekig nem volt hitoktatás. Később jött egy magyar származású, de irodalmi horvátot beszélő pap, az tartott misét, hitoktatást, de megöregedett és meghalt. Most olyan papunk van, aki a Miatyánkot se tudja sokacul. Most magyarul folyik a sokac mise.”

A budapesti görögöknél érződött leginkább a nyelvi asszimiláció viharos előrehaladása nyilván nem függetlenül a történelmi előzményektől. Az idősebb nemzedékek, az itt maradt első generációs emigránsok még őrzik a görög nyelvet, hiszen nekik az az anyanyelvük.

„Az, hogy ma beszélünk görögül, azoknak a tanároknak köszönhető, akik annak idején velünk együtt jöttek ide, és tanították a nemzedékeket görögül. A menekültek, beteg és öreg emberek asszimilálódtak volna, de ők tartották bennünk a lelket, és próbálták iskolát, tánc-csoportokat, kórusokat, zenekarokat szervezni.”

A második generációnak még átadták a görög nyelv tudását, de a harmadik és különösen a negyedik generáció már csak kivételképpen és nem túl jól tud görögül. A családon nagyon sok múlik, amint erre egyik középkorú adatközlőnk is rámutatott:

„Sokan vannak idősek, akik még jól beszélnek görögül, és akkor azt csinálják, hogy az unokákkal vagy a dédunokákkal inkább rossz magyarsággal beszélnek, mintsem hogy megtanítsák őket rendesen görögül. És ahelyett, hogy idehoznák, inkább elviszik karatéra vagy zongoraórára. És itt a gyerekek, amikor az ünnepeken fellépnek és szerepelnek, az nagyon jó, de önmagában nem sokat ér, mert legutóbb is, amikor verseket mondtak, az nagyon borzalmasan hangzott görögül. Itt valami színvonalat is tartani kellene. Ebben az időseknek kellene segíteni, hogy állandóan görögül beszélnek a gyerekekkel. Nálunk az édesanyám görögül beszél a kislányommal, aki háromévesen már tud görögül, pedig mi nem járunk Görögországba. Ez megoldható egy olyan családban is, mint az enyém, ahol a férjem magyar.”

Az emigráció utáni néhány évtizedben a családon kívül még két intézmény segítette elő az anyanyelv tanulását az itt születettek számára. Az egyik Budapesten a görög kolónia és annak önálló görög iskolája volt, ami a kolónia felbomlásával párhuzamosan megszűnt. A másik a görög falu: Beloiannis, ahol mindenki görögül beszélt, amíg a községben fokozatosan kisebbségbe kerültek, mert elvándoroltak a görögök. A vegyes házasságok ugyanúgy a nyelvi asszimilációba torkollnak ennél a kisebbségnél, mint a többiekénél. Ritka kivétel az alábbi:

„A szüleim annak idején nem engedték, hogy otthon magyarul beszéljük, csak görögül. Az én gyermekeimet, a harmadik generációt is ők tanították meg görögül. Én görög meséket olvasok, görög dalokat énekelek, hozom őket a görög közösségbe, hogy ott otthonosan mozogjanak. Görög verseket tanulva próbálom ezt tudatosan irányítani.”

A kisebbségi önkormányzatnak számos kezdeményezése van a görög identitás megőrzésére, ezek egyike a görög iskola, ami amolyan „vasárnapi iskolaként” működik, és a görög nyelv fennmaradását is szolgálja a fiatal nemzedékek körében. Úgy tűnik azonban, hogy a nyelvi asszimilációt ez sem tudja megállítani.

A magyarországi örményeknek általunk vizsgált csoportja: az erdélyi örmény gyöke-rűek nyelvi szempontból teljesen homogének és abszolút problémátlanok. Ugyanis egy szót sem tudnak örményül. Identitásukban az örmény nyelv semmilyen szerepet nem játszik en-nélfogva; azt más tényezők alakítják. Ebből következően azok a nyelvi problémák, ame-lyekről más kisebbségekkel kapcsolatban szóltunk, náluk föl sem vethetők.

Az időős zsidók csoportjának nyelvi helyzete szinte teljesen azonos mutatis mutandis az örményekével. Valamennyien fővárosi asszimilánsok, akik legfeljebb gyerekkoruk hittan-óráin tanultak (írni és olvasni) hébert, mint a biblia holtak tartott nyelvét, de sohasem hasz-nálták beszédre, hiszen anyanyelvük a magyar. Így csak az írott nyelv foszlányaira emlé-keznek, mert aktív életük évtizedei a vallásgyakorlástól távol teltek el. A jiddisről egyesek-nek némi családi emlékeik vannak, de semmi több.

A fiatal zsidók nagy része már tud héberül, de a vizsgált nemzeti kisebbségekkel ellentét-ben nem a családban vagy az általános és középiskolában tanulták, hanem később. Van, aki heb-raisztika szakra járt vagy posztgraduálisan tanult, többen pedig az Izraelben töltött évek során is-merkedtek meg a beszélt héber nyelvvel: az ivrittel. (Anyanyelvük és mindennapi beszélt nyel-vük természetesen a magyar.) A jiddisről nagyszüleiktől vannak igen halvány emlékeik, ami szinte a semmivel azonos. A héber nyelvről is csak külön rákérdezésünkre mondtak valamit; lát-hatóan a nyelvet semmilyen formában nem hozzák összefüggésbe a zsidó identitással. Valószí-nűleg úgy tekintik, mint egy idegen nyelvet a többi között, vagy mint egy számukra nagyon fon-tos ország: Izrael verbális kommunikációs eszközét, de semmi többet.

HARMONIKA, PÁVAKÖR ÉS „KŐLEVES”

Annak ellenére, hogy végül is a legfontosabb és bizonyos értelemben a legmélyebb gyökerű hagyománynak a nyelv, (ti. az anyanyelv) mondható a más nyelvű közeg-ben élő kisebbségek életében, azért számos más kulturális hagyományra is figyelemmel szoktunk lenni, amikor a népek, nemzetek, etnikumok, vallások évszázadokon, esetleg év-ezredekken átívelő életéről, megmaradásáról beszélünk. Ennek megfelelően a csoportos in-terjúk során a vizsgált kisebbségek múltban gyökerező szokásairól, viselkedésformáiról, azok őrzéséről vagy elsorvadásáról is igyekeztünk adatokat gyűjteni.

Az erdőkürti szlovákok egyik tradíciója az az énkép, amelyet önmagukról mint tótok-ról őriznek. Ennek része néhány, nem éppen hízelgő s a magyar többség által régebben ráag-gatott címke, valamint ezeknek a negatívnak mondható tulajdonságoknak a háritása, kom-penzálása más, pozitív tulajdonságokkal. Főleg gyerekkorukra emlékeznek a mai idősebbek vagy középkorúak, amikor a színmagyar szomszéd község gyerekei kicsúfolták őket nem-zetiségük miatt. „*Buta tótok*” vagy „*Csak délig van eszük*” – ilyesfajta címkéket ragasztot-tak rájuk. Nyilvánvaló, hogy az akkoriban még dívó népviselet, a nyelv vagy az akcentusos magyar beszéd is mint másság, furcsaság jelent meg a magyarok szemében, ezért a gúnyo-lódás tárgya lehetett.

Ezzel szemben a szlovákok énképébe Erdőkürtön a következő pozitív tulajdonságok tartoznak: emberszerető; toleránsak a mássággal, az idegenekkel szemben; erős az egymás közti szolidaritás; nem pletykálkodók, nem lenézők; vendégszeretőek a vadidegenekkel szemben is. Mindezt leginkább a többségi magyarokkal való összehasonlításban fogalmazták meg.

„A szlovákok vendégszeretőbbek, mint a magyarok. Ha itt a faluban bemegy egy idegenhez, aki szlovák, az akkor is megkínálja, ha nem ismeri. Ez a környéki magyar falvak lakosaira nem jellemző.”

„A szlovákok szelídebbek, toleránsabbak, mint a magyarok. Befogadnak mindenkit, aki idegen.”

„Itt mindig nagyobb volt az összefogás, mint a környéki magyar falvakban. Társadalmi munkát is jobban lehetett szervezni. Az összefogás a faluért benne van a családi szellemben, a családi nevelés szellemében is.”

„Ahogy az állatok között is vannak lipicaiak, az emberek között a tótok a nemesek, ők nem pletykálnak, benne van a vérükben, emberszeretőek, nem nézik le az embereket, mint a magyarok.”

A hagyományok másik része tárgyiasultabb és kézzelfoghatóbb: dalokban, táncokban, ételreceptekben érhető tetten. Az előbbieket egyik intézményesült és láthatóan nagyon hatásos megőrzési formájuk volt a Pávakör. Az országos és a televízió nyilvánossága által is szervezett és erősített „Röpülj, páva” elnevezésű népzenei mozgalomról van szó, amelynek nosztalgijára ma is él a helybéli szlovákokban.

A 70-es évek elején alakult meg a Pávakör Erdőkürtön is, és 25 éven át működött. Tagjai környéki szlovák és magyar dalokat és népszokásokat gyűjtöttek az akkori öregek körében, majd az iskolai nyelvtanítás keretében továbbadták a legfiatalabb nemzedéknek. Videóra is rögzítették az összegyűjtött szokásokat: lakodalmast, fonót, fosztót, karácsonyi szokásokat, kenderfeldolgozást. Foglalkoztak a gyűjtés során a magyar és szlovák nyelvi változatokkal is. A Pávakörrel sokfelé eljutottak: a bajai országos nemzetiségi folklórfesztiválra meg Szlovákiába is. Saját erejükből ez nem lett volna lehetséges, központi segítséggel így tudtak világot látni, a tévében, rádióban szerepelni. Ma már nem működik a Pávakör, bár formailag létezik, és időnként, alkalmasszerűen összejönnek a tagjai. A népviseletek is megvannak a szekrények mélyén, de már nem veszik fel azokat. Korábban hagyományos szlovák lakodalmak is voltak, de mára már ezek is megszűntek. A budapesti szlovák bálra egyszer egy évben fölmege, aki akar; erre buszt bérelnék.

E hagyományok őrzése, persze, nem egyik napról a másikra szűnt meg, hanem fokozatosan sorvadt el. A jelei megvoltak korábban is, de jó volt nem észrevenni.

„Amikor a kórus kiment Szlovákiába, többségük nagyon sok szép szlovák dalt énekelt úgy, hogy nem értette, hogy mit énekel. Az ottaniak örültek, hogy milyen szép szlovák dalokat énekel a kórus, és nem tudták, hogy a többségük elmagyarosodott vagy magyar, aki nem is érti, amit énekel.”

Ma Erdőkürtön egyetlen élő közösségi intézmény van: a szlovák klub. A községi művelődési ház emeletén van a szépen berendezett könyvtár, mellette egy klubhelyiséggel, ott tartják az összejöveteleket kéthetente, esténként. A klub fő szervezője egyúttal a könyvtár vezetője. A szlovák klubba főleg nők járnak, amint mondják, a férfiak a vendégek. Együtt vannak, beszélgetnek, főznek és megeszik egymás főztjét. Hagyományos tót ételeket is főznek: pampuskát (fánkot), mákos kukoricát, speciális tejfölös húst (leánykori nevén: ötye-húst [az ötye a nem túl decens „öreg tyúkok egyesülete” közkeletű rövidítés-gúnyszava]),

káposztaféléket. A szlovák klub tagjainak többsége tót beütésű, de nemcsak ők járnak ide, hanem magyarok is.

Nagyon kevés őrzött hagyományról vagy hagyományőrző eseményről tudtak beszámolni a kétegyházi románok. Bár a kisebbségi önkormányzat szinte egyetlen érdeként azt említették, hogy támogatja a kulturális rendezvényeket, amikor rákérdeztünk, illet nem nagyon tudtak konkrétan említeni. Sőt, amolyan nosztalgiával utaltak a 60-as évekre, amikor egy-egy román előadáson vagy bálon még az ablakokban is lógtak a résztvevők, ellentétben napjainkkal, amikor egy-egy előadás megszervezése is sokszor eredménytelen.

Végül is két sajátos hagyományfajta említettek olyanként, amely ma is létezik. Az egyik a vallási ünnepek megtartása (még hozzá duplán: mind a magyar, mind a görögkeleti román húsvétot megülik), a hozzájuk fűződő népi szokások őrzése: szentestén az ún. Turkajárás, a 12 legényes járás, vízkeresztkor a plébános áldásosztása a portákon. A másik hagyomány a román ételek főzése (otthon, a családban): a puliszka, a töltött szőlőlevél, a „kőkalács”.

Az amatőr művészeti formáknak, így a román kórusnak, nincs nagy népszerűsége.

„A román kórus fenntartaná a hagyományokat, de például a gyulai román iskola kórusának 90 százaléka tanár, mert nem lehet rávenni a gyerekeket, hogy elmenjenek a kórusba. Hiába lenne jó a kultúra fenntartása, ha nem akarják, nem lehet erőltetni. Itt nálunk Kétegyháza a románok között szégyen az is, ha valaki fölmege a színpadra, mert azt lenézik.”

A csobánkai szerbek a nyelven és a valláson kívül nagyon kevés hagyományőrző tényezőről tudtak beszámolni, hozzátéve, hogy az egyre fogyó és amúgy is csekély létszám a legfőbb akadály. A szerbek legfontosabbnak tekintett tradíciója körül kisebb vita is kialakult.

„Csak a szerbekre jellemző a tánc és az ének. A mai fiatalok ugyanazokat a táncokat és énekeket, zenéket tudják, mint az öregek. Ugyanazokra a táncokra és zenékre szórakoznak, mint ötven évvel ezelőtt. Ha összejönnek a szerbek, akkor ugyanazokat a táncokat táncolják az öregek, mint a fiatalok, és nemcsak akkor, ha néptáncsoportban vannak. Teljesen mindegy, hogy tanulta-e a táncot, ott van és táncol. Ez, azt hiszem, egyik nemzetiségről sem mondható el.”

„Azért azt nem tudjuk, hogy a többi nemzetiség hogy van ezzel. Mert Csobánkán például kevés a sváb. De lehet hogy Vörösváron vagy Solymáron, ahol többen vannak, ugyanezt csinálják.”

A hagyományőrzés alkalmi, ünnepi formájaként pedig a búcsút említették, ami a helyi legendával övezett Szentkútnál szokott lenni. Ám éppen ez az esemény jelzi a hagyományok fokozatos eltűnését is.

„Amikor húsz évvel ezelőtt idekerültem, a szentkúti búcsú jól működött, délelőtti istentisztelet volt meg némi vendéglátás a Szentkútnál, majd délután zene meg mulatság. Azután ez összement. Megmaradt a Szentkútnál a mise meg némi beszélgetés, de azután szétszéledt mindenki. Most, hogy megalakultak a kisebbségi önkormányzatok, van rá remény, hogy ez a hagyomány feléledjen, már csak azért is, mert máshonnan is jönnek ide emberek a Szentkúthoz. A búcsúk mindenhol nagyon fontosak, amikor Szentendrén van ilyen, oda Mohácsról is feljönnek. Ha Pomázon van egy táncsoport, akkor oda a csobánkaiak is átmennek meg a szentendreiek is. Budakalászon lesz egy szavalóverseny, oda is elmennek. Ezek az események nemcsak az adott települést érintik.”

Viszonylag egybehangzó a bátaszéki és a pomázi németek véleménye a hagyományőrző alkalmakról. A vallási ünnepek előkelő helyet foglalnak el ezek között, mert, mint mond-

ják, minden sváb vallásos. Ám érdekes módon ez az egyes vallásokhoz (katolikus, evangélikus, görögkeleti) tartozás szerint osztja meg az embereket.

A nyelvet már említettük, emellett a németországi rokonokkal, testvérvárossal ápoltság kapcsolat is ide sorolható, bár utóbbi tartalmilag egyre kevésbé kapcsolódik a régebbi hagyományokhoz. A sváb zene, ének, tánc mindkét községben fontos szerepet játszik mind az egyén, mind a közösség életében.

A fúvószenében találják meg még leginkább a nosztalgikus hagyományait, ma is ezt a zenét hallgatják szívesen. A fiatalok táncsoportját tudatosan ezzel a céllal is szervezték meg, hogy a zene és a tánc megfogja a fiatalokat, így számukra ezáltal válik kézzelfoghatóvá az identitás. Az egyik adatközlő székely származású felesége a hovatarozásáról beszélve így fogalmazott:

„Sokan mondták, hogy miért pont az én férjem szervezi a klubot, mikor székely felesége van. Meg hogy csak svábok legyenek a klubban. És én magam is, elbizonytalanodtam, hogy mit is keresek itt. Holott ha megszólal az a jó kis sváb zene, ha nincs is a véremben benne, de ma is azt hallgatom szívesen. És nem a magyar zenét. Én is felnézek a sváb kultúrára, és szeretem a zenéjüket.”

[Mit jelent számára, hogy ő sváb?] „Például, ha hallok egy fúvószenét, akkor elkezd zsebogni valami bennem. Van egy belső érzés bennem, ami azt mondja, hogy valahol a gyökereim svábok. Sváb kultúrát tanultam, táncokat, sváb zenét.”

Azonban itt azt a sajátos jelenséget figyelhetjük meg, hogy a ködbe vesző helyi hagyományokat máshonnan „kölcsonvett” hagyományokkal próbálják meg pótolni.

„A táncsoport vezetői is próbálják menteni, ami még megmaradt. Azok a táncok nem maradnának másképp fenn. Nem pont bátaszéki sváb táncokat tanulnak: tirolit is. Kutatják a gyökereket, de már sok minden feledésbe merült, akik tudták, már nem élnek. Nemcsak a táncsoport, a többi szervezet is részt vesz ebben. Hol volt, hogy is volt, mi volt? Például a Székely Körben felmerült, hogy próbáljanak régi recepteket felkutatni. A Német Egyesületben is. Csak ilyen apró dolgokban lehet nézni a hagyománytisztelést, másban már nem.”

„Nemzetiségi kulturális esteket szoktunk csinálni a művelődési házban, évente háromszor, közösen a székelyekkel, ők is, a székelyek is hívnak vendégcsoportokat. Ez egy hagyomány. Ezenkívül külön német nemzetiségi kultúresteket is csinálnak, ott lép fel a táncsoport.”

„Idős emberektől magnófelvételeim vannak, az ő elbeszéléseiket vettem fel, aztán egy bátaszéki néni énekelt régi énekeket és mondókákat, próbáljuk gyűjteni, amit lehet. Ha az idősök kihalnak, akkor már nem lehet megőrizni ezeket. A faluban próbálunk régi bútorokat összeszedni, régi kályhát.”

„Sváb esküvőkön mindig sváb zene van és persze a bálakon is. Minden évben tartunk két sváb bált. Iskolai bállok meg ha jönnek a német rokonok. A Sváb Klubban működik kórus és tánckar is. Ezek már nem a pomázi svábok énekei, de magyarországi vagy más sváb énekek és táncok. Nem pomázi sváb eredeti, mert nem találtunk olyan embert, aki arra emlékszik, hogyan táncoltak a pomázi svábok.”

A hagyományokhoz tartoznak a sváboknál is azok a kulturális jellemzők és viselkedésmódok, amelyek megkülönböztetik őket más nemzetektől.

„A svábok spórolós emberek, azt tanulták és tanulják otthon, hogy nyáron be kell spárizolni fát, krumplit, kukoricát. Az anyósom Romániából való, ez nem volt divat náluk. Ez nekem nagyon furcsa volt, hogy akkor mentek tüzelőt venni, amikor már hideg volt. Én abban nőttem föl, hogy mindent előre el kell készíteni, és így nevelem a gyerekeimet is.”

„1948-ban a kitelepítéssel teljesen tönkretették a svábságot, de mára már összeszedték magukat, és egy nívón vannak a többiekkel, ez is bizonyítja, hogy dolgozok – és viszik valamire.”

„A svábokra a tisztaság, rendszeret volt a jellemző, a földműveléstől kezdve sok területen magasan fölötte voltak például a székelőknek. Azok tanultak a sváboktól. Ma már nincs így.”

„Azért van olyan szokás is, ami már nem él, pedig a svábok rendszerető emberek voltak mindig. Szombat délelőtt az volt a program, hogy mindig rendbe rakták a portát, nemcsak belül, a ház előtt is. Vasárnap a templomba kellett menni. Ma már nem lehetne rászólni valakire Pomázon, hogy söpörd össze az utcát.”

(Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy bizonyos kulturális szokások eltűnése vagy „átépülése” nem kisebbség-specifikus.)

Meglehetősen kevés hagyományőrzési eredményről számolhattak be a mohácsi horvátok. Az a benyomás keletkezett az őket hallgatókban, hogy más kisebbségekhez viszonyítva nagyon sok indulat halmozódott fel bennük, amit azután kivetítenek és rátesznek a nagypolitikára, az országos kisebbségi önkormányzatra és a város vezetésére. Ezek egy része valószínűleg megalapozott, ám náluk nem észlelhető eléggé az a magát minden politikai tényezőtől függetlenítő önkéntes civil közösségteremtő hevület, amit a többi, hasonló helyzetben levő kisebbségnél sikerült fölfedeznünk.

A hagyományok sorsát tényszerűen a következő idézetek mutatják.

„Azelőtt volt a búcsú a ferences rendiek előtt, meg táncmulatságok. Ma talán egy évben háromszor-ötször jövünk össze, és tudjuk egymásról, hogy te is sokac vagy, én is.”

„Ma már nincs sokac esküvő. Régen, nagyon régen voltak parasztesküvők. Névválasztásban sohasem volt ilyen hagyomány. Mivel katolikusok voltunk, katolikus nevet adtunk a gyerekeknek. Azért voltak azelőtt Lilianák, Maricák, Kátkák, ma már nincsenek.”

„Régen volt egy horvát klub is, ott találkoztak a sokacok. És most ilyen nincs, ezért nem lehet hol tartani a hagyományokat. És a fiatalságnak ez nagyon hiányzik, hogy nincs egy ilyen hely, ahol találkozhasanak. Az óvodásoktól a nyolcvanévesekig.”

A kisebbségi önkormányzat helyiségében szervezett fókuszcsoporton olyan görögökkel találkoztunk, akik arról beszéltek, hogy ők és környezetük őrzik a görög hagyományokat. Ezt szolgálja számos, általuk szervezett rendezvény és alkalom, mint például az iskolájuk, a táncház, összejövetelek, folyóirat stb. Megünneplik a görög nemzeti (nem vallási) ünnepeket, így a törökök és a náci németek elleni szabadságharc ünnepét is. Ezzel, úgy tűnik, egyedül állnak az általunk vizsgált többi nemzeti kisebbség között. A vallási ünnepeket is megülik, de itt már keverednek a két nép szokásai.

„A húsvétot kétszer ünnepeljük, egyszer, amikor egybeesik a magyar húsvétal, egyszer, amikor külön esik. Sok szokást átvettünk a magyaroktól is, pl. a locsolást, a sonkát, a bejglit, de sütünk bárányt is, ami görög szokás.”

„A vallási hagyományok egy részét, például az ünnepeket azok is megtartják, akik nem vallásosak.”

Az egész közösség számon tartja a görög étkezési szokások megőrzését, még ha ennek színtere a család is.

„A görög hagyományokat az ételekben is őrizzük. Nálunk fő étel a bárány, a bárány pedig csak uzóval jó!”

„Karácsonykor például több, mint 13 étel kell, hogy legyen az asztalon, a 12 apostol és Krisztus miatt.”

Az egyik legfontosabb közösségi hagyományként a táncházat említik; ebben fordított a helyzet, mint a többi nemzeti kisebbségnél: sorvadás helyett bizonyos expanciónak lehetünk tanúi, ha szűk körben is.

„A görög együtteseknek, táncscsoportoknak nagy szerepe van a hagyományörzésben, még akkor is, ha vegyesek, vagyis magyarok is vannak a tagjaik között. A görög táncházakban is sok magyar fiatal táncol. Van, hogy egy magyar gyerek sokkal jobban táncolja a görög táncot, mint a görög; ilyet csak Dániában láttam, meg egy kicsit Párizsban.”

Az erdélyi gyökerű örmények magyar anyanyelvűek, erdélyi és nagyrészt arisztokrata vagy nemesi származásúak, és olyan énképpel rendelkeznek, amely összefügg a mai és a hajdani Örményországban élő nép tulajdonságaival.

„Gyerekkoromban mindig azt hallottam, hogy bezzeg az örmények jó eszűek, nem hagyják magukat. Számomra az, hogy örmény vagyok, sokáig azt jelentette, hogy jómódú, polgár. Nem földrajzilag voltam örmény. Az Ararát nem jelentett nekem semmit. Később érdeklődtem rá, hogy mindegy a társadalmi hovatartozás. Akkor jöttem rá, hogy nem csak annyi az örménynek lenni, hogy öregapám bankigazgató volt, és ezüstkanállal kavargattuk a teát.”

„Az örmény vallás szerint apai ágon öröklődik az örménység, akiknek az apja örmény katolikus volt, akármivé is lettek keresztelve, örmény katolikusoknak számítanak az egyház szerint. De ma Magyarországon nem ez számít, hanem valami megmagyarázhatatlan a génekben. Bármilyen kicsi százalékban, de ha valaki örmény, és ezt ő fel is vállalja, akkor örménynek el is fogadjuk.”

„Ebben a csoportban leginkább (legnagyobb százalékban) én vagyok örmény. Gyerekkoromban mindig tudtam, hogy az apám örmény, így én is, de nem tudtam, hogy ez mit is jelent. A gének szerepét bizonyítja, hogy gyerekkoromban elkezdtem zenére táncolni, és olyan motívumokat táncoltam, amit soha nem láttam, de ma már tudom, hogy azok örmény motívumok. Ez a keleti vonal: kézművesség stb. Így születtem, magammal hoztam.”

„Fiatal lány koromban elhatároztam, hogy megkeresem az örményeket, elmentem Örményországba, kutattam az örményeket, és egyre erősödött, hogy inkább örmény akarok lenni, mint székely. Pedig Erdélyben laktunk.”

A csoportunkban megszólaló budapesti örmények szerint az örménységet számukra elsősorban a kultúra, a történelem, a vallás és a zene jelenti. Az utóbbi kiemelt jelentőségű, a láthatatlan genetikai kapocs szimbóluma sok helyütt. Az is a génekhez, a vérségi kötelékekhez tartozik, hogy „az örmények a vérükben hordozzák a művészetekhez való vonzódást”, sok kiváló művészük van szerte a világban.

A meglehetősen homályos genetikai vagy vérségi utalások mögül elősejlenek egy pozitív énkép elemei. Olyanok, mint a jó hazafiság, a korrekt üzleti tisztesség, a művészetekhez vonzódás, a tanulni vágyás, a kötelességtudás, a nagy családi összejövetelek hagyománya, a büszkeség és az, hogy „az örmények nem hagyják magukat”. Vagyis minden struktúrátlansága és félordalassága ellenére egy olyan tulajdonságegyüttes, ami arra mutat, hogy az örményeknek ez a közössége leginkább kulturális tényezőkben leli meg identitását. (A „kulturzsido” ismert kategóriájának analógiájára: ők a „kulturörmények”).

Ezt a kulturális identitást leginkább klubjukban, annak programjaiban, közösségi összejöveteleikben őrzik. De a hagyományörzéshez tartoznak egyes örmény származású és szinte az egész világon diaszpórában élő családok magyarországi vagy erdélyi találkozói is. Megünneplik az örmény szertartású katolikusok egyházi ünnepeit, a magyar és örmény nemzeti ünnepeket és például az örmény származású aradi vértanúk évfordulóit is.

Rendszeresen megemlékeznek az örmények 1915-ös genocídiumáról is. Talán ez az

egyetlen alkalom, ahol egy ünnepségen (legalábbis annak világi felén) együtt vesznek részt az ún. keleti örményekkel, akikkel egyébként nem tartanak semmilyen kapcsolatot.

A Bálint Házban elért idős zsidó csoport jellegzetessége, hogy a zsidó vallási hagyományok (kasrut, vallási ünnepek, szertartások) leginkább csak gyermekkori emlékként élnek bennük. Ők ahhoz az asszimiláns réteghez tartoznak, amely a második világháború után ateistaként és a szocialista rendszerbe beilleszkedőként, sőt annak elkötelezettjeként élte aktív éveit. Az itthon maradt zsidók többségéhez hasonlóan nem merték, de nem is akarták vállalni zsidóságuk bármely formáját, bár a valláson kívül erre legális lehetőségük nem is lett volna.

Némelyiküknél a hagyományörzés néhány foszlánya lelhető föl. Van, aki ún. jom kipuros zsidó (vagyis a legnagyobb ünnepet tartja meg egyszer egy évben). Van, akinek a kasrutból annyi maradt meg, hogy a tejet és a húst külön edényben főzi. Van, aki olvassa az Új Életet, a hitközség lapját. És van, aki maceszgombócos levest főz. És legtöbbször megtartják a karácsonyt és a húsvétot, szaloncukrot vesznek és pászkát, és őriznek bizonyos étkezési vagy tisztálkodási hagyományokat, amelyekről már talán maguk sem tudják, hogy mi a gyökerük (a nem-zsidó társadalomhoz hasonlóan).

Amíg az általunk vizsgált idős zsidók tudatosan, vállaltan és elfogadottan asszimiláltak, az erdélyi gyökerű örmények tudatosan vállalják, őrzik és ápolják kevésbé strukturált, ámde mégis nagyon konkrét és kézzelfogható hagyományaikat, addig a fiatal zsidók csoportjában azt láttuk, hogy náluk igazi identitászavar uralkodik: amit kérdéseinkre válaszoltak, az tele van mély, belső ellentmondásokkal.

Fontosnak tartják a gyökereket, de érzik, hogy ez egy gyökértelen társadalom. Fontosnak tartják a vallást, de nem gyakorolják. Őrizni akarják zsidóságukat, de súlyt fektetnek arra, hogy ne különüljenek el a többségtől. Erősen kötődnek Izraelhez, mégis Magyarországot tartják a hazájuknak. Egymás között szeretnének házasodni, de már régen tudják, hogy a modern házasságban nem a származás a legfőbb szempont. Közösséget akarnak, de szenvednek a közösség korlátaitól. Fontosnak tartják a hagyományokat, de alig van olyan hagyomány, amelynek őrzéséről be tudnának számolni. Idealizálják a nagyszüleik nemzedékét, elítélik a szüleik nemzedékét, és nem tudnak mit kezdeni a saját nemzedékükkel.

A fiatal zsidóknak a hagyományokkal kapcsolatos zavarát, bizonytalanságait, időnként ideologikus, racionalizáló gondolatmeneteit jól érzékelteti néhány idézet a csoportos interjúból.

„Tényleg sokféle ‘mi’ van, de talán az állandó »mi« ez a közösség, amiben én jól érzem magamat, és ami nagyon otthonos az életemben. Ez a magyar zsidóság, és ennek az a része, amiben én mozgok. És amikor Izraelben voltam, ahol egy közösséget alkottam a világ minden tájáról jött zsidókkal, akkor azt mondanám, hogy a diaszpóra volt a »mi«. Mert akkor abban éreztem magam jól, és akkor ott volt még Izrael, az »ők«.”

„Engem a hétköznapi életben semmi sem emlékeztet arra, hogy az én (egyetemi) csoporttársaim nem zsidók. Teljesen egyformának érzem magam, és van valami plusz, ha valami olyan téma kerül szóba, amiről nekem van véleményem, nekik meg nem, adott esetben nekem lesz hova mennem péntek este, nekik meg nem. Én egy vizsgaidőszak alkalmából megkérdeztem a csoporttársaimat, hogy mikor van karácsony, amin azt értettem, hogy a hét melyik napjára esik, mire azt válaszolta valaki, hogy december 24–25–26, mintha én ezt nem tudnám, holott én ugyanúgy tudom, hogy mikor van karácsony, mint ők, de én még azt is tudom, hogy mikor van hanuka, amit ők nem tudnak, bár lehet, hogy ők meg tudnak valami mást. Ez olyan, mintha valaki tud vitorlázni, akkor az egy olyan plusz, ami az életének az

irányát meghatározza. Tudom, hogy ezeket nem lehet összehasonlítani, de mégis vannak a vitorlázók és a nem-vitorlázók, és ez is ilyen.”

„Én a kaszút nem tartom, nálam ez egy abszolút kényelmi dolog. És én egy abszolút nem vallásos környezetben nőttem fel, ezért nem is tartotta a családom a vallási szokásokat. Szerintem nagyon nehéz fölvenni ezeket a szokásokat. Ehhez egy óriási pálfordulás kell. Ismerek olyan embereket, akik visszatértek a vallásos életmódhoz; én nem tudnám megtenni. Amikor lemegyek a templomba, akkor imádkozom, de nem élek vallásos életformát. Azt nem tartom igazi kórságnak, ha a közértben baromfipárizsot vásárolok, de megeszem a sertéshúst is, ha elém rakják. Ha az ember odafigyel, hogy vacsorára ne egyen sertést, az lehet, hogy csak önbecsapás.”

„A jom kippur kiemelt ünnep, minél idősebb az ember, annál fontosabbá válik, még ha valaki nem is vallásos. Valahogy a szülők és a nagyszülők emlékére, az vált az emlékezés napjává. Nagyon sok barátom van, aki velem együtt a rabbiképzőbe járt péntek este, de jom kippurkor a Dohány utcába ment, mert a nagyszülő is odajárt. Ha bőjtöl, azért bőjtöl, ha elmegy a templomba, azért megy el, hogy így folytassa a zsidóságát.”

„Engem úgy neveltek, hogy nem voltam vallásos, az első vallásos embert nagyobb koromban láttam, addig meg voltam győződve, hogy vallásos ember nincs is. Ha rákérdeztek, hogy milyen vallású vagyok, akkor azt felelem, hogy semmilyen. Azt csak megerősíteni tudom, hogy a szüleim nem sokat beszéltek, inkább dolgokat hallottam a nagyapámtól, aki hitközségi elnök volt. Ezek közelebb állnak a zsidó folklórhoz, mint bármilyen valláshoz, de a szüleimtől erről sem hallottam semmit.”

Végül egy jellemző részlet a zsidó fiatalok fókuszcsoportján fölvetett jegyzőkönyvből:

(Interjú): „Milyen esküvőt képzeltek el magatoknak?”

(Egymás szavába vágó válaszok lényege): „templomit, vallásit, rabbival.”

„Azt hiszem, nincs jogom rákényszeríteni valakire, ha például nem zsidó, a zsidó esküvőt.”

„Mostanában részt vettem egy nagyon hangulatos zsidó esküvőn, megvolt a rabbi, nem volt nagyon vallásos a dolog, aztán csak ennyi. Nagyon kellemes volt.”

„A zsidó esküvőkön megígértetik a párral, hogy a gyerekeknek is vallásos nevelést adnak. Ez a része a zsidó esküvőknek már nem tetszik nekem.”

(Interjú): „Vagyis ti világi zsidó vallási esküvőt szeretnétek!”

A VALLÁS MINT HAGYOMÁNY

Már az előzőekben is többször kerültek szóba a vallási tradíciók és az egyházakkal való kapcsolatok a vizsgált kisebbségek életében. Nem szeretnénk ismétlésekbe bocsátkozni, ezért csak foglaljuk össze az ezzel kapcsolatos ismereteinket. Ha végignézzük, hogy a tíz csoportos interjú során a nyolc kisebbség képviselői miről beszéltek a vallással, pontosabban a vallásos hagyományokkal kapcsolatban, akkor a mondottak alapján a kisebbségeket három csoportra oszthatjuk.

Az első csoportba azok a közösségek tartoznak, amelyek egészükben *nem* kötődnek semmilyen valláshoz, semmilyen egyházhoz, legfeljebb egyik-másik tagjuk vesz részt egyénileg, alkalmanként vallási szertartásokon. Ezeknek tagjai azért néhány vallási ünnepet

megülnek olyan hagyományként, amelynek már nagyjából kiürült a vallási tartalma. Két ilyen szekularizált csoportot találtunk: a görögökét és az idős zsidóké.

Amint említettük, a görögök megtartják a legismertebb magyar vallási gyökerű ünnepeket, így a karácsonyt és a húsvétot, utóbbit külön is, a görögkeleti naptár szerint. Az ünnepeket elmondásuk szerint azok is megtartják, akik egyébként nem vallásosak. Ezt nevezhetjük a szekuláris asszimiláció megjelenésének, hiszen ugyanígy tesznek a nem vallásos többségi magyar társadalom tagjai is.

Az idős zsidók éppen ennek a szekularizált többségi magyarságnak szokásai szerint viselkednek. Bár közismert tény, hogy a zsidó hitközségek vallási rendezvényeinek aktív és rendszeres látogatói meglehetősen előregedtek, más szóval az idősebb zsidók egy jelentős része vallásos, mi a Bálint Házban egy másik réteggel: a szekularizált (és, persze, asszimilált) idős zsidókkal találkoztunk. Természetesen náluk is előfordul, hogy egyénileg, véletlenszerűen részt vesznek a zsidó újév (ros hásaná) vagy az engesztelés napja (jom kippur) templomi ünnepségein, ez általában az egész csoportról és az ünnepek többségéről, különösen a zsidó vallásban nagyon fontos szerepet játszó szombatról már egyáltalán nem mondható el. E tekintetben pontosan úgy viselkednek, mint például a katolikusokként megkeresztelt, de nem vallásos, nem-zsidó magyarok.

A következő csoportba azokat a kisebbségeket sorolhatjuk, amelyeknek jellemzően közülük van valamelyik valláshoz vagy egyházhoz, hagyományaik része az élő vallásos hagyomány, de a szoros nyelvi, rituális, életvezetési, illetve szervezeti kapocs már régen meglazult, nemegyszer el is tűnt. Ők leginkább a részben szekularizált, de részben még különböző mértékben a vallási szokásokat tartó többségi társadalomhoz (különösen annak közösségeiben vagy kisvárosokban élő részéhez) hasonlíthatók. Ilyen vagy olyan módon gyakorolják a vallást, tagjai valamely egyházköziségnek, de ennek módjai és formái nem kisebbségspecifikusak.

Egy kivétellel az összes többi kisebbségi csoport ide sorolható; akkor is, ha természetesen vannak köztük fokozati különbségek. Az egyik végponton valószínűleg a szlovákok, a horvátok vagy a románok helyezhetők el, utánuk jöhetnek a németek. A fővárosiak között sajátos aleset a fiatal zsidóké, és a skála másik végpontjára tehetjük az erdélyi gyökerű örményeket. Utóbbiak mind vallásosnak és mind az ünnepeket, mind a szertartásokat tekintve egyházukhoz tartozónak vallják magukat, sőt még egyes világi megemlékezéseket (például az 1915-ös genocídiumról) is összekötnek egyházi rítusokkal. Mégis ebbe a második csoportba soroljuk őket. Ugyanis az örmények a 18. században elhagyták a legrégebb keresztény vallást, és áttértek a római katolikus hitre. Ma is annak „örmény szertartású” változatát gyakorolják, amiről saját maguk mondják el, hogy néhány ünnepadó szenten és rituális árnyalatokon kívül minimális különbség van közte és a római katolikus vallás között. Valószínűleg sokkal általánosabb a vallásosság közöttük, mint ebbe a csoportba sorolt bármely másik kisebbség tagjai között, azonban nem látjuk az egyház és a közösség olyan szimbiózisát, mint annál az egyetlen általunk vizsgált kisebbségnél, amelyiket a harmadik csoportba soroltunk.

A harmadik csoportba megítélésünk szerint így csak a szerbek tartoznak, ahol a kapcsolat nem véletlenszerű, és nem is azon múlik, hogy az egyének mennyire vallásosak, hanem lényegi és elszakíthatatlan. A szerb nemzetiség és a szerb hagyományú és szerb nyelvű görögkeleti egyház Magyarországon nem szakítható el egymástól.

„A szerbek magukénak érzik a templomot. De az egyház is addig létezhet, ameddig a tagjai élnek. A vallás még a nyelvet is meghaladja.”

Némedi Dénes

NEMZET, EURÓPA, NATO*

(Az államfői beszédek elemzése 1990–1997)

A nemzeti ünnepek alapproblémája az ünnep középpontjában álló szimbólumkészlet és az ünneplők rituális összekapcsolása. Két klasszikus elemzés kapcsán mutatom be, mire gondolok. Warner elemzése Yankee City alapítási ünnepéről bemutatja, hogy a közösség két részre oszlott: az ünnep aktív résztvevői azok voltak, akik a felvonuló kocsikon élőképeket formázva bemutatták a város (erősen szelektált) történetét, de produkciójuk értelmetlen lett volna a közösség másik része nélkül, akik a felvonulási út mentén szemléltek a processziót. A történeti emlékezés megtestesítői a kortársak előtt adták elő színjátéukat, a kettő együtt képezte azt, amit a „Yankee City identitáskonstrukciónak” lehet nevezni.¹ A francia forradalmi ünnepek, ahogy azokat M. Ozouf bemutatja, általában nem történeti konstrukció körül szerveződtek (a federáltak ünnepe kivételével), hanem közvetlenül a nemzeti közösség morális és politikai tartalmának megjelenítését szolgálták.² Az ünnep (a processzió)³ megkívánta, hogy a közösség tagjai magukra öltsek a szimbolizált értékek attribútumait, szoros összefüggést teremtve a közösségi tagok hangsúlyozott státusa (kora, neme, foglalkozása) és a feltevés szerint közösen vallott nemzeti értékek között. Az ünnepi identitáskonstrukció lényege e két elem összekapcsolása. Önmagában sem az ünnepelt esemény/szimbólum történeti felidézése, a történeti vagy absztrakt politikai nemzeti mítosz elbeszélése, sem a közösség morális/politikai problémáinak bemutatása nem eredményez ünnepi diskurzust, csak ezek összekapcsolása.⁴

A széles értelemben vett ünnepi diskurzusokat ennek a kapcsolódási követelménynek a megvalósulása szervezi. A kapcsolatteremtés más eszközeivel dolgozik a képi kommunikáció, a televíziós megemlékezés (pl. a történeti tárgyú képanyag és a nemzeti rítust celebráló politikai méltóságokról felvett képek egymásra üsztatásával), más eszközökkel az újságok megemlékező gyakorlata (a különböző témájú cikkek kombinálásával)⁵, más eszközök állnak az ünnepi szónokok rendelkezésére. A műfaj tehát behatárolja a lehetséges eljárásokat, de ezen belül meglehetősen nagy játékkeret enged a szereplőknek ahhoz, hogy az identitáskonstruáló beszédnek meglehetősen eltérő változatai álljanak elő.

Az állami megemlékezések részét képező államfői beszédek⁶ rituális-ceremoniális

* A cikk alapjául szolgáló kutatást a Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation támogatta (a pályázat száma: 1131/1998).

funkciója éppen az, hogy elvégezze ezt az összekapcsolási műveletet. Az államelnök alkotmányos szerepe tényleges politikai hatalom híján éppen az, hogy az államot alkotó nemzet egységét kifejezze. Az államelnöki ünnepi beszédekből ugyan nem hiányoznak az aktuálpolitikai utalások, de gerincüket az identitáskonstruáló diskurzus alkotja. Kiváltképpen alkalmasak tehát arra, hogy bizonyos centrális történeti-politikai képzeteknek (jelen esetben az Európa-képzetnek és a NATO-képnek) a nemzeti diskurzussal való kapcsolódását megvizsgáljuk.

Az elemzés tárgyát a magyar államelnök 13 beszéde képezi, amelyek a három magyar nemzeti ünnepen, 1990 és 1997 között hangzottak el (illetve az egyik elmondását egy tüntető csoport megakadályozta).⁷ A beszédeket az elnök előre megírta (a televíziós közvetítések tanúsága szerint papírról olvasta), de szerkesztésmódjában közelítette az élőbeszédhez, amit elsősorban az elliptikus mondatok nagy aránya mutat. Az elnök hivatásos író, így feltehetően a szövegek saját munkái.

A beszédek elemzése során, mielőtt megvizsgálám, hogyan épül bele az elnöki beszédek sajátos ünnep-diskurzusába két aktuális politikai probléma, az európai integrációé és a NATO csatlakozásé, meg kívánom vizsgálni, hogyan konstruálja meg az elnök a teljes ünnepi diskurzust, mint a nemzeti közösség aktuális morális-politikai konstitúciója és a nemzeti sorsközösség történeti konstitúciója összekapcsolásának diskurzusát. Azt kívánom igazolni, hogy ebben a retorikus konstrukcióban nem jelent problémát a historizáló történeti és a morális-politikai szerződéses nemzetkonstrukció összekapcsolása. (1) Ezt követően bemutatom, hogyan épül bele ebbe a diskurzusba az „Európa-tematika”. A magyar nemzeti identitástörténeteknek Európa ma már szerves részét képezi, de Európa szerepe ebben a diskurzusban – mint az a beszédek elemzéséből kiderül – ambivalens. (2) Végül be kívánom mutatni, hogy nagy közvetlen politikai relevanciája és tömegkommunikációs kultiváltsága ellenére a NATO-csatlakozás témája az ünnepi diskurzusban erősen leértékelve, csak mint praktikus gyakorlati (s nem mint identitásképző) kérdés jelenik meg. (3)

1.

A nemzeti ünnep történeti konstrukciós problémáját az elnök egy kivételével⁸ valamennyi beszédében egy tulajdonképpen vallási eredetű történetmodellel oldotta meg. Sematikusan ábrázolva ez a modell a következőképpen néz ki: a történet kiindulópontja a nagy esemény, az értékek forrása (1), az eseményt azonban követi a „pokoljárás” (külső vagy belső okok következtében), a szenvedés és a hanyatlás (2), a jelen pedig a visszatérés vagy a visszatérés lehetősége az értékekhez, amelyeket az eredeti, az ünnepelt esemény hozott létre (3). A modell a nemzetet egyrészt történetileg konstruálja meg, másrészt mint Otto Bauer-i értelemben vett „sorsközösséget” ábrázolja.⁹

A modell – ezt közbevetőleg meg kell jegyezni – nem az elnök találmánya. Magyarok számára legismertebb példája Kölcsey Ferenc 1823-ban született költeménye, a magyar nemzeti Himnusz. A modell rokonítható a Krisztus-történettel is (ezt a lehetőséget az elnök nem használja ki, de az eredetileg a lengyel nemzeti identitástörténetekben kidolgozott nemzeti krisztológiai elbeszélések magyar diskurzusokban is megjelennek).¹⁰ A magyar nemzeti diskurzust természetes módon, „anyanyelvként” elsajátítók számára ez a konstruk-

ció feltehetőleg magától értetődő, ezért nem gondolom, hogy az elnök teljesen tudatosan alkalmazta.

A modell a szó szoros értelmében elbeszélésgeneráló struktúra, a beszéd felszíni szövetében többféle módon jelenhet meg (vagyis nem feltétlen szükséges, hogy a fenti [és a nemzeti himnuszban is megvalósuló] egyszerű narratív szerkezetet mutassa).

Hat beszéd¹¹ egyszerű, elbeszélő formában realizálja a modellt. Példának vehetjük az 1990. augusztus 20-án elhangzott beszédet. A beszéd először a honfoglalást követő mondabeli pusztaszeri (itt hangzott el a beszéd) törzsszövetségi gyűlés történetét idézi fel az első fennmaradt magyar Gesta nyomán (b030-b037; itt és később a betű-szám kombinációk az idézett szövegrészek azonosító jelei).

b037: „S e hagyomány, hogy a nemzet sorsát eldöntő »szer«, az első »országgyűlés« itt esett meg, máig is él.”

Ezt az eseményt a beszéd „születésnapként” nevezi meg – ez a nemzet mint sorsközöség születésnapja. (1) A „születésnap” felidézését követi egy hosszabb elmélkedés az ország, a nemzeti közösség fennmaradásának morális követelményeiről (a beszéd elhangzásának időpontjából következően elsősorban a szolidaritás és a politikai egyenlőség értékeit hangsúlyozta az elnök), a morális fejtegetést kifejezetten az alapítás aktusához kapcsolva.

b038-b039: „S immár a millennium, Magyarország születésének ezredik évfordulója óta itt ünnepeljük e születésnapot – a történelmi korszakváltásokból következőleg változó tartalommal, de változatlan s a születésnap tényéhez illő ünnepélyességgel. Amiben immár egybeötvöződik a honfoglalás, Szent István, államalapító királyunk emlékezete, az államiságunkat kifejező alkotmány – most a megújult Magyar Köztársaság Alkotmányának megbecsülése, az új kenyér s a kenyeret megtermelő parasztságunk megbecsülése, a haza és a haladás egymástól elválaszthatatlan szolgálatának gondolata.”

b041: „A királynak – a legjobb királynak is – csak alattvalói vannak: a köztársaságnak – a szabad emberek társult közösségének – csak polgárai...”

Az alapításhoz kapcsolódó morális megfontolásokat követi a hanyatlás, a „pokoljárás” felidézése. (2) Ebben a külső tényezőknek betudható szenvedéseket (levert forradalom, rémuralom, megtorlás) kiegészítik a „bűnök” (beteg és kiábrándult társadalom). A kiegészítés természetes, hiszen ez a nemzeti identitáskonstrukció nagy hangsúlyt ad a morális elemeknek, márpedig a kollektív szubjektum, a nemzet morális méltósága és nevelődése szempontjából fontosabb a szubjektum által elkövetett vétkek feldolgozása, mint a külső kényszerek elszenvéde.

b052: „Mélyről indul az új Magyar Köztársaság: a közelmúlt – a két háború köze, az elvesztett háború, a hamvába holt négyesztendő demokrácia, a győzelme teljében levert forradalom, a sztálinista rémuralom, a forradalom után következő megtorlás – egy beteg és kiábrándult társadalom terhét hordozva a vállán.”

Majd az optimista jelen- vagy jövőkép következik, amely mintegy visszatér a kiindulópont leírásához. (3) Ez az elem hozza létre az elbeszélés egységét, ez teszi teljessé a szerkezetet.

b054: „De ez a nép – a magyar nép – 1848-ban is, 1956-ban is, sőt az elmúlt másfél évben is képes volt megmutatni, hogy felismeri a maga érdekét, hogy tenni tud érte, hogy nem a bosszú, hanem a bölcsesség vezérli.”

A modell tiszta formájában egy három mozzanatból álló narratívát szervez meg. A modell azonban többféle transzformációt is megenged. A (3) elem elmaradása (pl. L) lehetsé-

ges azért, mert a beszéd mint gesztus már eleve tartalmazza az ebben a mozzanatban lényeges megújulásmozzanatot (hiszen a beszéd elmondásának ténye demonstrálja a visszatérést a kezdeti konstituáló eseményhez). Négy beszéd (F, G, H, K) közvetlen kapcsolatot hoz létre az (1) és (3) között. Ilyenkor a (2) elem utalásokban tűnik fel, a kronológiai szerkesztés helyett a szónok párhuzamos szerkesztést alkalmaz. A párhuzam jogosultságát azonban éppen az teremti meg, hogy ami a megemlékezés tárgyát képező esemény és a jelen között volt, hanyatlást és szenvedést jelentett. A (2) meg is előzheti az (1)-et (L): a beszéd először a nemzet szenvedő sorsközösségét idézi fel, amely sorsközösség – mint valamennyien tudjuk, s mint azt a szónok hallgatóságáról feltételelezi, ezért csak a beszéd későbbi részében említi explicit formában – előző dicsőséges konstituáló aktusok eredménye (az 1918 és 1956 között csapások sorozatát elszenvedő nemzet 1000-ben és 1848-ban már konstituálta magát). Ilyenkor a sorrend: (2) – (1) – (3) (L esetében a (3) implicit). A 12, azonos struktúrális modellt követő beszédnek egyetlen elhagyhatatlan eleme az (1) – J esetében ez az elem hipertrófikusan a beszéd végére szorítja a beszéd mint ünnepi beszéd értelmét konstituáló másik két elemet.¹²

A beszédek szervező struktúra érthetővé teszi, hogy a beszédekben miért képviselnek olyan nagy arányt azok a mondatok, amelyek történeti jellegűek (történeti eseményeket mesélnek el, eseményekre, történeti személyekre utalnak, történeti értékelést tartalmaznak).¹³

1. táblázat

Az államfői beszédek történeti utalásai

Ünnepek	„történeti” mondatok	nem „történeti” mondatok
március 15.	140 (57,6 %)	103 (42,4 %)
aug. 20.	166 (36,8 %)	285 (63,2 %)
okt. 23.	152 (65 %)	82 (35 %)
összesen	458 (49,3 %)	470 (50,7 %)

A mondatok számszerű megoszlása némileg megtévesztő. (1. táblázat) Az, hogy az elnök október 23-án elmondott beszédeiben (C, F, L, N) nagyon magas a történeti utalásokat tartalmazó mondatok száma, érthető, hiszen az elnök maga is börtönbüntetést szenvedett 56-os, így mindegyik október 23-i beszéde tele van rövid személyes utalásokat tartalmazó mondattal. Az elnök látható kedvteléssel beszélt el 1848 történéseit (D, G, J), és éppen az augusztus 20-i, viszonylag sok „nem-történeti” mondatot tartalmazó beszédekben (a hat közül négyben: E, H, K, M) lehet a legkidolgozottabb történeti reprezentációval találkozni. A tizenhárom beszédből kilenc (C, D, E, H, J, K, L, M, N) erősen „történeti” jellegű, egy (A) olyan van, amely alig tartalmaz történeti utalásokat, háromban (B, G, F) a „történeti” utalások alárendeltek.

A beszédek történeti tartalmú mondatait durván két nagy csoportra lehet osztani.

1. Egyrészt vannak mondatok, amelyek rövid utalásokkal idézik fel az ünnepelt eseményt, jelzik az ünnephez tartozó és kapcsolódó értékeket, felidéznek az emblematisztikus személyeket. Illusztrációképpen mindhárom ünnepből lássunk egy-egy ilyen mondatot.

a002: „Szent István szobra előtt állván egy évezred néz szembe velünk, a magyar történelem évezrednyi vérzivatará.”

Az augusztus 20-i ünnep főszereplője, az államalapító király az egész magyar történelem megtestesítője ebben a mondatban. A szónok a szoborral szembeállva és a szobrot meg-

személyesítve magát is a történelembe helyezi, amelyből aztán emelkedettebb módon képes a jelen felé fordulni (ezt a korai beszédet szinte egészében a jelen kérdéseivel foglalkozó mondatok töltik ki).

g351: „1848 márciusa ékesen bizonyítja, hogy a holnap – még ha a múlt a múlt ezer szállal béklyózza is – mindenkor erősebb a tegnapnál.”

A múlt nagy eseménye ebben az esetben egy általános érvényű erkölcsi-politikai szentencia keze. A beszéd összefüggésében ez az állítás egyfelől kapcsolatot teremt a másik ünnep, az október 23-i emlékezés tárgya, az 1956-os forradalom felé, amennyiben 1956 1848 ismétléseként jelenik meg (g355: „A késleltetett jövő hangja akár egy évszázad kőfalán is áthatol, mint ahogy áthatolt az eltaposott negyvennyolcra, hogy 1956-ban ismét segítségbe forrassza az ország népét.”), másfelől megadja az alaphangot a jelen értelmezéséhez és elemzéséhez.

n952: „Az ország külső-belső biztonságának és békéjének 1956-ban megíúsult célja ma a megvalósulás küszöbéhez ért: hazánkat az Észak-atlanti Szövetség meghívta a tagjai közé.”

A mondat a ma politikai céljait azonosítja a megemlékezés tárgyát képező eseménysor céljaival. A jelen így a múlt folytatásaként jelenik meg, csakhogy az emlékezésben a szónok az akkori törekvések kudarcára is utal. Ily módon a mondat önmagában is a fentebb jelzett emlékezési struktúra felszíni megjelenése: 1956 és a biztonságra és békére törekvés az I. fázis, a megíúsulás (amelyet részletesen a szónoknak nem kell jellemeznie, hiszen a közbeszédben jól ismert eseményekről van szó) a II., „pokoljárás” fázis, végül a NATO-ba való meghívás a III. fázis, a „feltámadás”. A mondat különös báját az adja, hogy 1956 céljai között – mint azt a szónok a beszéd előző mondataiban említette – a semlegesség és nem a NATO-hoz való csatlakozás szerepelt, ezért a szónoknak a beszédben komoly erőfeszítéseket kell tennie, hogy az 1956-os semlegességekvetelés és az 1990-es évekbeli NATO-csatlakozás azonosságát argumentatíván igazolja.

2. A történeti elemeket, utalásokat tartalmazó mondatok nagyobb hányada történeti elbeszélő mondat. (2. táblázat) A történelem, ahogy az elnök beszédeiben megjelenik, nem redukálódik utalásokra, a történelmi értékek és morális-politikai tanulságok felidézésére. A történelem eseménytörténet – néha egészen groteszk formában az. A nemzeti sorsközösséget megeremtő történelmi múlt nem redukálódik közismert szimbólumok felidézésére: az elnök az esetek többségében szükségét érzi, hogy hallgatósága számára rekonstruálja a történetet, s ebből vonja le a morális-politikai tanulságokat.

2. táblázat

Történeti elbeszélő mondatok aránya az összes történeti utalást tartalmazó mondaton belül

Ünnep	Narratív mondatok	Nem-narratív, de történeti utalást tartalmazó mondatok
Március 15.	112 (80 %)	28 (20 %)
Augusztus 20.	127 (76,5 %)	39 (23,5 %)
Október 23. ¹⁴	100 (65,8 %)	52 (34,2 %)

A történeti elbeszélő mondatok számos esetben azonosítható személyek azonosítható tetteit írják le.

h455-456: „Mindenekelőtt Szent István emlékét szeretném idézni, aki az első magyar

monostorok egyikét alapította itt [Pécsváradon, ahol a beszéd elhangzott]. Talán abban is van valami sorsszerű – amint azt a Nagyobbik Legendából tudjuk – hogy nagy királyunk Koppány legyőzése után és trónra lépése előtt határozta el a monostor alapítását.”

A helyi kötődés, az azonosítható eseményre, a somogyi vezér, István közeli rokona, Koppány legyőzésére (a magyar történelmi emlékezet egyik emblematisztikus eseménye volt ez, amelyet szívesen interpretáltak – az elnökhöz hasonlóan – a nyugati és keleti kötődések közti harcként) való utalás erősíti az elbeszélő jelleget.

g358: „Nem véletlen, hogy a magyar demokráciát abból a jelképes pillanathból eredeztetjük, amikor Petőfi rátette a kezét a nyomdagépre a nép tulajdonának nyilvánította, a nyomda tulajdonosa meg fejet hajtott a »forradalmi erőszak«, a nép akarata előtt.”

E mondatban az elnök közismert és már 1848-ban metszeteken ábrázolt jelenetet idéz fel, amely régóta az iskolai történelemoktatás stabil elemét képezi. A történelmi fordulatot egy népszerű hős szimbolikus cselekedete valósítja meg. A konkrét kép rendkívül alkalmas arra, hogy a történet első fázisát, a nagy megalapozó tettet bemutassa.

n934: „Nagy Imre utolsó, kétségbeesett kísérletként, hogy az országot az újabb megszállástól és a vérontástól megmentse, hazánkat semlegesnek nyilvánította.”

A kép november első tragikus napjait idézi fel. Nagy Imre említett kormányzati lépése idején még elég széles körökben a győzelem eufórikus hangulata uralkodott. Az „utolsó, kétségbeesett kísérlet” kifejezés viszont inkább a november 4-én hajnalban az újabb szovjet támadást a rádióban bejelentő miniszterelnököt idézi fel. A kép igen alkalmas arra, hogy konkrét formában megjelenítse a tragédia, a történet 2. „pokoljárásos” fázisának a kezdetét.

A történet felidézése nem szorítkozik emblematisztikus események és figurák képszerű felidezésére. Az elnök a képszerű, leíró mondatokat váltogatja a történetírásból származó, olykor absztrakt társadalomelméleti fogalmakat alkalmazó leírásokkal, összefoglaló értékelésekkel. Ezek az állítások elősegítik a történeti elbeszélés és a modern politika általánosító terminusaiban megfogalmazott absztrakt problémák argumentatív összekapcsolását. Az egyes ünnepeket a szónok nem azonos módon kezeli ebből a szempontból.

Az időben legtávolibb ünnepelt esemény, az ezer év előtti államalapítás erősen kapcsolódik azonosítható személyek tetteihez. Augusztus 20-ának kevés igazi hőse van: elsősorban a szent államalapító király s fejedelmi apja az említett hősök, az utóbbi az ünnepi emlékeztetéseken (már a XI. századi legendáktól kezdve) fia tökéletlen előképe. Az általános történeti tanulságok ezért itt szinte leválaszthatatlanok a (természetesen a személyes vonásokat alig mutató) történeti hősökről.

h465: „Ezzel [Géza] nem kisebb feladatot vállalt magára és hagyott örökül fiára, Vajkra – aki a keresztségben az István, vagyis a »megkoronázott« nevet kapta –, mint a könyörtelen leszámolás kötelezettségét minden olyan hagyománnyal, minden olyan szellemi, hitbéli és erkölcsi örökséggel, ami a magyarság nagy társadalmi átalakulásának, új európai kötődésének útjában áll, azt nehezíti, vagyis a magyarság fennmaradását veszélyezteti.”

Az elnök is érezte ebben a beszédben, hogy egyoldalú mindent a személyek belátásához kapcsolni, ezért néhány mondatnál később szükségesnek érezte hozzáfűzni:

h468-469: „A rendszerváltás folyamat, s éppen a jövőnk érdekében kell tisztában lennünk vele, hogy a magyarság történelmének mindmáig legnagyobb »rendszerváltása« – a X–XI. században kialakult új rend sem köthető csak Szent István vagy Géza és Szent István nevéhez. Ahhoz elődök és utódok s a nép többségének belátása volt szükséges.”

Sokkal gyakoribb az absztrakt történetes fogalmazás 1848 évfordulója esetében, ahol pedig nagyobb a képzeletbeli nemzeti Panteonba beemelt hősök számára.

d088-d089: „1848-at forradalmi szabadságharcunk emlékét ünnepelni gyűltünk itt egybe. Azét az eseményét, amely mérföldkő volt újkori történetünkben, leverettetése ellenére is döntő lépés azon az úton, mely hazánk polgárosodásához, korszerű értelemben vett függetlenségéhez vezetett.”

Ez a megfogalmazás a történelemtől való beszédnek azt a válfaját képviseli, amelyben a közvetlenül tapasztalható, élményszerűen átélt események és az eseményekben példászerűen jó vagy rossz morális minőségeikkel közreműködő személyek helyét az élményekben fellelhetetlen egyénfeletti történések és csak a tudományos beszédből kölcsönzött szimbolikus eszközök segítségével azonosítható absztrakt entitások, szubjektumok foglalják el.

1956 sajátos kettősséget mutat. A forradalmat az elnök nem személytelen folyamatok eredményének mutatja be, de a cselekvők többnyire általánosító terminusokkal jellemzett kollektív szubjektumok (nép, munkások, diákok, parasztság, a nagyhatalmak), vagyis a cselekvők félúton állnak az élményszerű emlékezés konkrét személyei és az objektíváló társadalomtudomány absztrakt entitásai között.

1759: „S amikor a Lengyelországban történtek s idehaza a sztálini ostobaság kettős gyutacsza forradalmat robbantott ki, s az egy történelmi ezredmásodperc – három nap alatt – szétvetette az összeomlásra érett sztálini épületet, a világnak elállt a lélegzete.”

m852: „S ha a megsértett nemzeti öntudatnak, az emberi méltóság igényének e viharos és hiteles fellobbanását és erőszakos kioltását a világ vezető hatalmai megint csak ölbe tett kézzel nézték is végig a hatalmi egyensúly megóvása érdekében – ez volt az, ami a világ népei szemében az ország becsületét visszaadta.”

Az elnök beszédei természetesen (egy kivétellel) nem történeti esszék, hanem az ünnepi megemlékezések standard modelljét követő szövegek, ahol a történeti emlékezés eszköz az aktuális morális-politikai értékek hangsúlyozásához. A beszédek hangvételét meghatározza az elnök funkciója alkotmányos pártatlansága és pártokfelettsége (amit a jobboldal, akár kormányon volt, akár ellenzéiben, végig kétségbe vont).

Az a konstrukció, amely véleményem szerint mint alapmodell szervezi az elnök beszédeit, hármas tagolásával a legkézenfekvőbb eszközt kínálja a múlt és jelen ünnepi megemlékezésszerű kapcsolásához. A beszédek azonban ezen túlmenően is taglalják a jelen gondjait, feladatait.

Az elnök funkciójából adódik, hogy elsősorban neki kell a nemzet mint politikai testület egysége felett őrködni s ezt ceremoniális aktusok alkalmából hangsúlyozni. Ezt meg is tette.

Hangsúlyozta a szociális béke és a szolidaritás megőrzésének a fontosságát.

a009: „Nagyon kell vigyáznunk: Magyarországot ma komolyan fenyegeti, hogy ismét – ha nem is a hárommillió koldus, de a hárommillió szegény ember – országává lesz!”¹⁵

A politikai egyenlőségértékeket képviselte.

bo41: „A királynak – a legjobb királynak is – csak alattvalói vannak: a köztársaságnak – a szabad emberek társult közösségének – csak polgárai, akik egyként felelnek a hazai üdvéért s kik jogaik – polgári és emberi jogaik – tudatában, bátran kezükbe veszik önön sorsuk intézését, ...”

Kiemelte a minimális politikai egyetértés szükségességét, amely a nemzet mint alapvető politikai egység fennmaradásnak feltétele.

a022: „Ma mindenekeelőtt társadalmi békességre szorulunk, a köz javáért folytatott ke-

mény és nyílt elvi vitákra, a régi sebek tőlünk telhető begyógyítására, de semmiképp sem arra, hogy újabb sebeket üssünk.”¹⁶

Az állampolgári egyenlőség és szolidaritás a nemzeti közösség boldogulásának feltétele.

h536: demokratikus rendünk „[k]iforr, mert ez a társadalom érett és erős, s ami még fontosabb, mindinkább tudatára ébred az erejének, tehát képes rá, hogy érdekeinek hangot adjon, érvényt szerezzen, s ugyanakkor tanújelét adja az állami gondoskodás híján elesettek iránti segítőkézségének, együttérzésének.”

Sajátos és Magyarország és a szomszéd országok kapcsolatának kényessége ismeretében érthető vonása a beszédeknek, hogy az elnök többször említi a hazai nemzetiségekkel való egyetértés megteremtését.

e198: „E nemzeti és etnikai kisebbségeknek ugyanazokat a jogokat kell biztosítanunk, mint amelyeket a határainkon kívül kisebbségben élő magyaroknak megkövetelünk.”¹⁷

A rendszerváltás utáni súlyos gazdasági és szociális válságban sajátos értéket kap a realitások, a „kegyetlen valóság” (k717) belátásának a hangsúlyozása. Ami máskor általános okossági szabály, az elemi és mindennapi józanság követelménye, az az adott kontextusban a nemzeti szolidaritást megalapozó értékke válik. Hiszen csakis a nemzet tagjainak realitásérzéke teszi képessé a politikai közösséget arra, hogy a „nehéz időkben” is megőrizze egységét, képes legyen anyagi és morális áldozatokra, ne szakadjon szét szenvedélyesen politizáló, de fantazmagóriákat kergető pártokra. Ez az érvrendszer tartósan jelen volt a mindenkori kormányok kommunikációjában, s az elnök is megtette a magáét beszédeiben. A realitásérzék a magyar történeti-politikai gondolkodás fő sémája szerint Szent István fő erénye volt, az elnök beszédeiben is elsősorban az ő alakja kapcsán jelent meg.

e194-195: „És mivel a helyzeteknek megvan a maguk rokonsága, minta lehet számunkra a Szent István-i gondolkodás. Mindenekelőtt az európai realitások felmérésében és önmagunk helyének, súlyának, szerepének és lehetőségeinek megítélésében.”¹⁸

Elsősorban az 1956-os megemlékezés kapcsán kellett kitérnie arra, hogy 1956 meghirdetett céljai és a rendszerváltás tényleges céljai jelentékeny mértékben eltértek egymástól, noha a rendszerváltás politikai erői tudatosan nyúltak vissza 1956-hoz mint legitimációs forráshoz.¹⁹

Az elnöki beszédek nem mindig voltak szó szoros értelmében pártatlanok, így 1994 márciusában sem (G), amikor a sajtószabadság értékeit emelve ki az ünnep üzenetei közül (erre 1848 ismeretében minden alapja megvolt) gyakorlatilag a tömegkommunikáció feletti ellenőrzés megszerzésére törekvő kormányzattal szemben érvelt, s 1995 márciusában sem (J), amikor hosszú történeti értekezéssel került ki, hogy szólnia kelljen az időközben kicserélődött kormány népszerűtlen intézkedéseiről.

Nem kétséges, hogy az elnök történeti eszmefuttatásai és morális-politikai üzenetei politikai és történetírói közhelyek gyűjteményei. Ünnepi beszédekről lévén szó, ez természetes. Megemlíteni azért kell, mert tisztázni kell, mi volt hosszadalmas bemutatásuk célja. Fontosnak tartom annak kiemelését, hogy a beszédek két elkülöníthető rétege, a történeti emlékezés és a jelenre vonatkozó morális-politikai lecke *együtt* sajátos konfigurációt alkot.²⁰ Az elnök beszédei történeties konstrukciójával foglalja keretbe az állampolgári értékekre és a nemzeti közösség mibenlétére vonatkozó fejtegetéseit. A történetben a nemzet vagy a nép kollektív szubjektum, amelynek sorsa van, és pedig a dicső múlttól a szenvedéseken, megpróbáltatásokon, „pokoljáráson” keresztül a jelenbeli vagy a jövőbeli felemelkedéshez vezető sors. A nemzeti sors képzele feltételezi, hogy a nemzet nem az egyének által

alkotott közösség, hanem egyénfeletti önálló létezéssel bír, *sorsközösség* abban az értelemben, ahogy az európai romantikában ez az eszmény megfogalmazódott. Ezzel szemben a jelenbeli nemzeti közösség eszménye az elnök beszédeiben egyértelműen szuverén egyének által alkotott, szolidáris és racionális mérlegelésre támaszkodó, lemondásra is, vágyait a realitáshoz alkalmazni képes demokratikus közösségként jelenik meg – vagyis *szereződéses közösség* abban az értelemben, ahogy ez a nyugatias, rousseauista hagyományban megfogalmazódott. Következetlen lenne az elnök, amikor egyszerre gondolkozik „kultúrnemzeti” és „államnemzeti” kategóriákban? Inkább úgy gondolom, hogy ezek a kategóriák alkalmatlanok a nemzeti identitás típusainak leírására. Az elnök identitáskonstrukciója plauzibilis, logikus, működőképes (vagyis meggyőző és szélesen használható diskurzusok előállítására képes). Mint minden kompetens magyar olvasó elsőre felismeri, ez a konstrukció nem az elnök találmánya, hanem a magyar liberalizmus nemzetfelfogásának modernizált változata.

2.

Azt a tágabb kontextust, amelybe a magyar politikai beszéd a hazai folyamatokat elhelyezi, a sokféleképpen használatos „Európa” szimbólum jelzi – a rendszerváltás óta kiváltképp, de nemcsak azóta.²¹ E dolgozat nem azt kívánja igazolni, hogy a magyar nemzeti identitásnak az akárhogyan is felfogott „Európa-hoz” való viszony lényeges alkotórésze, mert ez köztudott és tudományosan is megfelelően alátámasztott tény. Minthogy azonban az „Európa” szimbólum annyiféle módon használtatik, nem lesz tanulságok nélkül, ha megvizsgáljuk, hogyan használja az elnök az „Európa-szavakat”.

Sokszor vagy ritkán említetik Európa az ünnepi beszédekben?²² Az elnök 13 elemzett beszédéből három (B, C, G) nem említi sem „Európát”, sem „Európa” szinonímáit (ez első sorban a „Nyugat”). Másutt viszont „Európa” hangsúlyos helyet foglal el, és az érvelésben centrális szerepet játszik. (3. táblázat)

3. táblázat

Az „Európa” szavak gyakorisága ünnepenként az elnök beszédeiben

Ünnep	Beszédek száma	Az ünnepi beszédek mondatainak száma	„Európa-szavak” száma	„Európa-szavak” száma/beszéd	„Európa-szavak” száma/mondat
március 15.	3	243	3	1	0,01
augusztus 20.	6	451	67	11,2	0,15
október 23.	4	238	14	3,5	0,06
összesen	13	928	84	6,5	0,09

Az elnök különböző alkalmakkor mondott beszédeiben nagyon eltérő mértékben hivatkozott Európára, a szó számos nagyon eltérő jelentését most együtt kezelve. Ezek az eltérések azonban nem az elnök személyes értékeit tükrözik. Ez világosan látszik, ha az elnök beszédeiben megfigyelhető gyakoriságokat összehasonlítjuk a napilapok 1995 és 1997 közötti ünnepi számaiban megfigyelhető gyakoriságokkal (ebben az esetben csak a cikkek és

az Európa-emlétek száma állt rendelkezésre). Külön is érdemes megnézni, hogy az elnökhöz politikai értékeiket tekintve közel álló „szociálliberális” lapokban milyen gyakorisággal fordulnak elő az „Európa-szavak”. (4. táblázat)

4. táblázat

Az Európa-emlétek előfordulása a négy országos napilapban 1995 és 1997 között

Ünnep	Összes ünnepi cikk (db)	Ünnepi cikk a szociálliberális lapokban (db)	Európa- emlétek száma	Európa- emlétek száma a szociállibe- rális lapokban	Európa- emlétes/ cikk	Európa- emlétes/ cikk a szo- ciálliberális lapokban
Márc. 15.	297	79	197	86	0,66	1,09
Aug. 20.	199	84	384	216	1,9	2,6
Okt. 23.	266	86	132	77	0,5	0,9
Összesen	762	249	713	379	0,94	1,5

Az adatok nagyon stabil és általános mintát mutatnak. Egyrészt az „Európa-szavak” nagyobb valószínűséggel fordulnak elő a szociálliberális lapokban, és még nagyobb valószínűséggel az elnök beszédeiben (de ebben az esetben nemcsak alapvetően szociálliberális beállítottságát, hanem ceremóniális funkcióit is tekintetbe kell venni). Egyébként politikai közhely az a valószínűleg a térség minden országában megfigyelhető tény, hogy a „baloldal” „európaibb” (a szó nagyon bizonytalan jelentésében), mint a konzervatív jobboldal. Érdekesebb az ünnepek eltérő és az elfogulatlan (nem magyar) szemlélő előzetes elképzeléseivel ellentétes viselkedése.

Augusztus 20. az „igazi” európai ünnep Magyarországon, noha az akkor ünnepelt esemény, az államalapítás politikai szótárából – természetesen – hiányzott ez a szó (úgy vélem – de ezt itt bizonyítani nem tudom –, hogy „Európa” az 1945 előtti ünnepekben uralkodó „kereszténység” világi szinonímájaként került használatba, olyan mértékben, ahogy az 50-es években színrevitt alkotmányünnepet lassanként az államalapítás ünnepe váltotta fel), míg 1848-ban, a „népek tavaszán” és 1956-ban maguk a szereplők is kiterjedten használták ezt a reprezentációt. Ez a tény önmagában arra mutat, hogy az „Európa” emléteknek ceremóniális funkciójuk van.

Európa említése rendkívül erősen beépül a történeti elbeszélésbe. Az Európa-emlétek megritkulnak azokban a beszédekben, amelyekben a „történeti” elem gyengébb. (5. táblázat)

5. táblázat

Összefüggés az Európa-emlétek és a „történeti” elem között

	Mondatok száma	Európa-emlétek száma
Erősen történeti beszédek (C, D, E, H, J, K, L, M, N)	723	77
Gyengén történeti beszédek (A, B, F, G)	205	7

Míg tehát az erősebben „történeti” beszédekben minden tizedik mondatban várható, hogy az elnök megemlíti Európát, ha a beszéd nem „történeti” jellegű, ez csak minden harmincadik mondatban (azaz beszédenként egyszer-kétszer) várható.²³

„Európa”, ha megjelenik, általában szervesen beépül az elbeszélésbe, az érvelésbe. Az egyik augusztus 20-i beszéd paradigmátikus formában mutatja ezt az egybeépülést. A történet már a kiindulásnál Európához kapcsolódik.

e138 „A sorskérdés ezer éve és ezer év eltelte után ugyanaz: képes-e a magyarság betago-
lódni Európába?”

Adekvát módon erre a kérdésre természetesen az augusztus 20-án ünnepelt István vá-
laszolt.

e154 „Nem egyszerűen európai magyar államot alkot, hanem évszázadokra érvényes
modellt teremt.”

István európai orientációja azonban ambivalens értéktartalmú.

e164 „Vállalja az áldozatot, mert eszmei változás, magatartásváltás nélkül idegen test
maradunk Európában.”

Ha egyfelől „Európa” követelést támaszt, amely értékvesztés (áldozat, azaz az adott
kontextusban lemondás, veszteség) nélkül nem teljesíthető, másfelől a magyarság mint kol-
lektív szubjektum sem végtelen, „büntelen”. A XVI. századi rendi gondolkodásról és annak
hosszú távú hatásáról mondja:

e182 „Ez nemcsak a kor európai szellemiségének fő irányával ellenkezett, hanem
visszalépést jelentett a Szent Istváni-i jogi gondolkodáshoz képest is.”²⁴

A jelen abban az értelemben jelent visszatérést az értékes kezdetekhez, hogy az ésszerű
belátás harmonikus kapcsolatot ígér. Minta lehet számunkra – úgymond – a Szent István-i
gondolkodás.

e195 „Mindenekelőtt az európai realitások felmérésében és önmagunk helyének, sú-
lyának, szerepének és lehetőségeinek megítélésében.”

A történet elbeszélése a fentebb már elemzett hármas struktúrát követi. Most azt kell
kiemelnünk, hogy a történetnek mindhárom, megkülönböztethető pontján, a „kezdetnél”, a
„pokoljárásban” és a „visszatérésben” is szerves része „Európa” mint minta, rokon- vagy el-
lenszenves cselekvő.

Március 15-ével kapcsolatban „Európa” inkább csak a kezdethez (1) kapcsolódik: az
ünnepelt esemény természetesen egy összeurópai esemény része.

j553 „Közel másfélszáz éve, hogy hazánk – függetlenségének kivívása, gazdaságának
korszerűsítése, társadalmának polgárosodása érdekében – megvívta a maga európai
forradalmakba ágyazott, dicsőséges forradalmát és szabadságharcát.”

„Európa” a történet kulcspontján jelenik meg, itt is főszereplő tehát, maga a történet
azonban a közkeletű történeti elbeszélés szerint a kollektív nemzeti szubjektum és a
„rosszat” megtestesítő Bécs küzdelme, ahol „Bécs” semmilyen értelemben nem kapcsoló-
dik valami „európai” értékhez.

1956 emlékeztetének az „európai” képzetekkel²⁵ való összekapcsolásában a „purgatóri-
um” és „felemelkedés” motívuma áll az előtérben. 1956 emlékének felidézése ambivalens:
az országot és népet a nagypolitika színpadán elárulták.

n899 „Ismerjük forradalmunk politikai és diplomáciai elárultatásának politikai és kato-
nai összetevőit és eredőjét: a nagyhatalmi erőegyensúly megőrzésének minden más
meggondolást megelőző szándékát.”

A „társadalom” azonban máshogy, pozitívan viselkedett.

n910: „A forradalom leverését követően élesen elvált egymástól a nyugati politika és a
nyugati közvélemény.

Ez alapozta meg a mostani felemelkedést.

n918: „Mert a világ tudatában a magyar név a szabadság és demokrácia elemi erejű igényének szinonimájává lett.”

„Európa” természetesen sok mindent jelent – nem feltétlenül és nem elsősorban egy földrajzi helyet. Az elnök beszédeiben 10 eset közül 6-ban (62%) Európa metonimikus vagy metaforikus (azaz nem szorosan helymegjelölő) értelemben szerepel.²⁶ A metonimikus vagy metaforikus használatot számos esetben nehéz elkülöníteni. Vannak esetek, amikor egyértelmű, hogy „Európa” metaforikus értelemben szerepel, pl. valamilyen (többnyire pozitív) érték megtestesítőjeként.

c080: „Annak a jövőnek, amely lehet, hogy ma nem úgy formálódik, amint azt mi, ötvenhatban elképzeltük, hiszen azóta sok fogalom – szocializmus, Európa, semleges-ség, magántulajdon – átértékelődött, s megváltozott – változik ma is – körülöttünk a világ.”

Máskor egyértelmű a fogalom metonimikus használata, többnyire a „földrész neve a nyugati fele helyett + a földrész nyugati felét alkotó országok helyett” módon.

d094: „Magyarországot épp csak hogy megcsapta a francia forradalom szele, Európa modernizációja mindaddig jószerint meg sem érintette.”

Többnyire azonban az a helyzet, hogy nem dönthető el, metaforikus vagy metonimikus értelemben használja-e a szónok az adott „Európa-kifejezést”.

e138: „A sorskérdés ezer éve és ezer év eltelte után ugyanaz: képes-e a magyarság be-tagolódni Európába?”

„Európa” használata ebben az esetben metonimikus, mert a (nyugat)-európai állam-rendszerre is utal a szónok, de metaforikus is, mert „Európa” ebben az esetben egy értékhal-mazt, politikai, gazdasági és kulturális javak összességét is jelenti. A magyar nemzeti dis-kurzusban nem szívesen fogalmazzák meg expliciten, de a szónoki kérdés értelme bizony az, hogy képes-e a magyar nemzeti közösség (végre) civilizálódni.

A metaforikus és metonimikus fogalomhasználat elkülönítésének nehézsége nem pusztán nyelvészeti-stilisztikai problémát vet fel. Az elkülönítés nehézsége nyilván abból adódik, hogy az „Európa” terminus a magyar politikai köznyelvben rendkívül erősen jelen-téstelített, nagyon erősen kapcsolódik a nemzeti identitás centrális kérdéseéhez, ezért soha-sem redukálható a szó jelentésének egyetlen aspektusára. Jobban mondva: a szónokok azért is használják gyakran az „Európa” terminust, mert a szó sokjelentésű volta lehetővé teszi, hogy ne kelljen magukat egy meghatározott értelem mellett elkötelezniük. Ezt a fentebb idézett e138 mondat emfatikusan és további kommentárt nem igénylően megfogalmazta éppúgy, mint az alatt következők is.

m827: „ősi hagyományunk, hogy első szent királyunk neve napján ünnepeljük meg né-pünk több mint egy évezredre visszanyúló történelmének fordulópontját, európai álla-miságának születésnapját.”

m831: „Majd bölcs királyok sora tette az új otthonra lelt magyar nemzet s a vele együtt élő többi nép hazáját tekintélyes s a hagyományaival, kultúrájával egész Európát gaz-dagító birodalomná.”

Mindedig a közismert tények bemutatására szorítkoztunk. Az elnök beszédeinek elemzése azonban egy talán kevésbé közhelyszerű következtetést is megenged. Feltűnően nagy (84-ből 39, azaz csaknem a fele) ugyanis azoknak az Európa- említéseknek a száma, amelyek értékszempontból erősen ambivalens környezetben jelennek meg.

A beszédek – mint említettem – a magyar nemzeti identitás centrális elemeként jelenítik meg az Európához való tartozást, az Európához való csatlakozást (a fogalom említett

sokszínű értelmében). Ez a csatlakozás ugyanakkor az elnök beszédeiben több esetben kényszert jelent.

e140: „A X. század magyarjának legjelentősebb felismerése az volt, hogy kénytelen elfogadni az európai rendet, ha nem akar a többi keleti nép sorsára jutva nyomtalanul fel szívódni a történelemben.”²⁷

Az egyébként pozitívan értékelt csatlakozás alternatívája ebben az esetben a (nemzeti értelemben vett) pusztulás, ami az európai csatlakozást implicite kisebbik rosszként definiálja. A X. századba visszavetített nemzeti közösség speciális és nagyra értékelt erénye a reális helyzetfelmérés és a körülményekhez való alkalmazkodás, tehát egy járulékos erkölcsi érték. Minthogy így a csatlakozás parancsa a belátásból, az okosságból következik, nem von magával egyértelmű azonosulást.

Ez a motívum annyira jelen van az elnök Szent István-képében, hogy a súlyos gazdasági megszorító intézkedések utáni, 1995. augusztusi beszédének a metaforikus „A gazdaság Lech mezején” címet adta. A párhuzam, minthogy a Lech mezei csatához a magyar történelmi emlékezetben negatív képzetek kötődnek, veszedelmes: ezek szerint a „győztes Nyugathoz” (k680) való alkalmazkodás egy vereség kényszerű következménye s nem egy önmagában értékes modell elfogadása.

k665-666, 668-670: „Számunkra Lech mezején bizonyult be egyértelműen, hogy a Nyugat is bezárult előttünk. Hogy a szűkebb térség népeivel köt össze minket sorsközösség, de ha meg akarjuk őrizni önmagunkat alkalmazkodnunk kell a tágabb környezetünkhöz is. ... Végrehajtvá történelmünk sorsdöntő s mindmáig legmélyebbre ható »modernizációját«. Ne áltassuk magunkat: kegyetlen áron. Önazonosságunk sok-sok építőkövét adtuk oda érte.”

A fő tanulság természetesen az elnök számára is az, hogy az Európához való alkalmazkodás egészében pozitív mérleggel járt, de mindenesetre érdekeltvű alkalmazkodást és nem öntörvényű értékelvű cselekvést jelentett.

e156-157: „Szent István a tájékozódás, a beilleszkedés és az elhatárolódás hármasságára épít. Napjainkban is tanulságos, hogy miként törekszik a pontos, már-már egzakt tájékozódásra, az európai és a szűkebb környezet erőviszonyainak felmérésére, megítélésére.”²⁸

Magyarország és Európa viszonya az érdekezésszerűságon alapul.

h520-521: „A politikát önérték, a gazdaságot a haszon (tegyük fel: jó esetben a közös haszon) igazgatja. Jövőnket hát nem Európa – vagy a világ – hálájára, hanem Európa, s benne Magyarország közös érdekére kell alapoznunk.”²⁹

Az alkalmazkodás értelemszerűen veszteséggel jár.

e164: „Vállalja az áldozatot [Szent István], mert eszmei változás, magatartásváltás nélkül idegen test maradunk Európában.”

Az „európai kötődés” olykor „könyörtelen leszámolást” követel meg a fennmaradást veszélyeztető örökséggel. (h465)³⁰ Az európai csatlakozás nehéz és fáradságos folyamat.

f292-293: „Van valóságos parlamentünk, s elindultunk az egyetlen elképzelhető úton amely nyugatra, a piacgazdaságon át az Egyesült Európa felé vezet. Ez az út keskeny és göröngyös.”

A kényszerből való, az okosság parancsának engedelmeskedő alkalmazkodás az „európai” adottságokhoz mégiscsak a valamilyen szempontból magasabb értékminőséget képviselő intézményekhez való illeszkedést jelenti. A magyarság európai elhelyezkedése azonban bőven hordoz erősen negatív mozzanatokat. Ez a tragikus „közép-európai sors” (e190), amelynek az összeurópai relevanciáját a korlátozó jelző csökkenti.

Európa azonban nemcsak az az adottság, amelyhez alkalmazkodni kell (ennyiben az európaiság levezetett érték), hanem olykor a magyar nemzeti sztereotípiákban Európa olyan cselekvőként jelenik meg, aki a magyarsággal szemben erkölcsileg kétes értékű tetteket követett el: hálátlan volt, elfeledkezett rólunk stb. Az elnök ezt a sztereotípiát ismerteti és cáfolja, de ezzel a „hálátlan Európa” mozzanatot mégiscsak bevezeti a diskurzusba.

h514: „Fölösleges terheink – tévhiteink – egyike, hogy Európa – vagy a világ – hálával tartozik nekünk, mert önmagunk védelmében a tatárjárástól 1956-on át a kommunista diktatúra lebontásáig, a közép-kelet-európai földindulás kiváltásáig nemcsak a magunk ügyét szolgáltuk és mozdítottuk elő, hanem Európa egészének érdekét is.”

Európa „idegen és ellenséges” volt (k677), és a II. világháború után is Magyarország „Európából kitaszított” ország maradt (1739), ahol az alkalmazott ige a belül levőkre utal, s nem a keleti nagyhatalomra (amely egyszerűen csak megszáll). A beszéd (L), amelyben az utóbbi utalás található, 1956 negyvenedik évfordulóján hangzott el, s három stratégiai ponton is az „európai”, nyugati világnak címzett szemrehányást tartalmaz: egyrészt felemlíti, hogy 1945 után a „győztesek”, a „világ”, a „jóakarók” valójában leírták, a kommunizmussal azonosították Magyarországot, majd 1956-ban meglepte őket a nép felkelése, végül a néven nem nevezett SZER megpróbálta a népet szembeállítani vezetőjével, Nagy Imrével. Ebben a történetben tehát a „Nyugat” következetesen cserbenhagy és felelőtlen, a magyar felkelő nép pedig az erkölcsileg magasabbrendű áldozat szerepében jelenik meg.

Hasznosan kiegészítheti a képet, ha megnézzük, hogy az elnök beszédeiben milyen arányban szerepel „Európa” és a „magyarság” cselekvőként³¹, s cselekvésükkel mennyiben kapcsolódnak össze pozitív értékhangsúlyok.³² Nem csoda, hogy a nemzeti ünnepi diskurzusban a „saját oldal” pozitív fényben jelenik meg. Figyelemreméltó azonban, hogy egy meglehetősen „áteuropaizált” diskurzusban „Európa” inkább (pozitív) cselekvések elszenvedője, s ha maga cselekszik, az erősen ambivalens. (6. táblázat)

6. táblázat

Európa és a „magyarság” cselekvése (többszörös besorolás megengedett)

Cselekvő	Összesen	A cselekvés pozitív	A cselekvés negatív	Ambivalens vagy besorolhatatlan
Nincs cselekvő	867			
„Európa” cselekszik	17	9	5	3
„magyarok” cselekszenek	50	46	3	1

„Európa” tehát, bármennyire is centrális elemét képezi a közkeletű magyar identitáskonstrukcióknak, ezekben ambivalens szerepet tölt be. Ahogy az elnök beszédében láthatuk, az „európai csatlakozás” mindig pozitív értéket jelent, de a peremen mindig kísérik negatív konnotációk. A magyar identitásban régtől jelen van az a gondolat, hogy valamiből kimaradt a magyarság, vagy kihagyták, hogy „mások” nem tettek meg mindent a befogadásáért. „Európa” tehát legalább négyféle dolgot jelent: magasrendű politikai-morális értéket megtestesítő tárgy, hálátlan partner, olyan partner, „akinek” a kedvéért „mi” áldozatot hozunk (amit értelemszerűen azoknak kellene méltatni, akikért az áldozatot meghozzuk) és olyan partner, „akivel” közös érdekeink vannak. Kérdés, hogy amikor a NATO-csatlakozás kérdése bekerült a politikai diskurzusba, az „Európa-reprezentáció” melyik eleme volt az argumentációban jobban mozgósítható.

3.

A NATO-csatlakozással kapcsolatos, az elnöki beszédekben szereplő érvek és diszkurzuslemek bemutatása nem kíván sok helyet, hiszen az elnök összesen két beszédében, 1997. augusztus 20-án és október 23-án tér ki explicit módon a NATO-csatlakozás kérdésére. Ennek megfelelően a NATO-emplítések száma alacsony (összesen 8). Ezenkívül egyszer, 1990-ben (C) implicit formában utal a NATO-csatlakozásra (amikor a semlegesség értelmének megváltozásáról beszél). E tény önmagában is figyelemreméltó, hiszen tudjuk ugyanakkor, hogy a NATO-csatlakozás kérdése 1989 óta a politikai tennivalók listáján szerepelt, mindegyik kormányzat elkötelezte magát mellette. A NATO-val kapcsolatos hírek gyakran szerepeltek a tömegkommunikációban.³³ Várható és logikus lett volna, hogy az elnök a NATO-csatlakozás kérdését az aktuális nemzeti problémák közé sorolja, és kapcsolatba hozza a nemzeti ünnepi megemlékezéssel. Ez annál is inkább logikus lett volna, mert egyfelől a politikai gyakorlatban és beszédben a NATO-csatlakozás kérdése és az európai integráció kérdése összekapcsolódott, márpedig az elnök igencsak nagy figyelmet szentelt az Európa-problémának. Logikus lett volna az összekapcsolás azért is, mert mindhárom ünnep erősen „nyugati” tematikájú volt (mindhárom eset interpretálható úgy, hogy a magyarság a „nyugati” világhoz kívánt csatlakozni, amit 1848-ban és 1956-ban erőszakosan megakadályozott egy „keleti” nagyhatalom). Az augusztus 20-i és március 15-i ünnepek „nyugatiassága” éppen elég gondot okozott ezért az államszocialista korszak ünneptervezőinek (október 23. természetesen tiltott volt).

A NATO „elhanyagolása” nem az elnök személyes választásának az eredménye. A napilapok ünnepi számainak vizsgálata hasonló eredményt hozott.³⁴ Úgy tűnik, hogy az ünnepek „színreviteléért” felelősek kerülnek a NATO-csatlakozás kapcsolatba hozását a nagyra értékelt nemzeti szimbólumkészlettel. A NATO ebben az értelemben a profán világhoz tartozik. Ezt az értelmezést a további elemzés is alátámasztja.

Az említések viszonylagos ritkaságánál érdekesebb az az argumentációs összefüggés, amelyben a NATO-emplítések az elnöki beszédekben előkerülnek. Az augusztusi beszédben a NATO-csatlakozás témáját az elnök közvetlenül kapcsolja 1956 rövid felidézéséhez és a rendszerváltásra való utaláshoz. A változás következtében Magyarország megszűnt „Európa páriája lenni” (m855), „népe bátorságának és bölcsességének hála múltjait sorra levetkezve –visszalépett – vagy inkább ismét elérkezett – a Szent István-i kiindulóponttra” (m858). Ez a fentebb már elemzett történelmi beteljesedés, az európai csatlakozás. Ehhez a témához kapcsolódik a NATO-csatlakozás kérdése. Az elnök megemlíti, hogy Magyarországot meghívták a NATO-ba. Az esemény örvendetes, mert (legalábbis így lehet az érvet érteni) ezzel megszűnik Magyarország magáramaradottsága.

m863: „Egy kispénzű, szinte védhetetlenül nyitott kis ország számára amely hét országgal határos, s amely csöppet sem vágyik Európa végvárának szerepére, sőt azt szeretné, ha valamennyi szomszédja ugyanazon a biztonságon osztoznék, mint ő, eszményibb önkéntes szövetséget elképzelni sem lehet.”

Az érv nem tökéletes, mert a csatlakozással Magyarország abban az értelemben végvárrá válik, hogy a szövetség keleti peremén fog elhelyezkedni. Ezt természetesen mindenki tudja, ezért az elnök megemlíti a NATO és Oroszország közti kooperáció tényét, amely éppúgy lehetne a csatlakozással szembeni ellenérv is. Ez az egyetlen argumentatív összefüggés, amelyben a NATO csatlakozással kapcsolatos világpolitikai kontextus, az 1989 utá-

ni európai hatalmi átrendeződés a NATO-ról való ünnepi beszédbe bekerül, és pedig, mint látjuk, oly módon, hogy a situációt (Oroszország és a NATO közötti viszonyt) megemlítve az elnök annak rögtön utopisztikus-megszépítő értelmezését adja.

m864: „Már csak azért sem [veszedelmes a csatlakozás], mert ez a szövetség aggályos gonddal igyekszik kimunkálni a békességet és együttműködést egykori fegyvertársával, majd vetélytársával, Oroszországgal, amely az Észak-atlanti Szövetségnek és az Európai Uniónak ma szintoly fontos gazdasági és politikai partnere, mint Magyarországnak.”

Ezt követi a súlyosabb érv: a NATO-csatlakozás alternatívája a semlegesség, az pedig sokba kerül.

m867-869: „Állig felfegyverkezni a gazdagok kiváltsága. Mert igencsak drága dolog. Nem nekünk találták ki.”

Az érv egy olyan nemzetképet, a „kis nemzet” képét idézi fel, amely egyébként az elnök történetkonstrukcióiban nem szerepel, noha a magyar történeti köztudatból nem hiányzik. (A „kis nemzet” képzet nem azonos az „áldozat nemzet” képzetével. Ez utóbbi abból indul ki, hogy a nemzet jogtalanul vagy hibáihoz képest aránytalanul, tehát igazságtalanul szenved, az előző abból, hogy gyengesége miatt eleve csekélyebb igényekkel léphet fel.)

Az 1997. október 23-i emlékbeszéd is közvetlenül a semlegesség kérdéséhez kapcsolódik.³⁵ 1956-ban az egyik alapvető követelés a semlegesség volt, az elnöknek tehát ezzel a történeti legitimitációval bíró követeléssel szemben kell érvelnie. A beszédben, amely az előző alkalomhoz képest terjedelmesebben foglalkozik a NATO-csatlakozás kérdésével, két különböző és önmagában is megálló érvet találhatunk.

Az elnök először arra utal, hogy a semlegesség gyakorlatilag is megvalósíthatatlan és célszerűtlen. Az volt 1956-ban is.

n936-7: „De ezt a [Nagy Imre által deklarált] semleges státust egyik nagyhatalom sem erősítette meg. Márpedig semlegesnek lenni két ellenfél között, amelyben mindkettő sokkal erősebb, mint ő, ma csak a kettejük jóváhagyásával képes valaki. Mert máskülönben valamelyikük »segítsége« nélkül képtelen megvédeni magát.”

A mai helyzet természetesen egészen más:

n938-9: „A világ ma katonailag egypólusú. S ennek az egypólusú világnak a meghatározó ereje az Észak-atlanti Szövetség egyesült hadserege.”

Logikailag, ha a „két ellenfél” érvet úgy interpretáljuk, hogy a semlegesség akkor és csak akkor lehetetlen, ha a két ellenfél közül legalább az egyik nem egyezik bele, a helyzet megváltozásából az következne, hogy ma a semlegesség lehetséges. Az elnök nem ehhez a következtetéshez akar eljutni, ezért hallgatólagosan a célszerűtlenségi érvre tér át. A célszerűtlenségi érvet támogatja a NATO békefenntartó szerepére való utalás.

n943: „Két gyilkos világháború után, amely a világot kis híján a pusztulás szélére sodorta, az Észak-atlanti Szövetség célja a világ – mindenekelőtt Európa – békéjének védelme.”

Ezt egészíti ki a már az előző beszédből is ismert gazdaságossági érv, azzal kiegészítve, hogy a katonai szövetséghez való csatlakozás egyben a későbbi véráldozattól is megkíméli az országot (az érv önmagában ellentmondásos, a békefenntartói érveléssel együtt lehetne plauzibilis, ha a történeti példa kicsit szerencsésebb lenne: a felsorolt szenvedések éppen nem a semlegességi státust megőrző Magyarországot sújtották).

n953-4: „Ha e tagság költségvonzatát latolgatja valaki, arra kérem, elsősorban ne a beszerzendő fegyverek árát vegye számításba – bár az is alig egyharmada, mint amennyit

semleges státus mellett kéne fegyverkezésre fordítania, s ráadásul annak a leghalványabb reménye nélkül, hogy képes volna magát fegyverrel megvédeni –, hanem azt, hogy hány katonát veszített a Magyar Honvédség a második világháború idején a Don-kanyarban. Ha a NATO betölti békefenntartó feladatát – természetesen a mi honvédeinkkel együtt –, a magyar népnek nem kell jövődőlő hadiözvegyek, hadiárvák, hadirokkantak, vakok és bénák tömegével számolnia.”

Az elnök három fő, „profán” érve a NATO csatlakozás mellett (a semlegesség lehetetlensége, célszerűtlensége és gazdaságtalansága) csak lazán kapcsolódik egymáshoz, az ünnepi megemlékezések gerincét alkotó történeti indítású identitáskonstrukciókhoz pedig szinte sehogy. A NATO-téma – szemben az „Európa-témával” – nem épül be szervesen a történeti elbeszélésbe.

A tényleges politikai gyakorlatban feltehetően elsődleges stratégiai megfontolásokat az elnök alig építi be az érvelésbe. Ez ahhoz vezet, hogy a sajátos „gazdaságossági” – a beszédek elhangzása óta részben elértéktelenedett – érv válik a leghangsúlyosabbá. Láttuk, hogy az érdekmózzanatok kiemelése az Európa-képzet taglalásából sem hiányzott. Magyarországnak egyaránt „érdeke” a csatlakozás Európához és a NATO-hoz. Csakhogy míg az „Európa-diskurzusban” ez az érdek egy a nemzeti identitáskonstrukciókban centrális mozzanathoz kapcsolódik, addig a „NATO-diskurzusban” ez egyetlen ponton jelenik meg, gyengén: az 1956-os semlegességi gondolathoz való negatív kapcsolaton keresztül.

Az előbbieket összefoglalva úgy tűnik, hogy az elnöknek az inkább a liberális-baloldali gondolatkincshez kapcsolódó beszédeiben az Európa-gondolat erősen kötődik a nemzeti identitást konstruáló diskurzusba, a NATO-csatlakozás kérdése viszont nem kapcsolódik össze identitáskérdésekkel,³⁶ végső soron sem pozitívan, sem negatívan nem integrálódik bele az identitást konstruáló szakrális diskurzusba.

JEGYZETEK

¹ Warner, W. Lloyd 1959: *The Living and the Dead. A Study of the Symbolic Life of Americans*, New Haven: Yale University Press

² Ozouf, Mona 1976: *La fête révolutionnaire 1789–1799*, Paris: Gallimard

³ Ld. Ozouf 205 sk., különösen 225 sk.l.

⁴ Talán ennek az összekapcsolásnak a funkcionális jelentősége az, ami megkülönbözteti a laikus nemzeti ünnepet a kifejezetten vallásitól. A vallási rítus (a durkheimista elemzés szerint: Émile Durkheim: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris: Presses Universitaires de France (7. kiadás), 1985; Mauss, Marcel és H. Hubert 1899: *Essai sur la nature et la fonction du sacrifice*, újra kiadva: Marcel Mauss: *Oeuvres. I. Les fonctions sociales du sacré*, Paris: Les Éditions de Minuit, 1969, 193–307) megkívánja, hogy a hívő belépjen a szakrális térbe és időbe, hogy profán lényből időlegesen maga is szentté váljon, a nemzeti ünnep rítusa viszont azt eredményezi, hogy a szakrális hagyomány és szimbólumkészlet kapcsolatba kerül az imaginárius (és a résztvevők/szemlélők által reprezentált/konstruált) nemzeti/politikai közösséggel.

⁵ Ld. Némédi Dénes: Március 15. Az ünnep és sajtója, in: Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*, Budapest: Scientia Humana, 1997, 239–261.l. és Némédi Dénes: Egy sajátos politikai rítus: a nemzeti ünnepek a napilapokban (kézirat). A március 15-i ünnep történetéhez ld. Gyarmati György: *Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünnepelésének történetéből*, Budapest: Paginarum, 1998 és Gerő András: *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*, Budapest: Új Mandátum, 1998; augusztus 20. történetéhez: Gyarmati György: *A nemzetudat-hasadás ünnepi koreográfiája. Augusztus 20. fél évszázada, Mozdó Világ*, 1995, 8.sz. 87–99.l.

⁶ „...das öffentliche Herausstellen von Inhalten historischen Bewußtseins...” (Ruth Wodak et al.: *Die Sprachen der Vergangenheiten*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1994, 11.1.; v.ö. Ruth Wodak et al.: *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1998, 165 sk.1.)

⁷ A beszédek forrása: Göncz Árpád: *Sodrásban. Válogatott beszédek*, Budapest: Európa, 1998, 84–110., 114–128., 135–146., 155–172.1.

A következő beszédekről van szó, ünnepekénti csoportosításban:

A beszéd elhangzásának dátuma	A beszéd hossza (a beszédet alkotó mondatok száma)	A beszéd betűjele
Március 15-i beszédek	Összesen: 243 (átlag 81)	
1992	46	D
1994	98	G
1995	99	J
Augusztus 20-i beszédek	Összesen: 451 (átlag 75.2)	
1990	27	A
1990	33	B
1992	144	E
1993	102	H
1995	78	K
1997	67	M
Október 23-i beszédek	Összesen: 234 (átlag 58.5)	
1992 (az elnököt jobboldali csoportok kifütyülték, így a beszéd nem hangzott el)	47	F
1990	24	C
1996	94	L
1997	69	N

A beszédek mondatokban mért hosszát természetesen megnöveli, hogy az elnök erősen hajlik elliptikus mondatok alkotására, mondanója oly módon való hangsúlyozására, hogy azt rövid, szünetekkel erősen tagolt egységekben adja elő. Az időben legközelebbi eseményre való emlékezés átlagban rövidebb, noha annak a szónok személyes résztvevoje volt. Ez talán azzal függ össze, hogy a másik két esemény szer-tartásrendje jól kidolgozott, több kész formulát nyújt, mint a viszonylag friss és a rendszerváltozás ellenére még nem teljesen legitimált ünnepé.

A beszédek hossza évenként:

Év	Beszédek száma	Összes mondat	Átlagos hossz
1990	3	84	28
1992	2	237	118.5
1993	1	102	102
1994	1	98	98
1995	2	177	88.5
1996	1	94	94
1997	2	136	68

Egyedül az elnök első hivatali éve válik el a többitől, rendkívül rövid beszédeivel.

A továbbiakban az elnök beszédeire a beszéd betűjelével (l. a fenti táblázatban) és a mondat sorszámával hivatkozom (technikai okokból a sorszámozás nem folyamatos).

⁸ Ebben az (időrendben második) beszédben is jelen volt a történelem (a szónokkal szemben levő István-szoborra való retorikus rámutatás képében), de itt a szónok az ünnep – történetiségtől független – morális-politikai elemeit állította előtérbe – az ünnep csak a beszéd ürügye volt (ez az ünnepi disklurzus-konstrukció másik, a párhuzamosan vizsgált sajtóanyagból jól dokumentálható modellje).

⁹ Az elnök tehát egyértelműen – a „komoly” napilapokhoz hasonlóan – a posztmodern feltevések szerint eltűnőben levő „nagy narratívát” alkalmazza.

¹⁰ Ahogy azt a jelen vizsgálattal párhuzamosan az országos napilapok három (1995, 1996, 1997) évfolyamán elvégzett kutatás is mutatta, több újságcikk is ezzel a retorikai modellel élve emlékezett meg az ünnepről. L. Némedi: Március 15. és Egy sajátos politikai rítus.

¹¹ 3 augusztus 20., 2 október 23., 1. március 15. alkalmából.

¹² A beszéd 1995. március 15-én hangzott el, két nappal azután, hogy az elnök rokonszenvét élvező kormány kemény gazdasági megszorító intézkedéseket hozott – feltehetőleg ez a körülmény is magyarázza a beszéd extrém módon historizáló jellegét.

¹³ Tájékoztatásul az alábbi táblázatban bemutatom az 1995–97 periódus négy országos napilap ünnepi cikkeinek durva tematikus megoszlását.

Ünnep	történeti téma jelen van	egyáltalán nincs történeti téma
márc. 15.	209	88
aug. 20.	111	88
okt. 23.	196	70
összesen	516	246

¹⁴ A narratív mondatok viszonylag kisebb súlyát az 1956-os megemlékezésben bizonyára az elnök helyzete és az esemény közelsége indokolja. Az elnök többször többes szám első személyben beszél, tehát magát (helyesen) résztvevőként definiálja, akinek értelemszerűen nem kell elmesélnie a történeteket, elég csak utalni rájuk. Ugyanezt eredményezi az esemény viszonylagos közelsége, az idősebbekben még eleven emlékezete, amelyet elegendő megszólítani.

¹⁵ Első két, 1990. augusztusi beszédében (A, B) ez a téma előtérben állt, s ezekben erős megfogalmazásoktól sem riadt vissza: c083: „Az ellenség ma a szegénység réme, a létbizonytalanság – ne egymásból faragjunk hát ellenséget.” k699–700: „Ám nagyon meg kell gondolnunk, hogy mit és hogyan bontsunk. Nehogy védtelenek hajlékát takarítsuk el buldózerrel.”

¹⁶ 1848 kapcsán is ez a tanulság: d123: „Megtanultuk-e, hogy csak az összefogás, a megértés szándéka visz előre?” g436: „És fogadjuk el, hogy mi magyarok mind magyarok vagyunk, s hogy a magyar lobogó úgy szép, ahogy van: piros-fehér-zölden – nem érdemes se Sztálin-vörössel, se úri-fehérral se nyilas-zölddel fölváltanunk.” h513: „Összefogásra ítéltettünk.”

¹⁷ Ui. k689–691

¹⁸ 1995. augusztusi (tehát a márciusi szükségintézkedések megemésztését követő) beszédét (K) teljes mértékben ennek a témának szentelte. De másutt is: e246: „Az élő magyar hagyomány, az értéket hordozó múlt egy részéről is kénytelen-kelletlen le kell mondanunk.” f306–307: „De csak úgy tudunk szembenézni vele, ha önmagunkkal is szembenézünk. Ha hideg fejjel végiggondoljuk, hogy milyen értékeket kell óvnunk mint a szemünk fényét, mirol kell lemondanunk, s mit nyerünk vele.” k694: „A Szent István-i időkkal ellentétben, ma nem a megmaradás kényszere, hanem a lemaradás veszélye készítet rá, hogy ezt az utat ne vágyálmokra, hanem napjaink szilárd és parancsoló erejű valóságára alapozzuk.” m885: „Most úgy állunk itt, mint annak idején Szent István magyarjai: egy újonnan megnyílt és jószerint ismeretlen, talán keskeny és rögös út elején, amin végig kell mennünk.” A realitásérzék a lehetetlenről való lemondást is jelentheti, de az önértékek számbavételét is: h506: önálló arculatunk megőrzéséhez „...gőg és túlzott önértékelés nélkül de történelmi teljesítményeinket, önmagunk értékét alá nem becslve kell fölmérni a helyzetünket és lehetőségeinket.” Az utólagos bölcsesség azt mondatja, hogy 1993-ban ez a beszéd a kelletténél optimistábbra sikeredett, s ennyiben nem teljesen a nagyra értékelt realitásérzék irányította. Ez az ünnepi beszédek sorsa.

¹⁹ c080: „Annak a jövőnek, amely lehet, hogy ma nem úgy formálódik, amint azt mi, ötvenhatban elképzeltük, hiszen azóta sok fogalom – szocializmus, Európa, semlegesség, magántulajdon – átértékelődött, s megváltozott – változik ma is – körülöttünk a világ.” Az elnök személyesen inkább szociálliberális meggyőződésű, ezért ez a probléma számára személyesen fontosabb volt, mint a jobboldal képviselői számára; többször vissza is tért rá. (f302, f318, n960)

²⁰ Pontosan arra gondolok, amit Lévi-Strauss páratlanul világosan fogalmazott meg több mint 40 esztendeje, amikor a mítoszok és a politikai ideológiák strukturális hasonlóságáról beszélt: „Or, que fait l'historien quand il évoque la Révolution française? Il se réfère à une suite d'événements passés, dont les conséquences lointaines se font sans doute encore sentir à travers toute une série, non réversible, d'événements intermédiaires. Mais, pour l'homme politique et pour ceux qui l'écoulent, la Révolution française est une réalité d'un autre ordre; séquence d'événements passés, mais aussi schème doué d'une efficacité permanente, permettant d'interpréter la structure sociale de la France actuelle, les antagonismes qui s'y manifestent et d'entrevoir les linéaments de l'évolution future.” Claude Lévi-Strauss: *La structure des mythes*, in: *Anthropologie structurale*, Paris: Plon, 1974, 235–265, az idézet: 239.

²¹ L.d. *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon, I–II.*, Budapest, Magvető 1986, kötet, ill. Lendvai könyve!

²² A humorista szerint túl sokszor: „...itt egy nemzeti ünnepnek agyhalálnapnak kell lennie kicsit, tehát ennek jegyében van mindig nagy politikai gurgulaverseny, kibelezett Kossuth-, Széchenyi-, Petöfi- és Haynau-idézetekkel, az *elmaradhatatlan európázással* ...” Uj Péter: A világnap, NSZ 1997. március 26.

²³ Hasonló képet kapunk a már említett sajtóelemzésben is.

	Cikkek száma	Európa-említést tartalmazó cikkek száma	Európát említő cikk/összes cikk
Történeti tárgyú cikkek	359	127	0,353
Nem történeti tárgyú cikkek	403	82	0,203

Míg a történeti tárgyú cikkeknel minden harmadiknál, a nem-történeti tárgyúaknál csak minden ötödiknél várható, hogy a cikk valamilyen formában megemlíti Európát.

²⁴ Hasonló jellegű az 1997. augusztus 20-i beszéd is. Az indítás a magyarság és Európa egysége: m832 „Majd bölcs királyok sora tette az új otthonra lelt magyar nemzet s a vele együtt élő többi nép hazáját tekintélyes s a hagyományaival, kultúrájával egész Európát gazdagító birodalom.” Ezt követi a későközépkortól (m839 „Az ország Európa peremére szorult.”) az 1950-es évekig tartó (m848: „Európa magára hagyott, erkölcsileg és politikailag baráttalan kitagadottjává lett.”) purgatórium, majd az 1956-ban

elkezdődött és a 90-es években megvalósult visszatérés Európába (m855: „Mire a hatása több lépcsőben beért, Magyarország szinte észrevétlenül szűnt meg Európa páriája lenni.”).

²⁵ Az elnök itt a szövegben a történet elbeszélése kapcsán Európa szinonímáit (Nyugat, világ – értsd: nyugati világ) használja.

²⁶ A metonimikus és metaforikus szóhasználat aránya gyakorlatilag azonos a napilapok ünnepi cikkeiben megfigyelhető aránnyal: 59%. Ugyanígy azonos a szorosan vett helymegjelölő szóhasználaton belül a Kelet- vagy Közép-Európa említések aránya (közel egyharmad: 28% az elnök, 33% a napilapok cikkeiben). Kelet-Európa a napilapok cikkeiben metaforikus/metonimikus értelemben csak egyszer fordul elő, az elnök beszédeiben egyszer sem. Ezek a tények is arra utalnak, hogy az Európa-reprezentáció esetében egy jól megformált és stabil reprezentációs készlettel van dolgunk.

²⁷ f299: „A mi forradalmunk, majd a többi közép- és kelet-európai ország forradalmi nyomán gyökeresen átalakult a minket is magába foglaló térség, az egységessé váló Európa és a világ kényszerítő valóságához és erőviszonyaihoz igazodva.” h474: „Amelyek minden bizonnyal meggyőzték őseinket, hogy nemcsak keletre nincs visszaút, de Európában sincs másutt számunkra hely mint itt – itt kell hát megkapaszkodnunk.”

²⁸ f303: „Ha be akarunk tagolódni a jövőendő egységes Európa rendjébe, alkalmazkodnunk kell hozzá.” h464: „Azt az egyértelmű, azóta többszörösen is igazolódott, s ma mindennél idősebb felismerést [fogalmazta meg Géza], hogy a magyarság csak akkor maradhat fenn, ha igazodik környezetéhez, a korabeli keresztény Európához.” h495: „Neki és nemzetének egy társadalmi és gazdasági szerkezetet tekintve már kialakult Európához kellett igazodnia, sőt – tetszik, nem tetszik – hasonulnia.”

²⁹ n872: „Igaz: alkalmazkodnunk kell Európa közös érdekeihez, s ez annyit jelent, hogy önrendelkezésünk egy részéről – cserében – önként kell lemondanunk.”

³⁰ A „könyörtelenség” az elnök Szent István-képének stabi eleme, ebben erosen különbözik a konzervatív hagyomány és sajtó „kegyes király” képtől. Az államszocialista korszak I. István-portréja is kiemelte a király eroskezeségét és kvázi-forradalmár voltát.

³¹ A cselekvést itt nagyon széles értelemben veszem. Európára vonatkozó cselekvés: betagolódni, elfogadni, felismerni, igazodik, helyét megleti, elindul, egyszerre lép, kötődik, hasonul, alkalmazkodik, balra felé, cserére felkínál, tanul, gazdagít, befogad, közös érdeket szolgál, beleszól, hátat fordít, ; „ránk” vonatkozó cselekvés: tűr, hálás, bezárja a kaput, elfeledkezik róla, kitaszít, elfordítja a tekintetét, magára hagy, vonz, integrál, partnerré tesz, meghív. Kétségtelen, bizonyos asszimmetria van „Európa” és „mi” között: „Európa” csak kollektív szubjektumként jön számításba (személyként vagy értelemszerűen európai intézményként nem), „mi” viszont személyként és intézményként is, ha cselekvésünk tárgya „Európa”.

³² A napilapok már említett vizsgálatában a részletes kvalitatív elemzésre még nem került sor, de rendelkezésre állnak adatok arról, hogy a napilapok Európát említő mondataiban a cselekvőknek tulajdonított értékek hogyan oszlanak meg.

Cselekvő	Összesen	A cselekvés pozitív	A cselekvés negatív
Nincs cselekvő	474		
„Európa” cselekszik	70	31	38
„magyarok” cselekszenek	180	149	22

Megjegyzés: többszörös besorolás megengedett volt.

Látható, hogy az egyébként összességében pozitívan értékelt „Európa” kevésbé aktív, mint a „magyarok”, s ha aktív, inkább hajlik negatív, elutasító vagy erkölcsileg kifogásolható cselekvésre.

³³ Természetesen, önmagában a NATO- említések gyakorisága az elnöki beszédekben magasabb, mint az írott sajtó esetében: az elnök 13 beszédéből kettőben említi a NATO-t, s ha az írott sajtó egészében hasonló gyakorisággal szerepelne a NATO, akkor minden hatodik cikknek említenie kellene azt. Ez távolról sincs így, már csak azért sem, mert természetesen a sajtóban a cikkek zöme olyan témájú, hogy velük kapcsolatban a NATO nemigen kerülhet szóba. A NATO-téma gyakoriságát érdemesebb más releváns témák, pl. az Európa-téma gyakoriságával összevetni.

³⁴ A napilapok 1995–1997 közötti ünnepi számaiban a NATO – említést tartalmazó cikkek (zárójelben az említések száma)

Újság	NATO-t említő cikkek	Összes ünnepi cikk	NATO-t említő cikkek 1995	NATO-t említő cikkek 1996	NATO-t említő cikkek 1997
mh	5 (6)	124		2 (3)	3 (3)
nsz	1 (2)	125	1 (2)		
mn	7 (15)	211	2 (3)	1 (1)	4 (11)
um	7 (15)	302		2 (6)	5 (9)
Összesen	20 (38)	762	3 (5)	5 (10)	12 (23)

A napilapokban is a feltűnően kisszámú említések zöme 1997-re, a NATO-népszavazás évére esett. A NATO mellett politikailag elkötelezett 1997-es kormánypártokhoz közelebb álló liberális lapokban az átlagosnál is ritkább a NATO-említések száma. Ha az említések értékhangsúlyait és kontextusát is megnézzük, a kép némileg módosul.

Újság	a kontextus pozitív	a kontextus semleges	a kontextus negatív elemeket tartalmaz (nem elsődleges, szkepszis, negatív értékmozzanatok együtt szerepeltetése a NATO-val)
liberális lapok	3 cikk	1 cikk	2 cikk
konzervatív lapok	1 cikk	2 cikk	11 cikk

Vagyis a konzervatív lapokban úgy szerepel viszonylag többször a NATO, hogy a kontextus, amelyben megjelenik, negatív elemeket hordoz. Az elnök beszédei természetesen nem hordozhattak negatív utalásokat – mint látjuk, a fenntartás más formában mutatkozott meg.

³⁵ A semlegesség kérdése már 1990-ben előkerült:

c080: „Annak a jövőnek, amely lehet, hogy ma nem úgy formálódik, amint azt mi, ötvenhatban elképzeltük, hiszen azóta sok fogalom – szocializmus, Európa, semlegesség, magántulajdon – átértékelődött, s megváltozott – változik ma is – körülöttünk a világ.”

³⁶ Sejtésem szerint a konzervatív diskurzusban a NATO-téma inkább bekapcsolódik az identitás-diskurzusba, de negatív módon.

Varga Károly – Sárdy Péter

KOMMUNIKATÍV CSELEKVÉS STRATÉGIKUS KÖZEGBEN II. A VITA EDDIGI FORDULÓI A JEL-KÉP-BEN ÉS MÁSUTT

A *Jel-Kép* 1999/4. számában „*Gondolatok a vallásosság magyarországi helyzetéről*, avagy kommunikatív cselekvés stratégikus közegben” címmel Varga Károly, Buda Béla és Hankiss Elemér tollából megjelent egy kimetszés egy nem sokkal később az Osiris Kiadónál publikált vitakötetből¹. Az eszmecsere egyes ágainak más lapok és folyóiratok is fórumot adtak², de a vita „törzsére” (vagy egyik „főágára”) mégiscsak a *Jel-Kép*-ben közölt említett vitaadalék zárómondatában találunk nyílt vállalást:

„A habermas-i értelemben vett kommunikatív cselekvés folytatása éppúgy történhet szemtől szembe kommunikációval (például egy Pázmány Campus Konferencia keretében), mint egy, a kommunikatív magatartás széles körű fejlesztését felvállaló folyóirat (példának okáért a *Jel-Kép*) hasábjain kibontakozó érdemi dialógussal az értékrendszer eredetű konfliktusok érvényes diagnosztizálása és menedzselése jegyében.”

A vitaindító dolgozat szerzője empirikus támpontul azokat az országosan reprezentatív GALLUP-adatokat idézi, melyek a hazai vallásosság-szindrómának meglehetősen inadaptív – mert *egyfelől öregesen kioktató, fölényes, másfelől energiátlanul gettósodó, félénk* – jellegét tükrözik. Ezeknek az adatoknak a tükrében a mai magyar *modális* vallásos személy a kihaló korosztályhoz és az alacsony iskolázottságú réteghez tartozik, aki pl. a politikai aktivitásban is szűkkeblűen maskulin elveket vall. A német katolikus teológus Peter Neunert idézi: „*A modernitás válsága nem jelenti a vallásosság válságát, annál inkább az egyházakét.*” A dolgozat hangsúlyt ad Karl Rahner felismerésének, hogy „a jövőben az egyháznak a súlypontot arra kell helyeznie, hogy offenzív magatartással *új keresztényeket szerezzen egy nem keresztény környezetből*, és nem arra, hogy hagyományos állományát védelmezze”, ami ellene szól annak, hogy az „új lelki piacok” felderítésére és meghódítására induló keresztény hitelesítő maguknak állítsanak akadályokat e helyesnek ítélt stratégia megvalósításában. Az egyháznak a társadalmi elfogadottság tekintetében valamennyire már rugalmasabbá tett, de továbbra is inkább hagyományvezérelt álláspontját a Hittani Kongregáció „*Libertatis conscientia*” című 1986. évi nyilatkozata érvelő módon alapozza meg. Érvelésének egy szempontja szociológiailag is visszaigazolható, amennyiben valami tényleg „nem stimmel” abban a felfogásban, hogy az egyházi tanok elfogadásában vagy elvetésében is egyértelműen és megszorítás nélkül „csakis a vevő az úr”. Szociológiailag ui. feltétlenül

naivnak tarthatjuk, hogy ez a szabadnak érzett választás előfeltétel nélküli, hiszen közismert ennek *a média és a mögötte álló gazdasági és politikai-ideológiai erők általi könnyű manipulálhatósága*. Ámde az egyházi álláspont stratégiaileg ezzel együtt sem tűnik egészen átgondoltnak. Hiszen itt nemcsak az eleve könnyen manipulálható átlagember spontánnak ható, de részben háttérből kormányzott vonzódásairól és választásairól van szó, hanem a reflektáló, tudatos rétegek felelős döntéseiről is, amikkel szemben nem-ritkán a hagyományok őrzői képviselik az alacsonyabb tudatosságú, tehát kevésbé szabad és autonóm szintet. Alig titkolható kontraszt feszül a *hitbuzgalmi megnyilatkozások* és a világi, de a „keresztény értékrendszer” alapul vevő *akadémiai és/vagy politikai kijelentések* szellemi irányultsága között. Míg az utóbbiak többnyire józan realista természetességgel, a mai plauzibilitás-struktúrákhoz igazodva, egyértelműen a Teilhard féle „*optimista parúzia*” modelljében, magas, intellektuális formánívón ígérek egyre humánusabb és fejlettebb jövőt az embereknek (biztosított közrendet, a tisztességes munka nyomán boldogulást, általános szolid vagyonosodást, megérdemelt öntudatot és méltóságot), az előbbieket a Teilhard által „*a bűn teológiájának*” nevezett hagyományos keresztény alapérületben vasárnapról vasárnapra vallják meg újra és újra „vétküket, vétküket, igen nagy vétküket” az összes angyalok és szentek és a templomban jelen levő (többnyire nyugdíjas átlagéletkorú) testvérek színe előtt. Ugyanakkor több jel mutat arra, hogy *az ilyen ellentmondások tisztázásához nincs elég bátorság és felkészültség az értékconservatív táborban*. (Egyébként ez az a feltételezés, amit a kötet bevezetőjét író Várszegi Asztrik pannonhalmi bencés főapát hangsúlyosan visszaigazolt a vitaindítóknak.)

A vitaindító tanulmányra Buda Béla válaszában lényege az volt, hogy Varga Károly hihetetlenül bonyolult gondolatmenete – a pszichoterápiás gondolkodásban alkalmazott általános tétel szerint (hogy ti. egy-egy jelenség bonyolultsága vagy ellentmondásossága tükröződik abban a módon, ahogyan beszélnek róla) – nem túl biztató prognózissal szolgál az általa védelmezett vallásos világnézet számára. Idézzük:

„A tanulmány a vallás csökkenő lelki befolyására azt az alapmagyarázatot kelti benem, hogy *a mai ember számára a vallás mind kevésbé alkalmas arra, hogy az élet alapvető dolgainak diszkurzív mátrixa legyen*. Néhány száz évvel ezelőtt még ez nem így volt, hiszen akkor a mindennapi életet áthatotta a vallásos rítus, a vallásból vette metaforáit a művészet és a köznyelv egyaránt. Az újkor, a racionalizmus kora, az ipari forradalom, a Max Weber által leírt individuáció, a tömegkultúra és a tömegkommunikáció kora, a konzumtársadalom stb. azonban ezt alapvetően megváltoztatta. E változásokat a vallás nem tudta követni. A maga korában és több mint másfél évezreden át hatékony intézmény és munkaszervezet megmerevedett, bürokratizálódott, utóvéd harcot folytat a racionalizmus és a valláskritika képviselőivel, belülről eszmélkedik a változás körülményein (ezt a tanulmány nagyon jól illusztrálja), de nem tud közeledni azokhoz a diszkurzív sémákhoz, amelyekben napjaink életvilágai működnek... Éppen ezért nem tudom osztani a tanulmány alapparadigmáját, címében rögzített gondolatát sem. Nem lett „*újra szabad a jövő*”!... Nem szabadultunk meg a konzumvilágtól, erkölcsi válságainktól, és nem szabadult fel a történelmi egyházak világa sem, minden ugyanúgy zajlik, ugyanazt mondják és csinálják, többnyire ugyanazok, akik még Kádárral paroláztak és asszisztáltak a vallásszabadság különböző kirakati demonstrációihoz vagy írták jelentéseiket a titkosszolgálatoknak... Így azután nem tudjuk, „*kinek a sorsa mit érlel*” – ismét olyan kép a tanulmányban, amely árulkodó a diszkurzív zavar szempontjából. Inkább úgy néz ki, hogy a politika a demokráciát súlyosan korlátozó kóros formáival sokat érthat az egyháznak, vallásnak és lelki vallásosságnak, de a kötöttségek fel-

szabadulása, a demokratizálódás önmagában nem gyógyír, hiszen évszázados szekularizációs folyamatok hatnak, gyűrűznek a lelkekig és a lelkeket körülvevő kommunikációs hálózatokig.”

Varga Károly nem tért ki az elől, ahogyan Buda Béla megragadta a vitaindító tanulmány léte és irányultsága által jelzett problémát, amikor a dolgozat kuszaságából, a „diszkurzív izomorfia” elvén, magának a tárgyalt jelenségnek életidegen bonyolultságára következtet. Elismeri, hogy az, *amire* Buda következtet, közkeletű tétele a modern vallás-szociológiának, sőt *mutatis mutandis* a reformteológiának is, az viszont, *amiből* ezt kiolvassa – pontosabban, *hogy ezt* olvassa ki a témát így felvető és elaboráló dolgozathoz –, vagyis azt a „kvázi-pszichoterápiás” észlelést és következtetést, hogy itt a világos, egyszerű beszéd helyett súlyos problémát takaró, defenzív „kertelés” tanúi lehetünk, üdítően kreatívnak és újszerűnek találja. A figyelemnek épp erre az összefüggésre irányítása pedig – szerinte – mintha csak ugyanannak lenne külső (és ezért könnyörtelenebb) diagnózisa, amit belülről már Várszegi Asztrik pannonthalmi főpát is szóvá tett a szerzőnél: pontosan érzékeli ugyan a problémákat, de „*mintha kicsit félne a megtapasztaltak, kikövetkeztetettek kimondásától*”. – Ám Varga az elfogadott *ad hominem* érvelést meg is próbálja visszafordítani:

„Pszichológiai-hermeneutikai szituálásom után Buda arról az oldalról közelíti meg a tanulmányom legfőbb vonulatát képező túlvilághit (ill. ennek drasztikus megfogatkozása) témáját, hogy emlékeztet arra az új kutatástömegre, amely „a halál tabuvá válásával, elrejtésével” foglalkozik. Tehát neki meg, úgy tűnik, „*mindenről az elfojtás jut eszébe*”... E vitából – ha akar – ő is meríthet némi tanulságot. Ugyanis a kollegiális kölcsönösség vagy a berger-i „*relativizálni a relativizálókat*” jegyében talán én is elvárhatom tőle, hogy tudatoítsa: világnézeti különbségek viszonylatában nem problémátlan, hogy kizárólag a pszichológusnál legyen a *meta-kontroll*, aki ezzel egyirányúan meg tudja ítélni pl. a „lelki ember” álláspontjának előfeltevéseit. Lehet, hogy más szempontból meg vele szemben mások foglalkoznak a Bateson-féle meta-szintet. Ha viszont ezen a közbülső demarkációs vonalon állunk meg – és itt *nyújtunk kezet egymásnak* –, akkor a vita a vallásosság megújulási reményei és e remények „magasabb rálátásból” való szétfoszlatása között továbbra is nyitott maradt.”

Hankiss Elemér mély empátiával adja vissza a vitaindító tanulmány vezérgondolatait. Különösen a Varga dolgozatában felvetett „*új clunyi reform*” találkozódik rokonszenvével (de egyben kételkedésével is).

„A szekularizáció tényével és veszélyével a 16. század óta küzdenie kellett az egyháznak. A 20. század második felében egy újabb, s talán még nehezebb feladat tornyosult fel előtte. Berobbant a világba a »fogyasztói civilizáció« a maga radikálisan új értékrendjével, radikális individualizmusával. Hatalmas erők – egyfelől gazdasági és politikai erők, másfelől emberi ösztönök és vágyak – mozgatják-dagasztják ezt az új civilizációs hullámot, amely feszegeti a hagyományos közösségek, emberi kapcsolatok, erkölcsi szabályrendszerek, életformák kereteit. Ebben az új helyzetben még nehezebb a keresztény értékek újrafogalmazása, a kereszténység üzenetének eljuttatása a társadalom széles rétegeihez. S különösen a fiatalokhoz... A kereszténység emberképe kettős, kétarcú; alapvető ellentét feszül benne. Egyfelől sötétebb, negatívabb, mint a fogyasztói civilizáció emberképe, másrészt viszont sokkal pozitívabb. A keresztény hit szerint a bűnbeesés után az ember a legelvesztettebb, legnyomorultabb teremtménnyé vált, mert részévé s eszközévé lett az életet romboló gonosznak (az állatok nem részei ugyanennek), és így nemcsak a megsemmisülés vár rá, mint minden élőlényre, hanem esetleg a kárhozat, az örök szenvedés is. Másfelől azonban

az ember az egyetlen élőlény, akit Isten a maga képére teremtett, és akiben halhatatlan lélek lakozik. A fogyasztói civilizáció ideológiája, kultúrája, reklámvilága ennél sokkal szimp-lább és egyértelműen pozitív emberképet sugároz: az ember remek, az ember mindenre képes, az emberi lehetőségeknek és boldogságnak nincs határa. A bűnnek nincs helye ebben a világban: az ember ártatlan. Érthető, hogy ennek az emberképnek nagy a vonzereje. A kereszténységnek ma ezzel az emberképpel szemben kell megfogalmaznia a maga emberképét... A most kibontakozó új civilizációs helyzetben mindannyiunknak újra kell fogalmaznunk a világról és az emberi helyzetről alkotott nézeteinket. És ki kell alakítanunk azoknak a szimbolumoknak a rendszerét, amelyek eligazítanak minket ebben a félelemmel és reménnyel teli világban.”

Varga Károly felfigyel Hankiss Elemér reflexióiban a történelmi kereszténység iránti meglepően erős *empátiára*, igazi „*emelkedett komolyságra*”. Továbbá arra, hogy Hankiss erről a kereszténységgel együttérző álláspontjáról éppen azt a „konzum-hedonizmust” marasztalja el, melyről az általa ide validált értékmérő rendszerrel sikerült kimutatni, hogy pontosan ennek az „emelkedett komolyságnak” az átlós ellentéte. Ugyanakkor azonban pontosít is:

„Az „emelkedett komolyság” ellenpólusának kutatásainkban csak az egyik „szigony-hegye” a „konzum-idiotizmus”. A másik, ennél jóval értékesebb, de a keresztény értékrenddel több szempontból szintén szembenálló ága a „progresszív humanizmus”. Nos, pontosabb megfigyelés eredményeként rögzíthetjük, hogy Hankiss a keresztény „emelkedett komolysággal” csak barátságosan empatizál, de lelkileg otthon mégis inkább az utóbbiban érzi magát. Illetve még nagyobb felbontó erejű megfigyeléssel arra eszmélhetünk, hogy Hankiss Elemér barátságos korrektséggel visszaadja több világnézeti irányzat, érvrendszer lényegét, de maga – erős felkészültségű, mindezeket átlátó és szabatosan szembeesítő vitavezetőként – mintegy kívül marad ezekből az összecsapásokból.

Ugyanakkor Varga elismeri, hogy Hankiss Elemér „vitavezetésében” mégsem érvényesül egy „parttalan demokrácia”, mert például az eleve negatívan címkézett „konzum-idiotizmus” ideológiáját nem mentegeti.

Végül Varga Károly a *Jel-Kép-vita mindkét opponensével való eszmecseréje összegzéseként* rámutat arra, hogy az értékrendszer eredetű konfliktusok menedzselési módszerei – vagy más szóval: a világnézeti szintér alakulásának szociológiai vizsgálata és akciókutatásban való, kísérleti léptékű vezérlése – témáját két szempontból is feldolgozhatjuk: tartalmilag és mintegy szervezésileg. A tartalmi közelítés kifejtéséhez az olvasónak vissza kell lapoznia a Jel-Kép idézett számához. Ami viszont a folytatódó kommunikatív cselekvés külső, mintegy „szervezési” oldalát illeti, itt a cikk épp ahhoz a következtetéshez jut el, amit a jelen vitafejlemény bevezető soraiban idéztünk: az értékrendszer eredetű konfliktusok folytatódó diagnosztizálása és menedzselése helyt kaphatna egy, a kommunikatív magatartás széles körű fejlesztését felvállaló folyóirat (*példának okáért a JEL-KÉP*) hasábjain kibontakozó érdemi eszmecserében. Vagyis a jelen vitaadallékkal eljött a folytatás alkalma.

A VITA ÚJABB FORDULÓJA: EGY ÚJ OPPONENS KÉT RÉGI OPPONENS ELLEN

Ezzel a szerkezettel a vita új formát ölt. Újabb vitapartnerem, a magyar származású, laicizált német teológus *Sárdy Péter* (nyugdíjas matematikatanár, aki a papságból való kilépését törvényesen rendezte egyházával), már nemcsak a vitaindító tanulmányt kapta meg bírálatra, hanem a megjelent egész vitakötetet. Ez olyan effektust váltott ki, hogy a maga szemszögéből szívesebben hajlott két konzervatívabb opponensem bírálataira, mint az én gondolatmenetem gyengéinek napfényre hozására. Ettől viszont jómagam bizonytalannodtam el eddig gyakorolt szerepemben (ami az akadémiai konvencióból hárult rám: a „védecsnél” az utolsó szó a „megopponált jelölt” válasza bírálóinak). Most kinek és mit válaszoljak? Ezt eldöntendő visszatértem eredeti vállalkásunkhoz: a „*kommunikatív cselekvés stratégikus közegben*” programjához. Válaszként tehát azokat az új belátásokat véltem összegyűjtendőnek, amiket baráti légkörben közös minimálplatform alapján problémamegoldó team-ként együttes erővel nyertünk – Lássuk tehát az új opponens gondolatait!

SÁRDY PÉTER VITALEVELE

Kedves Karcsi,

mi indított arra, hogy külföldön élő barátod véleményét kérdd érdekes eszmecserétek értékes kötetéhez? – Megvallom, az elején nehezemre esett – 45 év után – újra komoly magyar szöveget olvasnom, és kételkedtem abban, hogy véleményem beleillik-e gondolatvilágotokba. Tanulmányodat és a gazdag vitát olvasva azonban megszűnt minden fenntartásom, mert rögtön láttam, hogy itt nem valami multat idéző társaság vár, hanem egy nyílt magyar társadalom megfigyelői, akik ugyanakkor a nyugati szellemi fejlődés részesei is. Hogy a vita sok hangadója az idősebb évfolyamokhoz tartozik, azon nem lehet csodálkozni, hiszen az utóbbi 45 év nem volt kedvező arra, hogy eszméiket továbbfejlesszék és továbbadják. E körülmény miatt sajnos nem lehet abból kiindulni, hogy vitátok témái és nyelvezete elérje a fiatalokat is – de ez csak aláhúzza vállalkozástok fontosságát, mert az idő sürget. – Ezért nem félek attól, hogy nézeteimmel bekapcsolódjam eszmecserétekbe abban a reményben, hogy – talán már idegenes magyar stílusommal – meg tudom értetni magamat. Mivel az utóbbi évtizedekben nem vettem részt Magyarországi társadalmi fejlődésében, arra fogok szorítkozni, amiről életrajzom alapján beszélhetek.

Bevezetőül legyen szabad – egyszerű tanári logikámmal – Molnár Attila Károly (ezután röviden MAK) véleményéhez néhány megjegyzést tennem. MAK bírálja, hogy Varga Károly a piac metaforáját használja, hogy azzal a vallásosság tagadhatatlan válságát értelmezze és az egyházat eddigi módszereinek felülvizsgálatára és korszerűsítésére motiválja. Bírálata – benyomásom szerint – nem veszi figyelembe, hogy a piac működése nem csak racionális költség-haszon kalkulálás, nem kizárólag tudatos döntések és választások eredője, hanem nagy részben, mint a hirdetések egész világa bizonyítja, pszichológiára alapul, és inkább a szociológia, mint a logika módszereivel írható le! Ezért joggal beszélhetünk „házasságpiacról” vagy „szabadidő-piacról” annak ellenére, hogy Ádám, ha Anna és Bella között választ vagy a szabadságát tervezi, nem csak a költség-haszon kalkulálás alapján dönt. Hasonló módon választ, a serdülő (vagy felnőtt) Ádám többféle megfigyelt „életminta”, azaz

értékkrendszer között. Szerintem nincs ok feltenni, hogy a vallás olyan kivételes jelenség lenne, ahol a pszichológia és a szociológia törvényei nem érvényesek.

MAK egyetlen adatsorral támogatja állítását, hogy a vallások sikerének stratégiáját nem érdemes keresni. (Egyébként jó lett volna, ha azt is közli, hogy hol és milyen módszerrel szereztek ezeket az adatokat). Ha megjegyzi, hogy e táblázat alapján a konzervatív vagy fundamentalista egyházak a legsikeresebbek, azzal még nincs joga hallgatólág feltételezni, hogy ezek sikerét éppen konzervatív beállítottságuk okozta. Ehhez meg kellene ti. még vizsgálni, ki és miért csatlakozott egy szektához, és nem elég azzal érvelni, hogy „Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a társadalomtudományi hagyományban erős az oksági magyarázatokra törekvés, azonban a vallási változás okául a Szentlélek még mindig plauzibilisebb, mint a szociológia elméletei”.

Ha egy teológus írta volna ezt a mondatot, emelkeztettem volna arra a középkor óta általánosan elismert elvre, hogy Isten a teremtett világban teremtett okok közvetítésével „működik”, amik igenis a tudomány hatáskörébe tartoznak. Ha azonban itt egy szociológus váratlanul egy teológiai kijelentéssel indokolja, hogy bizonyos tényeket nem hajlandó tovább elemezni, az olvasó joggal kérdezi: „Honnét fúj a szél?” Cikkében csak egy utalást találtam erre, mégpedig ott, ahol a szerző a Varga Károly által favorizált értékkonzervatívizmusról mondja: „Ez a magyarországi konzervatív önmeghatározást jellemző fogalom meglehetősen problematikus a tradicionalista vagy szkeptikus konzervatív nézőpontokból, amelyekhez magam vonzódom.”

Ha nincs is sok fogalmam a magyar konzervatívok közt fennálló ellentétekről, szabadon megjegyezmem: Ha nem vitatkozunk szenvedélyesen azon, hogy miért és milyen értékeket akarunk megőrizni, akkor magas céljainkból csak a „konzervatív” jelző marad, azaz vonakodunk akármit is megváltoztatni. Ki hiszi komolyan, hogy ezzel hatni fog a dolgok további fejlődésére? – Termékeny dialógust csak emberi megfigyelések és vélemények elemzésével lehet folytatni. Ha egy ilyen „eszme-cserében” valaki (mint MAK) a Szentlélekre hivatkozik, kötelessége rögtön számot adni arról, hogy milyen tényekkel és hogyan alapozza meg ezt a véleményét. Aki egy ilyen mondatot nem indokol meg, azt jelzi ezzel, hogy nem hajlandó véleményét vitába vetni – és ezzel lemond a további eszmecserének minden esélyéről.

Visszatérek még röviden az általa közölt táblázat értelmezésére, hogy rámutassak arra, mennyire szükséges ilyen konkrét adatok alapos vizsgálata, mielőtt valaki magyarázni kezd és következtetéseket von le. Tegyük fel, hogy az „X. gyülekezet” tagjainak száma tíz év alatt 50%-kal növekedett. E tény jelentősége például lényegesen függ attól, hogy maroknyi emberről vagy százezrekről van-e szó, meg attól is, hogy ez a növekedés az időtől független-e, azaz a megelőző évtizedben is valószínűleg fennállt, és a következő évtizedben is várható. – MAK következtetésére visszatérve: Még ha bizonyítható volna is, hogy a táblázat szerint „siker” vallási közösségek új tagjai (Amerikában?) a fundamentalista hit nagyobb biztonságát keresték, ez a tény önmagában még semmit sem jelent egy magyarországi egyház tájékozódási kérdésére vonatkozóan. Mert ha – tegyük fel például – a magyar társadalomnak körülbelül 10%-a volna hajlandó ezen az úton biztonságot keresni, e nagy „siker” utánzásával egy magyar egyház könnyelműen lemondana a lakosság 90%-áról, s ugyanakkor a maradék 10% „kiszolgáltatásában” több szekta konkurenciájával bajlódna, akik sokkal jobban alkalmazkodtak már ennek a rétegnek az igényeihez!

További gondolataimat Barsi Balázs cikkéhez fűzöm, mert az ő állásfoglalása mutatja a legtisztábban, hogy a hazai szemlélethez képest mennyiben „új” a mondanivalóm. Cikke

nagy benyomást tett rám, mert annak a zárt vallásos világnak képviselője, mely az én ifjúságomra is döntő hatással volt. Hozzá hasonlóan én is *homo religiosus* vagyok, aki sokáig „jó katolikusnak” tartotta magát – akit azonban hite egy életen keresztül nem hagyott nyugton, s aki ezért „hitét” maga sem hagyta nyugton! Amit mondani akarok, csak azért érdemes elmondani, mert nem egy személyre, hanem egy „jó katolikusok” között feltehetően elterjedt beállítottságra vonatkozik. A témának megfelelően és Jézus példája nyomán igyekszem gondolataimat – amennyire tudom – „példák és képek segítségével” (lásd Kerekes Károly vitaadalékát!) közölni.

Barsi Balázs azzal a vallomással kezdi állásfoglalását, hogy Varga Károly tanulmánya lavinát váltott ki lelkében. Drámai hasonlatát két gondolattal szeretném kibővíteni. Először is: a lavina nagy és vészes energiáját nem az utolsó hóhehelynek köszöni, hanem az összegyűlt labilis hótömeg nyomásának. Ez a hó ugyanis nemcsak „mennyei” eredetű, hanem a földi légkör terméke és a nehézségi erő hatása alatt áll. Másodszor: ahol egy ilyen lavina megáll, oda nem termékenységet, nem új világot hoz, hanem gyilkos jég alá temeti a talajban alvó növényeket. Az új világot a napsugár és a meleg szél hozza meg azzal, hogy eltünteti az elmúlt tél havát. – Ilyen hótömeghez hasonlítható egy megszokott vallásos gondolatrendszer, amennyiben nem tisztán „mennyei” eredete van, és ezért rejtett ellentmondások nagyon is földi feszültsége alatt áll. Ilyen helyzetben csak idő kérdése a lavina lezúdulása. Ez a kép azt állítja, hogy amíg a lavina (a nyugalmából kikököcsges régi gondolkodás) jege megmarad, nincs az új világnak semmi esélye. A szeretet napsugarára (azaz Istennel és emberekkel való együttérzés energiájára) és a pozitív módon kritikus gondolkodás meleg szelére van szükség, hogy elolvadjon a jég, hogy megmelegedjen és virágot hozzon a csendben váró talaj.

Barsi Balázs hozzászólásának két jellemzőjét látom: egyrészt az igazság vitathatatlan birtokában érzi magát, másrészt nagy veszélynek tartja korunk társadalmi és szellemi fejlődését. Állásfoglalása sajnos azt a benyomást kelti, hogy a világban található sok negatív tényezőt azzal a szándékkal összesíti, hogy ilyen módon „világbirodalmi szinkretizmus” név alatt egy vérfagyasztó ellenség képét konstruálhassa. Egy ilyen ellenséggel szemben könnyű bizalmatlanná válni, könnyű megnyilatkozásait pusztító szándékkal magyarázni, mert az csak „hazugság” és „a legszorosabban vett sátáni lehet”. – Ha igaza lenne, nagy hibát követett volna el a 2. vatikáni zsinat, mikor korunk hangadó áramlataival dialógust kívánt folytatni.

A dialógus persze nem „egymás-ellen-fecsegés”, hanem pár-beszéd, ami annyit jelent, hogy minden résztvevő ismerje el a vitapartner egyenjogúságát, igyekezzon meghallgatni és igazán megérteni őt. Mert csak így van esélyük felfedezni, hogy az „ellenfél” is bizonyos értékek megvalósítására törekszik. Csak így lehet vitájuk eredményes, amennyiben felfedezik, hogy értékeik talán nem is egészen összeférhetetlenek, sőt esetleg tanulhatnak is egymástól! – Aki ellenfelét hazugnak vagy a sátán bérencének tartja, az csak vádoló beszédre kész, s ezzel lehetetlenné teszi a két „fél” egymáshoz való közeledését. Ilyen *negatív érzelmi légkörben* nem csoda, hogy Barsi Balázs a jelen helyzet jellemzése után három fenyegetően pesszimista következményt sorol fel, melyek tetőfoka egy véres keresztényüldözés megjósálása!

A mai helyzet ilyeszerű pesszimista jellemzése természetesen nem légből kapott. Képviselője joggal hivatkozhat az Újszövetségre, amikor saját álláspontját a választottak „maroknyi nyájával” (Lk 12,32), ellenfeleit meg a „világ fejedelmével” (Jn 14,30) azonosítja. Ezzel azonban abba a helyzetbe kerül, melyet Tőkéczy László „maradvány-keresztyén-

ség”-nek nevez. Ebben a helyzetben teljesen le kell mondania „az új világbirodalom ideológiájával” folytatandó eszmecseréről s ezzel a jövő befolyásolásának minden reményéről. Ebből az „ostromolt várból” nincs kivezető út, amíg észre nem veszi, hogy a helyzet ilyeszerű értelmezésével önönmagát zárta be. A kiutat keresve ezért érdemes feltenni a kérdést: „Mire hagyatkozhat az ember, ha keresztény?” – pontosabban mondva: Mire kötelez a szentírás és a hagyományos keresztény nézetek?

Ha arról van szó, hogy Jézust fölmentse az agresszivitás vádjá alól, Barsi Balázs is hivatkozik a modern bibliakutatás eredményeire. Ezek az eredmények ma már annyira érettek, hogy – legalábbis nagy vonalakban – komolyan kell vennünk őket. Többek között el kell ismernünk azt a tényt (amiről tehát nem érdemes vitatkozni!), hogy az evangéliumok olyan véleményeket is Jézusnak tulajdonítanak, amiket ő biztosan nem vallhatott. Lukács például ezt adja a győztesen visszatérő Krisztus szájába: „Ellenségeimet pedig ... vezessétek ide, és öljétek meg a szemem láttára!” (Lk 19,27), ami Jézus valódi magatartásával összeférhetetlen. Az evangéliumkritika szerencsére talált módszereket, melyek lehetővé teszik, hogy a későbbi „bővítéseket” ma (legalábbis komoly valószínűséggel) le lehet választani Jézus eredeti tanításáról. Ma tehát már el lehet dönteni, hogy mit tartott Jézus maga lényegesnek, és ezt megkülönböztetni attól, ami tanítványaitól vagy a későbbi gyülekezetektől származik. Mivel „az ige hirdetőinek” eddig nem volt bátorságuk ezekről a tényekről beszélni, a katolikusok egy része még ma is a hit elleni merényletnek tartja azt, ami a kutatók számára egyszerűen tény.

Az evangéliumokban például nincs szó arról, hogy Jézus eredeti „örömhíre” a keresztény dogmák „kinyilatkoztatása” lett volna. Az ő témája nem az volt, hogy *mit kell hinni*, hanem hogy a szerető Istenben kell bízni. Felszólítása, hogy „higgyetek az örömhírben”, nem jelentett mást, mint hogy az ember viszonyozza az Isten meg nem érdemelt szeretetét, és pedig azzal, hogy minden embertársát szereti – még azt is, aki szeretetet nem érdemel. Ez az Isten egyetlen akarata, amivel Jézus azonosította magát: keresni, megmenteni, szeretni mindazt, ami „elveszett”, azaz szeretet nélküli állapotba került.

Aki a jézusi hit egyszerűségét végiggondolja, megdöbbenve kérdezheti, honnét vették a keresztények bonyolult hittételeiket. A válasz az Újszövetségben található, mert ott nem csak Jézus szavát halljuk: „Szeressétek ellenségeiteket!”, hanem Pál apostol „Átkozott legyen!” kiáltását is (Gal 1,8), aki ezzel aligha szeretetét mutatta azokkal szemben, akik a hit dolgában más véleménnyel voltak, mint ő. Bár a keresztények eddig mindkettőt mérvadóknak tartották, szerintem ezzel kínzó kettősségre ítélték egyházukat, mert aki vallásos buzgóságból embertársát megátkozta, ezzel eltévesszette Jézus követését. Nem Jézus, hanem Pál követése kötelezte a keresztényeket, hogy minden eltérően gondolkozót kiátkozzanak. Jézus szellemében tisztelniük kellett volna embertársaik véleményét, az ellentétek megoldását szeretettel folytatott eszmecserében keresve, hiszen „megismerésünk csak töredékes” (1 Kor 13,9)! – Ehelyett sajnós az „Átkozott legyen!” (anathema estó) kifejezést tették „végérvényes” dogmaik pecsétjévé – elfelejtve, hogy az egység nem az erőszaknak, hanem a szeretetnek műve.

Hogy ez a gondolatmenet nem csak régmúlt dolgokra vonatkozik, mutatja Barsi Balázs állásfoglalása, aki rémülten néz a „világbirodalmi szinkretizmus”-nak nevezett hatalmas ellenség szemébe. Igaza van ugyan, hogy a földön egy bizonyos globális kultúra terjed, amely sok viszonylatban kritikát érdemel – de ugyanakkor elkerüli a figyelmét, hogy ez a globális kultúra fontos keresztény eredetű értékeket terjeszt! Mert aligha lehet tagadni, hogy az emberi jogok elismerésének és az emberi személy méltóságára alapuló demokráciaideálnak

globális terjedése – ami (a konkrét demokráciák hiányosságát nem tagadva) pozitív jelenség – a keresztény értékrendszernek köszöni létét. Sajnálatos, hogy a felvilágosodás korában a hatalmához ragaszkodó egyház annyira azonosította magát a feudális rendszerrel, hogy a keresztény-humanista értékek felfedezőinek nem maradt más lehetőségük, mint elfordulni a keresztény hittől. Ezért ma nagyon meg kellene fontolni, hogy jogunk van-e „a parttalan ökumenizmus és a parttalan párbeszéd” ideálját gonosz kísértéssé nyilvánítani! Mivel Jézus Atyját tartotta a világ egyetlen urának, nem lehet kizárni, hogy ennek az Istennek még tervei lehetnek a „parttalan párbeszéd”, a jó keresztények idegenkedése ellenére is. A keresztények jól tennék, ha az utat a kereső világgal *együtt keresnék*, ahelyett hogy a többiek keresését hazugságnak nyilvánítják! Mert csak ezzel tennék lehetővé, hogy a többiek alkalomadtán keresztény tapasztalatokból is tanulhatnának.

Mivel lettünk okosabbak? – kérdezte Varga Károly, mielőtt az eszmecsere gondolatait összefoglalta. Ha bevezető tanulmányában következetes tárgyilagossággal „a kaptafánál maradt” is, itt már nem tudta személyes elkötelezettségét elrejtteni. Miért is tette volna? Aki a jelen történelmi pillanatában Magyarországon a „kéthurkos tanulást” sürgeti, ezzel már állást is foglalt. Az élet egyetlen valóság, amit nem lehet szeletekbe vágni! Ezért megbocsát-hatatlan lenne, ha a vallás életfontosságú kérdésében a szociológusok, pszichológusok, teológusok, történészek stb. – a többiek kompetenciáját kétségbe vonva – saját területükön maradnának. Az életnek csak az tud igazán szolgálni, aki aláveti magát az egymástól tanulás szelíd kényszerének. Varga Károly azzal bizonyította illetékességét, hogy szaktudományának határain kívül is megbízható tanúk egész sorára hivatkozott, élükön a világszerte elismert Karl Rahnerrel. Fejtegetései valóban megérdemlik mindazok figyelmét, akiknek nem közömbös a kereszténység magyar jövője. – Itt csak egy sajátosan katolikus problémához szeretnék még valamit hozzáfűzni, amit Varga Károly „*A tomista kereszténység alkonya?*” címen tárgyal.

A zsidó-keresztény vallás fő jellemvonása a történelmiség. Amikor Mózes az égő bokorban megmutatkozó Isten nevét kérdezte, azt a választ kapta, hogy „Én vagyok, aki veled van”. Ez a vallás tehát kezdettől fogva nem az Isten metafizikai lényegét kereste, hanem Valakit, aki áld, követel vagy büntet – de mindenesetre tapasztalható módon részt vesz az emberek életében. Ez a lényeges vonatkozás sajnálatos módon háttérbe szorult, amikor az egyház figyelmét egyre inkább a „hitigazságok” lerögzítésére fordította. Ez a folyamat azzal érte el tetőpontját, hogy a katolikus egyház az Aquinói Tamásra hivatkozó tomizmust – egyébként csak 600 évvel szerzőjének halála után – kizárólagos és elismert ideológiájává tette.

Érdemes meggondolni, milyen körülmények tették szükségessé, hogy XIII. Leó pápa³ a tomizmust a katolikus hit hiteles és alapvető kifejezésének nyilvánítsa. – Az Egyházi Állam összeomlása (1870) óta ez a pápa is a „Vatikán foglyának” tekintette magát. Elődje, IX. Pius – mindenütt tévedések rémképeit látva – néhány évvel előbb még azt a véleményt is tévesnek nyilvánította, hogy „az egyháznak meg kell békülnie a demokráciával”. Ezt a helyzetet szinte kézzelfoghatóan jellemzi az „ostromlott vár mentalitása”. A katolikusok helyzete sok országban annyiban hasonló volt, hogy igyekeztek hitük védelmére zárt társadalmi egységeket képezni. Eszményképük volt, hogy híveik a katolikus óvodától a katolikus kórházig, a katolikus könyvtártól a katolikus politikai pártig egymás között maradjanak, hogy azonosságukat és érdekeiket jobban megvédhessék. Ebben a helyzetben szükség volt egy „katolikus tudományra” is, és nem számított hátránynak, ha ez a tudomány a „világ” tudományos gondolkodásával nem volt összhangban. Ennek a célnak megfelelt a tomizmus,

mely a 13. században ugyan a tudomány élvonalán állt, de a 19. században már sem a kor filozófiájával, sem a természettudományokkal nem tartott lépést. Az egyházi tekintély még a 20. század első felében is mindent megtett, hogy a teológiai gondolkodást a „világ” hatásától elszigetelje. Mivel a lengyel és a magyar katolikusok azóta a „nyugattól” eléggé elszigetelve éltek, nem csodálkozom, hogy Varga Károly ma egy lengyel kutató, József Tischner, könyvével szólítja fel magyar olvasóit az európai fejlődés „behozására”, ahol a tomizmus befolyása egyre szűkebb körökre szorítkozik.

Korunk társadalmi fejlődése eltüntette a határt a katolikusok és a „másvallásúak” között, amire gyerekkoromból még élénken emlékezem. A 2. vatikáni zsinat lehetővé tette azóta, hogy ennek a fejlődésnek pozitív oldalát láthassuk. Az egyház ma már nem akar elzárkózni a modern gondolkodás elől, és a katolikusok is meg vannak győződve arról, hogy csak azt lehet tudományos ismeretnek nevezni, ami (legalábbis közvetve) tapasztalat által igazolható. Ezért vallásuktól sem zárt gondolati rendszert várnak, hanem azt, hogy emberi tapasztalataikat és legmélyebb vágyaikat értelmezze, és ezen túlmenően érezhetően segítsen a „boldogságra”, azaz emberi lehetőségeik minden irányban történő megvalósítására. A tomizmus zárt rendszere és metafizikai gondolkodásmódja nem illik bele ebbe a világba, hiszen ma senkit sem érdekel, hogy általános elvekből – tekintet nélkül az emberek tapasztalatára – hogyan lehet nagyon is konkrét „törvényeket” levezetni – például a férfiák természetadta uralkodó szerepéről vagy a természetes születésszabályozásról. Ha a kereszténység *ebben a világban* tudományosságra akar igényt tartani, inkább arról kellene beszélnie, hogy tanítása mennyire áll összhangban a történelmi kutatás és a pszichológia eredményeivel. Aki ma – a modern gondolkodás kockázataitól félve – a tomista gondolatrendszer „biztonságához” ragaszkodik, véleményem szerint a tegnap csatáit vívja. Ha keresztény dogmáink megszokott értelmezése a tomista gondolatrendszerhez is van kötve, ezt a problémát nyugodtan történészeinkre hagyhatnánk. Egyedül az lényeges, hogy ugyanarra a célra törekedjünk, amit őseink a dogmák segítségével akartak elérni. – Az időszerű program tehát így hangzik: *Vissza a Szentíráshoz – a modern biblia-kutatás alapján ugyan –, de a hangsúlyt nem történelmi események és vélemények „igazságára”, hanem Jézus örömhírének lelki hatásaira helyezve!*

VARGA KÁROLY VÁLASZA

Megköszönöm Sárdy Péter „hatványozott opponenciáját”, amely új szemléletet hozott be „kis magyar hitvitáinkba”. A levelét bevezető soraimban jelzett program szerint először kiemelem írása bennem rezonáló mozzanatait, majd megpróbálom a vitát az ő receptje szerint

– „*jól tennénk, ha az utat együtt keresnék ahelyett, hogy vitapartnereink keresését huzugságnak nyilvánítanánk*” –

az európaiak tágabb perspektívájának szintjére emelni. Ez persze nem jelenti azt, hogy nálá hagynám az utolsó szót, inkább azt, hogy igyekszem az ő adaléka mellett a teljes „team” vagyis mind MAK, mind Barsi Balázs szellemi erőfeszítéseit is beépíteni a kommunikatív cselekvési program közös eredményébe.

Ami mármost S. P. első, „bemelegítő” mérkőzését illeti Molnár Károly Attilával, itt érdekes, hogy ő is ugyanannál a pontnál akadt el MAK opponenciája kapcsán, ahol én, vagyis Molnár jámborul hangzó szövegénél:

„A vallási változás okául a Szentlélek még mindig plauzibilisebb, mint a szociológia elméletei.”

Én itt szociológusként arra mutattam rá, hogy MAK-nak talán nem volt igazán érkezése az empirikus szociológia valódi teljesítményeinek számbavételére, és érzésem szerint egészen meggyőző példával – Geert Hofstede több mint félszáz országra kiterjedő vizsgálatának „*unobtrusiv*” (vagyis objektivitásában szuperszilárd) eredményeivel – illusztráltam, hogy „*big science*” diszciplínánk lényegileg többre képes, mint az „empíriához botfűlű” MAK ezt feltételezi. (E „botfűlűséggel” a kötetben ő maga dicsekszik.⁴) Rámutattam, hogy a Hofstede által vizsgált férfiasság-nőiesség dimenzió az egyes nemzeti kultúrákban döntő módon kihat az illető nemzeti közösségek vallásosságának típusaira és erejére, és ez a megállapítás nem olyan homályban hagyott módszertani háttérből kiragadott adatokon nyugszik, mint MAK fölvetése (amin méltán berzenkedett S. P. is), hanem magasan valid és megbízható vizsgálati rendszer önmaga iránt is könyörtelenül szigorú alkalmazásán. – A teológus Sárdy Péter azonban ennél elegánsabban oldja meg a vitát:

„Ha teológus írta volna ezt a mondatot (ti. az imént általam is idézett kijelentést a Szentlélek és a szociológiai elméletek szembeállításáról), emlékeztettem volna arra a középkor óta általánosan elismert elvre, hogy Isten a teremtett világban teremtett okok közvetítésével „működik”, amik igenis a tudomány hatáskörébe tartoznak. Ha azonban egy szociológus váratlanul egy teológiai kijelentéssel indokolja, hogy bizonyos tényeket nem hajlandó tovább elemezni, az olvasó joggal kérdezi: „Honnan fúj a szél?”⁵

Sárdy Péter szempontváltása nyomán nekem is eszembe jutott egy újabb gond MAK érvelésével. A vallásszociológia az iszlám, a buddhizmus, a bramanizmus és a kínai univerzizmus alakulásában éppoly elmélyülten keresi a társadalmi törvényszerűségeket, mint a keresztény egyházak és szekták szekularizáció elleni védekező stratégiáiban. Vajon a „Szentlélek-hipotézis” mindeme területekre kitejesztendő-e, vagy érvénye megáll a katolikus egyház, a történelmi egyházak vagy az összes keresztény hivatkozású közösség (például a Hit Gyülekezete), netán a monoteista vallások demarkációs vonalánál? Vajon a szekularizációval szemben a legsikeresebb védekezést, sőt ellentámadást vezető iszlámban is egy Allah istenségében szintén „harmadik személyként” definiálható „Szentlélek” szolgáltatja a társadalmi dinamikát? – Láthatjuk, hogy MAK egyszerűnek gondolt ötlete olyan további elméleti bonyodalmakba sodorhatna, amiktől még jó, hogy eleve elvág az elegáns szakteológusi közbeszólás: a keresztény credókban (niceai, apostoli) megvallott Szentlelket nem lehet *deus ex machina*ként kijátszani a hivatása magaslatán működő, tisztességes és alapos tudomány kutatásaival szemben.

Ugyanakkor MAK opponensünk ezzel a talán nem minden implikációjában végiggondolt álláspontjával olyan körülményre hívja fel a figyelmet, amit például egy másik új opponensünk, a magyar származású neves francia filozófus, *Vető Miklós* ugyancsak központi fontosságúnak tart. Vető szerint a modernitáshoz való alkalmazkodás vagy nem-alkalmazkodás kérdésében „a legokosabbakat Molnár Károly Attila mondta”. Csakhogy ő nem a Szentléleknek a teremtett világ teremtett okiságát megkerülő beavatkozására teoretizál, hanem arra mutat rá, hogy a vallási buzgalom épp azokban a kultúrákban virágzik (például a „gyönyörűen viselkedő” brazil egyházzal szemben a katonai diktatúrát „elég csúnyán” kiszolgáló argentin egyházban vagy a kommunizmustól és sovinizmustól nem idegenkedő ortodox román egyházban), ahol nincs vagy csak kevésbé van civilizálódás, illetve korszerűsödés.⁶ Mindenesetre ezzel a MAK–Vető megfigyeléssel és sejtéssel olyan valós jelenség került bele a szekularizáció szociológiájának, illetve teológiájának témakörébe, amivel – további tisztázás reményében – mind Sárdynak, mind nekem számolnunk kell.

Sárdy Péternek tehát engem erősíteni tetsző vitaadaléka ellenére a saját receptje szerint azt kell sugallnom, hogy MAK kipellengérezése helyett inkább együtt keressük meg az ő érveiben is azt a többlet-belátást, amire szükségünk lesz e nehéz területen uralkodó félhomály oszlatgatásához.

A MAK-kal vett erőpróba után Sárdy Péter Barsi Balázs ferences hitszónok opponensünkkel szemben is hasoló „jobbról előző” érvet használ:

„Ha igaza lenne (mármint Barsi érvelésének), nagy hibát követett volna el a 2. vatikáni zsinat, mikor korunk hangadó áramlataival dialógust kívánt folytatni.”

Ezek a „korunk hangadó áramlatai” ui. – leplezi le Sárdy – Barsi gondolatfűzésében nyíltan és teljesen *satánizálva* vannak:

„A világban található sok negatív tényezőt Barsi azzal a szándékkal összesíti, hogy ilyen módon „világbirodalmi szinkretizmus” név alatt egy vérfagyasztó ellenség képét konstruálhassa. Egy ilyen ellenséggel szemben könnyű bizalmatlanná válni, könnyű megnyilatkozásait pusztító szándékkal magyarázni, mert ez csak „hazugság” és „a legszorosabban vett sátáni lehet” (Barsi Balázs kifejezése).

Ehhez Sárdy nem is teológusként, hanem csak mindennapi pszichológiával jegyzi meg:

„Aki ellenfelét hazugnak vagy a sátán bérencének tartja, az csak vádoló beszédre kész, s ezzel lehetetlenné teszi a két »fél« egymáshoz való közeledését. Ilyen negatív érzelmi légkörben nem csoda, hogy B. B. a jelen helyzet jellemzése után három fenyegetően pesszimista következményt sorol fel, melyek tetőfoka egy véres keresztényüldözés megjósolása.”

NB. Ezen a *savonarolai* hangvételen magunk is megdöbbszünk Barsi Balázs magnós szövegének lehallgatásakor, és sehogy sem tudtuk összhangba hozni a polgári társadalomnak azzal az optimista jövőképével, amely nemzeti felemelkedést, a családok és kisvállalkozások tisztas boldogulását, a köztisztviselői hivatás rangjának visszaadását és hasonló nemes és reális célok érdekében történő összefogást, igazi „*politikai ökumenét*” vetít elénk. (Kár, hogy a *Jel-Kép* olvasói itt nem olvashatták a rangos hitszónok Barsi Balázs idevágó eszmefuttatását. Ezt pótolhatják a vitakötetnek a *Magyar Nemzet* 1999. október 22.-i számában megjelent „Hópehely és lavina” című kimetszéséből, vagy magából a vitakötetből 73–82. o./, és úgy fogják találni, hogy Sárdy egyáltalán nem túloz, amikor Barsi koncepcióját éppígy tömörítve reprodukálja saját vitaadalékában.)

Mindezzel együtt legalább két aggályunk van az ellen, hogy Sárdy Péter kétségkívül európai perspektívájú (főleg német kondicionáltságú, amit a francia orientációjú Vető Miklós eleve inkább hátránynak, mint előnynek tart) álláspontjával a szelektíven túl azonosulni tudunk. Az egyik „forráskritikai”, a másik tartalmi: konfliktuselméleti. Ami az első illeti, amikor Sárdy azt írja, hogy Jézus biztosan nem mondhatott olyasmit, amit például Lukács ad a szájába (Lk 19,27), akkor ezzel szintén koncepciózus forrásszelekciót gyakorol. A saját koncepciójában élő Jézus-imázshoz válogatja hozzá az ebbe illeszkedőnek vélt vonásokat, és iktatja ki belőle a nem illeszkedőket. Ami viszont a másodikat illeti, vajon ez a határtalanul ellenségszerető Jézus-kép („ne álljatok ellen a gonosznak”) a modern játékelmélet (von Neumann, Deutsch) kutatási evidenciái fényében reális magatartásprogramot képez-e a politikai, üzleti, de még csak a mindennapi életben is? És főleg az értékrendszerek, tanok, ideológiák harcok együttélésének világában?⁷ Szép, hogy S. P. azt követeli az egyháztól, hogy konstruktív, egymást megbecsülő szellemben együtt keresse az utat a „kereső világgal”, ahelyett hogy az utóbbit egyszerűen hazugnak bélyegeznék, és ezzel eleve ellehetetlenítenék az együttes problémamegoldást. Ám mi van akkor, ha a másik fél nem hajlandó kooperatív

játéokra? Vagy – ami még sokkal rosszabb – csak látszatra hajlandó erre, valójában ezzel is térnyerésre, az akárcsak a legcivilizáltabb egyházi törekvések ellehetetlenítésére spekulál? A játékeleméleti matematika egyértelműen kiadja, hogy a kooperatív stratégia invariánsan bukásra van ítélve, ha a másik fél valójában kompetitív stratégiát játszik. Ebből a szempontból nem lehet-e mentegetni a Galata-levelet író Szent Pált a Sárdy által kipécézett anathéma-üzenetért? Mi lehetett volna az alternatíva? Talán az, hogy tűrje az ő evangéliumának kiszorítását, és menjen vissza sátorszövénynek? Sárdynak igaza van abban, hogy a közös problémamegoldáshoz (ami a konfliktuskezelés típusai közül a leghatékonyabb, szemben például a ráerőszakolással vagy az elvtelen kompromisszumkereséssel) kell a jó légkör, a felek egymás iránti kölcsönös tisztelete, de amit ő elfelejteni látszik: balekséggel, engedékenységkel, szemet hunyással sem szabad kockára tenni a magasabb értékek érvényesülését. Például mi van akkor, ha a Barsi Balázs vészérzékelői számos vonatkozásban mégiscsak jól működnek? Talán várjuk, hogy a „jézusinak” aposztrofált engedelken típusú konfliktuskezelő stratégiára a ravaszul számító ellenfeleket – égi jutalmunk gyanánt – egyszer csak „megszállja a Szentlélek”? Itt tehát mintha Sárdy Péter feledkezne meg a Molnár Károly Attila ellenében felidézett elvről, hogy Isten a teremtett világban teremtett okokkal, nem pedig az ilyeneket pótló közvetlen, deus ex machina-benyúlásokkal éri el céljait.

A kötetem apropóján kirobant MAK–Sárdy és Barsi–Sárdy polémiákban tehát – úgy tűnik – mindegyik fél részén sok igazság található, de ezek dinamikus egységbe építése oly nagy feladatnak tetszik, hogy kétséges: vállalkozhatunk-e rá? – Mivel azonban a jelen vita mégiscsak ezeken az írott hasábokon zajlik (hasnolón a tudományos és üzleti életben jó hatással alkalmazott Delphi-metódushoz⁸), legalább néhány lépést illik tennem egy közös problémamegoldás előmozdítására.

Ha Sárdy igazságát keressük vitapartnereivel szemben, ezt más síkon találjuk meg, mint amin ők érvelnek. Ezzel a kommunikációs síkok közötti megkülönböztetéssel a Palo Alto-i iskola alaputatási felfedezése⁹ óta különféle alkalmazott kutatási „kiszserelésekben” találkozunk. Ez utóbbiak közül kitüntetett helye van a Roger Fisher, William Ury és Bruce Patton nevéhez fűződő „Harvard’s Program on Negotiation”-nek¹⁰, melynek vívmányai megújították a százéves hagyományra visszatekintő amerikai „mediation and conciliation” vagyis „közvetítés és békéltetés” mozgalmát és intézményrendszere humántechnológiáját¹¹. A munkaadók és munkavállalók közötti európai konfliktusmodellel szemben Amerikában a kezdetektől uralkodóvá vált a tárgyalásos-megegyezési módszercsalád. A jelenlegi évi kb. 60 000 kollektív bértárgyalásban az igénylők számára ingyenes közvetítői segítséget nyújt a Szövetségi Közvetítő és Békéltető Szolgálat, amit a zsákutcába futó egyeztetések esetén törvényileg is kötelező igénybe venni. Nos, ebben a mozgalomban jelentett újdonságot a Harvard-Program „principled negotiation or negotiation on the merits” (vagyis elvkövető vagy érdemi tárgyalás) módszere. Úgy tűnik, ennek eredményei és tanulságai jelen témakörünkben is előbbre visznek.

Fisherék a pozícióvédeken túllépő módszerük megvilágítására példának hozzák azt a kudarcot, amit a világ elszenvedett a Kennedy elnök idejében a nukleáris kísérletek betiltásáról folytatott tárgyalások megszakadásában.

„Felmerült egy kritikus kérdés: Hány helyszíni ellenőrzést végezhet a Szovjetunió illetve az Egyesült Államok a másik fél területén? A Szovjetunió végül három ellenőrzésbe egyezett bele, az Egyesült Államok ragaszkodott ahhoz, hogy legalább tíz legyen. A párbeszéd megszakadt – a pozíciók miatt. Pedig még azt sem tisztázták, mit értenek egy „ellenőrzésen”. Azt, hogy egy ember egy nap alatt körülnéz, vagy hogy száz ember nyakra-főre kí-

váncsiskodik egy egész hónapon át... Minél több figyelmet fordítunk a pozíciókra, annál kevésbé törődünk az érdekek harmonizálásával, ezért csökken a megegyezés esélye.”¹²

Ez a belátás beletorkollik abba az immár közhelyszerű szociálpszichológiai tételbe, hogy a „labeling”, a címkézés gyakran olyan álláspontokat választ el egymástól, amelyek valójában sokkal rokonabbak, mint az azonos címke alá sorolt heterogén nézetek.

Ezek után definiálhatjuk a Sárdy és vitapartnerei közötti eltérő kommunikációs síkokat: MAK és Barsi a tartalmi lényegre figyel, Sárdy viszont a lényeg kezelésének menetére fókuszol. Palo Altó-i terminológiában MAK-ék a *tárgyi* játszmát, Sárdy a *meta*-játszmát játsza. Természetesen minden húzásban mindig jelen van mindkét sík, hiszen minden lépésünkkel egyben az eljárási szabályokról is tárgyalunk. A hármas polémiában, úgy tűnik, Sárdy a reflektáltabb tudatossági szint, csak ő meg annak nem látszik tudatában lenni, hogy ezenközben ő maga is spontán módon az egyik konfliktuskezelő stratégiát követi: a „jézusi-nak” aposztrofált engedékenyet, pozíció-feladót, ami úgy viszonylik a pozícióvédőhöz, mint a papírból kivágott arcél a hulladékpapíron kirajzolódott háttér-profilhoz. Ebből a hamis alternatívából a valódi meta-szinten a *játszma megváltoztatásával* lehet kilépni.

A „Tárgyalás nehéz emberekkel” című mű (eredeti címében: „Getting Past No”, vagyis „Hogyan lehet túljutni a NEM-en?”) kifejti és példákkal igazolja, hogy itt hosszú sor „kontraintuitív” vagyis a megszokott reflexeinkkel, sőt reflektálásunkkal ellenkező, önmérséklő lépést kell tennünk, hogy meg tudjunk felelni annak a fogas problémának, hogy milyen gyakorlatot kövessünk akkor, ha az ellenfél nem akar valódi partner lenni. E belátások és okos önuralommal történő alkalmazásaik nélkül Sárdy álláspontja éppoly kevésbé vezet célhoz, mint Barsié. Viszonyuk a „figura és háttér” viszonya marad.

Az új humántechnológia azonban kölcsönös önfegyelemmel célhoz vezethet. Ám az igazi újdonság mégis az, hogy az érett kölcsönösség hiányában már az *egyik oldal* felvilágosodott fáradozása is érdemben közelíthet a célhoz. Az utóbbinak XXIII. János kéznyújtása a kortársakhoz és II. János Pál bocsánatkérése az egyháziak történelmi vétkeiért már meggyőző, illetve még ígéretesebb példái. Hogy viszont ez a „kommunikatív cselekvés stratégikus közegben” nem is annyira új, mutatja Ury könyvének záró anekdotája:

„Az amerikai polgárháború idején Abraham Lincoln elmondott egy beszédet, amelyben együttérzéssel szólt a déli lázadókról. Egy idős hölgy – megrögzött unionista – megdorgálta őt, hogy megértéssel szólt az ellenségeiről, amikor arra kellene mindig gondolnia, hogyan semmisítheti meg őket. Lincoln válasza klasszikus: »Miért, asszonyom, tán nem semmisítem meg ellenségeimet, amikor barátaimmá teszem őket?«”

JEGYZETEK

¹ Vö. Varga Károly: *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom*. Pázmány Szociológiai Műhely (a továbbiakban: *PáSzoMu*) I. kötet, benne: Varga Károly: „Az újból szabadá tett jövő és az értékkonzervatív világnézet néhány tisztázatlan pontja” (16–62. o.), Buda Béla: „A megújulási képesség vesztes hiánya” (87–89. o.), Hankiss Elemér: „A keresztény dráma újraértelmezésének szükségessége” (105–109. o.), Varga Károly: „Mivel lettünk okosabbak? A vitakötetben született »hozzáadott érték«” (238–291. o.). Osiris, 1999.

² Így az *Új Ember* 1999. augusztus 15-i számában „Új bort új tömlőkbe” címmel részlet jelent meg a vitának Kerekes Károly zirci proapáttal és Aszalós János matematikussal folytatott vonulatából, a *Magyar Nemzet*ben pedig két vitarészlet is. Az 1999. szeptember 4-i számban „Európában az ateisták is kereszté-

nyek. Vallásosság és polgári társadalom” címmel a Mádl Ferencsel folytatott párbeszéd, az 1999. október 22-i számban pedig „Hópehely és lavina” címmel Barsi Balázs és Varga Károly vitarészlete a világbirodalmi szinkretizmus veszélyéről. Ezekhez járult még a *Világosság* hasábjaira áthajló vita-ág, „Világnézet-szociológiai kísérlet: baráti levélváltás »szekértáborok« között” címmel, melynek résztvevői Varga Károly és Komoróczy Géza (hajdani Eötvös-kollégiumi szobatársak) voltak. De a vita eddigi folyásába már bekapcsolódott éppen nyomdában lévő adalékokkal egyfelől a megújult *Egyházforum* című folyóirat (Varga Károly trialógusa Jelenits Istvánnal és Várszegi Asztrikkal), másfelől a reformteológiai műveket szemlélző, müncheni kiadású *Mérleg* című folyóirat is (itt a „Vallásosság-szindróma és polgári társadalom” kötet szerzője Tomka Miklós ellenvetéseire és a főszerkesztő Boór János felvetéseire válaszol).

³ „Aeterni Patris Unigenitus” – enciklika, 1879.

⁴ Egyébként sietünk leszögezni, hogy ha Molnár Károly Attila kollegánkkal nem is tudunk egyetérteni a szociológia funkcióját és képességeit illetően, ettől még kiváló eszmetörténésznek tartjuk, akinek „A protestáns etika Magyarországon: A puritán erkölcs és hatása” című kandidátusi disszertációjáért (Debrecen, 1994) saját koncepciónk kibontakoztatásában is hálával tartozunk. A kötetünk fő vonulatában álló „Petrarca verzusz Kálvin” polarítás (195–200. és 263–264. oldalak) kimunkálásához az ő kutatási eredményei jelentős mértékben hozzájárultak.

⁵ Tényleg honnan is fújhat? MAK egy világi intézményből „áttanít” egy egyházi intézménybe, amihez fűződő diszkrét rokonszenvét a teológiának nyújtott előzékeny gesztussal is kifejezni gondolhatta.

⁶ Ez az érdekes megfigyelés minket újból csak arra a Geert Hofstede által félszáz ország vizsgálatából felmutatott paradox eredményre emlékeztet, hogy jóllehet minden országban a nők a vallásosabbak, mégis a szekularizációnak leginkább a maskulin kultúrák képesek ellenállni. A gyermekeiket maskulin – nőelnyomó – kultúrákba szocializáló anyák, a férjük fennhatóságát ilyen férfi-sovén szabályrendszerben elismerő feleségek tartanak ki szívósan a vallásos hagyományok mellett, míg az ilyen szempontból civilizált (emancipatorikus) kultúrák nőnemű felében is de facto lazul a vallásos közérzet.

⁷ Vö. Max Weber megjegyzését: „Ha az egyik istent szolgálod, megsérted a többi.” (*A tudomány és politika mint hivatás*. Kossuth Könyvkiadó, 1995. 44. o.)

⁸ Vö. Andre L. Delbecq, Andrew H. Van de Ven, David H. Gustafson: *Group Techniques for Program Planning: A Guide to Nominal Group and Delphi Processes*. Scott, Foresman and Co., Glenview, Ill., Palo Alto, Cal, Brighton, England, 1975. Frederick C. Miner, Jr.: A Comparative analysis of Three Divers Group Decision Making Approaches (PCL, Nominal, Delphi). *Academy of Management Journal*, 1979, Vol. 22, No. 1. 81–93.

⁹ Vö. Bateson, Gregory: „The new conceptual frames for behavioral research.” Princeton: The New Jersey Neuro-Psychiatric Institute, 1958. Idézi: Paul Watzlawick, Janet Helmick Beavin, Don D. Jackson: *Pragmatics of Human Communication: A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes*. London, Faber and Faber, 1968. – Magyarul ettől az iskolától megjelent: Paul Watzlawick: *A helyzet eredménytelen, de nem súlyos*. Helikon, 1989. és Paul Watzlawick, John H. Weakland, Richard Fisch: *Változás: A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*. Gondolat, 1990.

¹⁰ Vö. William Ury: *Tárgyalás nehéz emberekkel*. Bagolyvár Könyvkiadó, 1993. Roger Fisher, William Ury és Bruce Patton: *A sikeres tárgyalás alapjai*. Bagolyvár Könyvkiadó, 1998.

¹¹ E sorok írójának 1999-ben lehetősége volt, hogy a hazai Munkaügyi Közvetítői és Döntőbírói Szolgálat delegáltjaként részt vegyen egy tanulmányúton, amely az amerikai *Federal Mediation and Conciliation Service* rendezésében betekintést nyújtott a közvetítés és békéltetés magasán fejlett amerikai gyakorlatába, illetve megismertette azt az elméleti koncepciót, amely e fontos mozgalom és intézményi hálózat munkáját vezérli. (A tanulmányút Clevelandre eső szakaszában egyébként felhívtam az ottani jelentős magyar közösség katolikus és protestáns vezetőinek figyelmét a módszer alkalmazásának ígéretes voltára, és egyben felkértem az egyik helybeli kollegát, akinek közvetítői és békéltetői eredményeiről tréningjei résztvevő megfigyelőjeként megbizonyosodtam, a későbbiekben próbálja előbbre segíteni ezen az úton a felekezeti megosztottságot társadalmi státuskülönbségekkel és az emigrációs verzusz szórványlétről kialakult eltérő felfogásokkal nyomatékosító magyar kolóniát.)

¹² Fisher et alii 15–16. o.

CONTENTS

Krajcsi, Attila: OLD PROBLEMS WITH THE INTERNET	3
Pintér, Róbert: GLOBAL INFORMATION SOCIETY: CASTELLS – THE INFORMATION AGE	11
Urbán, Ágnes: WHO WATCHES FOOTBALL ON THE TV?	27
Zelenay, Anna: „THE GENERATION OF THE TREND” AND THE TELEVISION”	37
Barczy Magdolna – Rudas János – Szamos Erzsébet: LANGUAGE, CULTURE, RELIGION: IDENTITY AND ASSIMILATION OF MINORITIES IN HUNGARY	47
Némedi, Dénes: NATION, EUROPE, NATO (Analysis of the President’s Speeches 1991–1997)	63
Varga, Károly – Sárdy Péter: COMMUNICATIVE ACTION IN STRATEGIC ENVIRONMENT	85

250 Ft